

T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ PROGRAMI

ÇARLIK RUSYASI'NIN ERMENİ POLİTİKASI

1912-1914

(Doktora Tezi)

Hazırlayan: 20116277

Eray BAYRAMOL

Danışman:

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL

İSTANBUL-2015

T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ PROGRAMI

ÇARLIK RUSYASI'NIN ERMENİ POLİTİKASI

1912-1914

(Doktora Tezi)

Hazırlayan: 20116277

Eray BAYRAMOL

Danışman:

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL

İSTANBUL-2015

Eray BAYRAMOL tarafından hazırlanan **Çarlık Rusyası'nın Ermeni Politikası 1912-1914** adlı bu çalışma aşağıda adları yazılı jüri üyelerince Oybirliğiyle / ~~Oyçokluğuyla~~ Doktora Tezi olarak Kabul Edilmiştir.

Kabul (Sınav) Tarihi : 18 / 06 / 2015

(Jüri Üyesinin Ünvanı , Adı , Soyadı ve Kurumu) :

İmzası :

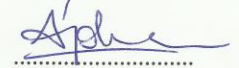
Jüri Üyesi : Prof.Dr.Ahmet TAŞAĞIL (Danışman-Tez İz. Kom.Üy.)

Jüri Üyesi : Prof.Dr.Mualla UYDU YÜCEL
(Tez İz. Kom. Üy.İstanbul Ü Öğr.Üy.))

Jüri Üyesi : Prof. Dr.Aydın USTA (Tez İz. Kom. Üy.)

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU

Jüri Üyesi : Doç.Dr.İlyas TOPSAKAL
(İstanbul Ü. Öğr.Üy.)

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa no.</u>
ÖNSÖZ	II
ÖZET	III
SUMMARY	IV
1. GİRİŞ	1
1.1. Çalışmanın Amacı	2
1.2. Çalışmanın Kapsamı	2
1.3. Çalışmanın Yöntemi	2
2. II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE ERMENİ MESELESİNİN ÇARLIK RUSYASI'NDAKİ YANKILARI	6
2.1. II. Abdülhamit ve Rusya	7
2.2. II. Abdülhamit ve Ermeniler	16
3. RUSYA VE ERMENİLER	26
3.1. Rus Belgelerinde Ermeni Meselesi	29
3.2 Ermeni Meselesinde Alman-Rus Rekabeti	47
4. ÇARLIK RUSYASI'NIN JÖNTÜRKLER VE II. MEŞRUTİYET ALGISI	82
4.1. Rusya'nın Ermeni Politikası ve İttihat Terakki	88
4.2 Rus Belgelerinde Ermeni Meselesi Bağlamında Kürtler	113
5. SONUÇ	140
6. EKLER	145
7. KAYNAKLAR	157
8. ÖZGEÇMİŞ	169

ÖNSÖZ

I.Dünya Savaşı'ndan hemen önce başlayan ve Rusya'nın inisiyatifinde devam eden Ermeni reform projesi, ilerleyen zamanlarda bir ıslahat meselesinden çok, Türkiye'nin doğusunda özerk ya da bağımsız bir Ermeni devleti kurma projesi haline getirildi. Bu projeye karşı, ülkenin bütünlüğünü korumaya çalışan Osmanlı Devleti bazı tedbirler aldı. Devleti korumaya yönelik bu tedbirler ilerleyen zamanlarda dünyaya "soykırım" olarak takdim edildi ve bu takdim günümüze kadar intikal ettirildi.

Çarlık Rusyası'nın Osmanlı Devleti çatısı altında yaşayan Ermeniler üzerinde yürüttüğü politikaları inceleyen bu çalışma üç bölümde gerçekleştirildi. Ermeni sorununun ilk kez uluslararası siyasetin gündemine getirildiği dönemi ele alan birinci bölümde Osmanlı Devleti ile Rusya ve Ermeniler arasındaki ilişkiler incelendi. Rusya ve Ermeniler arasında oluşturulmak istenen iş birliği ve Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki hedeflerine karşı meydana gelen Alman itirazı çalışmanın ikinci bölümünü oluşturdu. Çalışmanın son bölümünde ise Çarlık Rusyası'nın Jöntürklerle bakışı ve Ermeni meselesi bağlamında Rusya'nın Kürtlere yaklaşımı ele alındı.

Çalışmanın başından sonuna kadar bana yol gösteren ve tüm süreçlerde desteklerini esirgemeyen değerli hocam Prof.Dr. Ahmet Taşağıl'a teşekkürlerimi sunarım. Çalışmanın Rusya'da geçen bölümünde sundukları imkanlar için Kazan Federal Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Tarih ve Şarkiyat Enstitüsü Müdürü Prof.Dr. Ramil Hayrutdinov'a ve Kazan Federal Üniversitesi Kütüphanesi Eski Eserler Bölümü çalışanlarına, Yunus Emre Enstitüsü Türkiye Araştırmaları Merkezi Kazan Müdürü İhsan Demirbaş'a teşekkür ederim. Arkadaşlarım Dr.Sedat Bora Özerinç'e ve Erman Şan'a yardımları için teşekkürü bir borç bilirim. Çalışmayı gerçekleştirdiğim süre boyunca yanımda olan aileme ve eşime sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

ÖZET

XIX. yüzyılın sonlarından itibaren siyasi alanda etkili olmaya başlayan Ermeniler, tek başlarına başarıya ulaşamayacaklarını fark ettikten sonra güçlü devletlerin yardımına başvurmaya karar verdiler. Ermeni örgütleri tarafından uluslararası siyasetin gündemine getirilen bu sorun, Rusya tarafından Osmanlı Devleti'ni yıpratmak için iyi bir fırsat olarak değerlendirildi.

Anadolu toprakları üzerinde kendi güdümünde bir Ermeni devleti yaratmak isteyen Rusya, Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde reform gerçekleştirmek olarak öne sürdüğü bir projeyi uluslararası siyasetin gündemine getirdi. Büyük güçler arasındaki kolonizasyon ve sömürge mücadelesi, bu girişim ile birlikte en sert halini aldı. I.Dünya Savaşı'nın ayak seslerinin duyulmaya başlandığı bu dönemde Boğazlar ve Balkan sorunu ile birlikte Ermeni meselesi de tarih sayfasındaki yerini aldı.

Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliği'nde Baştercüman olarak görev yapan Andrey Mandelştam tarafından oluşturulan ve Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov ile İstanbul Büyükelçisi Giers tarafından dünya kamuoyuna takdim edilen bu proje, reform amaçlamaktan çok, Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgede otonom bir Ermeni devleti kurmayı hedefliyordu. Rusya'nın, Balkanlar ve Boğazlar meselesinde bir baskı unsuru olarak da kullanmak istediği Ermeni sorunundaki bu hedefine karşı Almanya ve Avusturya'nın gösterdiği tepki ile Ermeni sorunu uluslararası siyasetin başlıca gündemlerinden birini teşkil etti.

ANAHTAR KELİMELELER: Rusya, Almanya, Ermeni, Boğazlar, Balkanlar, reform, otonomi, Sazonov, Mandelştam, Giers, Jöntürkler, Kürtler,

SUMMARY

Armenians, who started to be influential in the political arena since the end of the 19th century, decided to ask the support of powerful states after they had realised that they would not be successful alone. This issue, which was brought to the attention of the international politics by Armenian organisations, was considered as a good opportunity to weaken Ottoman Empire by Russia.

Russia, who wanted to create an Armenian state on their own management in Anatolia, brought a project to put forward reforms in the areas inhabited by the Armenians to the agenda of international politics. Colonization and colonial struggles between powerful states took the most severe form by this initiative. In the period in which being heard the footsteps of the First World War, Armenian issue took the place in the page of history together with Straits and the Balkan issue.

The Project, formed by Andrey Mandelshtam who was serving as a head interpreter in Russia's Embassy in Istanbul, and introduced to the public opinion by Russian Foreign Minister Sazanov and Istanbul Ambassador Giers, aimed not to make a reform but to establish an autonomous Armenian state in where the Armenians inhabited intensely. With the reaction of Germany and Austria against the Russian objective of using Armenian issue as an element of oppression for the Balkans and the Straits, Armenian issue was constituted one of the main agenda of international politics.

KEY WORDS: Russia, Germany, Armenian, the Straits, the Balkans, reform, autonomi, Sazonov, Mandelshtam, Giers, Young Turks, Kurds.

1. GİRİŞ

Yüzyıllar boyu Türklerle barış içinde yaşayan Ermenilerin Osmanlı Devleti ile çatışmasının temelinde kendilerine ait bir ülkenin kurulması ideali vardı. Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde reform yapma gerekçesiyle oluşturulan Ermeni meselesi, güçlü devletler arasında var olan sömürge savaşlarında bir rekabet unsuru haline geldi. Bu çatışmanın baş aktörleri Rusya, İngiltere, Fransa, Almanya ve Avusturya-Macaristan devletleriydi.

Sanayileşme ile başlayan yeni pazar arayışları, I.Dünya Savaşı öncesinde güçlü devletler arasındaki rekabeti doruk noktasına ulaştırdı. Ham madde ihtiyacını karşılamak isteyen sanayi ülkeleri, bu uğurda oluşturdukları emperyalist politikalarını, Osmanlı Devleti gibi kaynakları zengin ülkeler vasıtasıyla karşılayabilmeyi hedeflediler. Bu hedefler çerçevesinde hareket eden Rusya, Almanya, Fransa, İngiltere gibi devletler kimi zaman Osmanlı Devleti'nin yanında kimi zaman karşısında duran bir tavır sergilediler. Kendi aralarında ihtilafa düşen bu devletler, insanlık tarihi için bir felaket olarak yorumlayabileceğimiz I.Dünya Savaşı'nın çıkmasına yol açtılar.

Osmanlı Devleti üzerinde güttükleri politikalar için en uygun argüman ise azınlıklar meselesiydi. Bu rekabet ortamı, yüzyıllarca aynı çatı altında sorunsuz bir biçimde yaşadıkları devlete karşı dış güçlerle iş birliği içine giren Ermeniler tarafından uygun bir fırsat olarak yorumlandı. I.Dünya Savaşı arifesinde Rusya tarafından ortaya atılan Ermeni reform projesi ile ulaşılmak istenen hedef, Ermenilerin Anadolu'da yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde bağımsız ya da otonom bir Ermeni devleti kurmaktı.

1.1. Çalışmanın Amacı

Çalışma gerçekleştirilirken ulaşılmak istenen amaç "Doğu Sorunu" olarak adlandırılan meselede Ermeni sorununun Rusya ve diğer Batılı devletlerce nasıl bir önem arz ettiğini ortaya koymaktır. Bununla birlikte, Ermeni meselesi ile Balkan sorunu ve Boğazlar meselesinin bir bütünün parçalarını teşkil ettiğini, Rusya'nın resmi belgelerine dayanarak ortaya koymak çalışmanın diğer bir amacıdır. Ayrıca, Osmanlı Devleti'nin tehcir kararından önce Ermenilerin, devlete karşı Çarlık Rusyası ile ne tür ilişkiler içine girdiğini ve tehciire götüren yolda Rusya'nın, Ermenileri hangi nedenler için kullandığını ortaya koymak çalışmanın amaçlarındandır.

1.2. Çalışmanın Kapsamı

Çalışma, Ermeni meselesinin uluslararası siyasete bir sorun olarak sunulduğu 1890'lı yıllardan başlayarak ele alındı. Sorunun ikinci evresi olarak tanımlayabileceğimiz ve Rusya'nın, Ermenilerin Anadolu'da yaşadıkları bölgelerde reform gerçekleştirme gerekçesiyle hedeflediği otonom bir Ermenistan kurma projesi ile devam ettirildi.

1.3. Çalışmanın Yöntemi

Çalışmada ana kaynak olarak Çarlık Rusyası'nın resmi raporları ve olayların meydana geldiği tarihlere ait bilimsel ve politik yayınlar kullanıldı. Rusya'nın gerçekleştirmek istediği Ermeni reform projesine ait 1912-1914 yıllarını kapsayan bu raporlar, meseleyle ilgili Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi, Anadolu'da bulunan Konsolosları ve Avrupa'daki temsilcilikleri ile Rusya Dışişleri Bakanlığı arasında gerçekleştirilen yazışmaları içermektedir. Bununla birlikte Rus diplomatlarının, Balkan sorunu ve Boğazlar meselesine dair bazı raporları da çalışmada kullanılan diğer belgelerdir.

Bu raporlar Çarlık Rusyası'nın Osmanlı Devleti üzerinde yürütmek istediği politikaları ortaya koyması açısından önemlidir. Hem Ermeni meselesi hem de Boğazlar ve Balkan sorunu hakkındaki bu belgelerin, çalışmada bir bütün olarak kullanılması, Ermeni meselesi ile Boğazlar ve Balkan sorununun birbirinden bağımsız meseleler olmadığını ortaya koydu. Bu belgelerde ortaya çıkan gerçek, rekabet eden güçlü devletlerin, politik bir argüman olarak Ermeni meselesinden istifade etmeye çalışmış olmasıydı.

Bununla birlikte diğer birincil kaynak olarak Çarlık Rusyası'nın politik ve düşün hayatında önemli yeri olan ve Rus politikaları hakkında bizlere bilgiler veren *Russkaya Mysl*, *Vestnik Evropy*, *Sovremenniy Mir*, *Sovremennik*, *Morskoy Sbornik*, *Moskovskiy Ejenedelnik*, *Severniya Zapiski*, *Niva*, *Sbornik Geografiçeskih Topografiçeskih i Statistiçeskih Materialov po Azii*, *Slevaiskiya İzvestia*, *Obrazovanie*, *İzvestiya Ministerstva İnostrannih Del* adlı yayın organları kullanıldı. Bu yayın organlarından istifade edilen makaleler 1895-1916 yılları arasını kapsamaktadır ve Ermeni meselesi, Jöntürkler, Boğazlar ve Balkan sorununa dair Rus aydınlarının görüşlerini ortaya koymaktadır. Çalışmada kullanılan bu kaynakların 1895-1916 yılları arasını kapsaması, Çarlık Rusyası'nın bu dönemde meydana gelen olaylara yaklaşımını birinci elden aktarması açısından dikkat çekicidir. Rusya'nın, olayların meydana geldiği dönemdeki ruh halinin, olaylara karşı aldığı pozisyonun ve bu yıllarda belirlediği stratejinin net bir şekilde ortaya konması amaçlandığı için çalışmada kullanılan bu kaynaklar 1895-1916 yılları ile sınırlı tutuldu.

Rus fikir hayatında önemli yeri olan, aylık edebiyat ve politika dergisi *Russkaya Mysl* 1880 yılında Vukol Mihayloviç Lavrov tarafından Moskova'da kuruldu. Abone sayısı 1400'e kadar ulaştı. Anayasalı demokrasi fikrini savunan dergi, Kadet Partisi'ne destek verdi. Liberal Noradnikler'in, Rus realist ve demokratlarının yazılarını yayınladı. Ülkede sosyal ve manevi reformların gerçekleştirilmesini savundu ve Bolşeviklere muhalif oldu. 1917-1918 yılları

arasında Bolşeviklere karşı sert yazılar kaleme alındı. Lenin dergiye "Kara Fikir" anlamına gelen "Çernosotennoy Mıslıy" lakabını taktı. 1918'de kapatıldı. Bundan sonraki yayın hayatına Sofya'da devam eden dergi, 1921-1924 yılları arasında Prag ve 1927'de Paris'te yayınlandı ve aynı yıl yayın hayatına son verdi.

Liberal eğilime sahip bilim, edebiyat ve politika dergisi *Vestnik Evropy* ilk kez 1802'de Moskova'da Nikolay Mihayloviç Karamzin tarafından kuruldu. Yayın hayatını 1830'a kadar sürdüren dergi, bu süre boyunca 580 ile 1200 adet traja ulaştı. Basımı Moskova Üniversitesi Basımevi tarafından yapıldı. İç ve dış politika, tarih ve edebiyat konularına değinen dergi, 1815'te muhafazakar bakış açısını benimsedi. *Vestnik Evropy* 1866'da ikinci kez Peterburg'da kuruldu. Kurucusu M.M. Stasyuleviç tarih ve politika konularına ağırlık verdi. 1918'e kadar yayınlanan dergi, 1868 yılından itibaren iç ve dış politikaya dair bölümler ekledi. Burjuva liberalizmini benimseyen dergi, bu politik duruşunu yayın hayatı boyunca sürdürdü. Sistemde reform gerçekleştirme fikrini sürekli diri tutarak milli bir toplum meydana getirme konusunda mücadele verdi.

Aylık edebiyat, bilim ve politika dergisi olan *Sovremenniy Mir* yayın hayatına 1906'da Peterburg'da başladı ve yayın hayatını 1918'e kadar sürdürdü. İlk yıllarda yazar kadrosuna Menşevikleri dahil etse de ilerleyen yıllarda Bolşeviklerle iş birliği yaptı. 1914'te Lenin'in ve Gorki'nin makalelerini yayınladı. Rusya'nın I.Dünya Savaşı'na girmesiyle birlikte dergi, sosyal-şovenist bir yayın organı haline geldi.

İlk kez 1836'da Puşkin tarafından Peterburg'ta kurulan aylık edebiyat ve politika dergisi *Sovremennik*, bünyesinde Gogol, Turganyev, Tolstoy gibi ünlü Rus yazarları barındırdı. Dönemin Rus toplumu çağdaş konulara uzak olduğu için abone sayısı 600'ü geçemedi. 1847'de A.V.Nikitenko tarafından ikinci kez kurulan dergi, 1866 yılında tekrar kapatıldı. Üçüncü kez 1911'de açılan dergi, Peterburg'ta ve aylık olarak yayınlandı. Bilim, edebiyat, tarih, sanat, politika ve toplumsal yaşam ile ilgili yazılar kaleme alınan dergide Gorki'nin etkisiyle, değişik istikametlerdeki sosyalistlerin fikirlerine yer verildi. 1915'te kapatıldı.

Rusya Deniz Bakanlığı yayını olan *Morskoy Sbornik* 15 Mart 1848'de ünlü Rus denizci Fyord Petroviç Litke'nin kaleme aldığı başyazı ile yayın hayatına başladı ve 1917'ye kadar devam etti. Derginin amacı savaş hakkında bilgiler vermektir. Seçkin Rus denizcilerinin biyografilerinin de yayınlandığı dergi, Bolşevik Devrimi ile birlikte kapatıldı. 1921'de tekrar yayınlanmaya başladı.

Bilim, politika ve edebiyat dergisi olan *Severnıya Zapiski* 1913-1917 yılları arasında Peterburg'da yayınlandı. Bolşevik Devrimi öncesi Rus toplumunun nabzını tutan liberal-demokrat dergi, geleneksel değerleri savunmakla birlikte, farklı fikirlerin temsilcilerini de içinde barındırdı. Dergide üniversite çevrelerinden E.V.Tarle, P.Şmidt, E.N.Şepkin, politikacılardan A.F. Kerenskiy, N.D.Avksentev, genç filologlardan B.M.Eyhenbaum, B.M.Engeldart, B.M.Jirmunskiy, Narodnikler'den N.A.Morozov, P.İ.Torgaşev, V.N.Figner, sosyalist devrimcilerden B.Baronov, V.M Zenzinov, Kadetler'den G.A.Landau gibi çeşitli kesimlerden yazarlar bulundurdu. Dergide farklı kesimlerden görüşler bir araya getirilerek Rus toplumunun sorunlarına ortak çözüm yolları bulmak amaçlandı.

Rus Genel Kurmay Başkanlığı yayın organı olan *Sbornik Geografiçeskih Topografiçeskih i Statistiçeskih Materialov po Azii*, Rus Savaş ve Diplomatik Misyonları'nın verdiği bilgilerin derlemelerini içerdi. Dergide, Asya'da meydana gelen olaylar hakkında kaleme alınan makaleler yer aldı. 1883-1914 yılları arasında Peterburg'da yayınlandı.

A.F.Marks tarafından 1869'da Peterburg'da yayınlanmaya başlayan *Niva*, yayın hayatını 1918'e kadar sürdürdü. Rus toplumunda popüler olan dergi, çoğunlukla burjuva ve küçük burjuva sınıfları tarafından okundu. Edebiyat, tarih, popüler bilim, çağdaş sanat ve politika konularında yazılar kaleme alındı. 1904 yılında rekor kırarak 275.000 aboneye ulaştı. Bu rakam XX. yüzyıl başlarında Rusya'nın okuma yazma oranı hakkında fikir veriyordu. Bu rekoruyla *Niva*, 1904 yılında sadece "Illustrated London News"ın gerisinde kaldı.

2. BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİT DÖNEMİNDE ERMENİ MESELESİNİN ÇARLIK RUSYASI'NDAKİ YANKILARI

Sultan II. Abdülhamit 33 yıl iktidarda bulundu ve bu süre içinde devlet idaresini neredeyse tek elden yürüterek Osmanlı tarihinde bu yönüyle iz bıraktı. Hükümdarlık dönemindeki bazı gelişmeler bugünü de etkilediği için II. Abdülhamit, günümüz Türkiye'sinde de farklı bir yer edindi.

Hükümdarlığının ilk günlerinde Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa, Mithat Paşa ve Namık Kemal gibi isimlerle iyi geçindi ve devleti iş birliğiyle idare edeceklerine dair onlara güven telkin etti; ancak, ilerleyen zamanlarda Abdülhamit, Kanun-ı Esasi'nin ilanıyla birlikte idareyi kendi inisiyatifine aldı ve muhalif olanları çevresinden uzaklaştırdı. Bununla birlikte II. Abdülhamit devrinde, Batılılaşma hareketleri, meşrutiyet fikri başta olmak üzere devam etti. Milliyetçilik hız kazandı ve devletin dağılma süreci baş gösterdi.

Devlet eliyle Batılılaşma hareketleri açısından öncü bir rol oynayan I. Meşrutiyet Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını önlemeye yönelikti; fakat, Alman İmparatorluğu'nun kurulması ve İtalya'nın birliğini tamamlaması ile milliyetçilik fikri başarısını ispatlayarak diğer halklara örnek teşkil etti. Osmanlı devlet adamları milliyetçilik fikrinin yarattığı bu riskin önüne geçebilmek için Osmanlılık fikrini öne sürerek Müslüman ve Hristiyan vatandaşlar tarafından benimsenmesine çalıştı. Özellikle Rusya'nın Balkanlar'da "Zulüm gören Hristiyanları Türklerden kurtarmak" ajitasyonu ile başlattığı savaş, Osmanlılık bilinci için büyük bir darbe oldu. Bu darbe ile birlikte Hristiyanlar, ulusçu anlayışlarına geri döndüler. Osmanlılık fikrinin Rusya aracılığıyla çökertilmesinden sonra ortaya atılan İslamcılık fikri ise Osmanlı Devleti'nin, İslam topluluklarını kendi çatısı altında toplama amacını güdüyordu;

fakat bu fikir ulusçu anlayış ile birleşerek Avrupalı devletlerin de etkisiyle Türk olmayıp Müslüman olan Arap, Kürt, Arnavut milletlerinde ayrılıkçı faaliyetlerin oluşmasına zemin hazırladı. Bahsedilen bu gelişmeler neticesinde Romanya, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ Osmanlı Devleti'nden koptu. İngiltere Mısır'ı işgal etti. Fransa Tunus'ta hak iddia etti ve Rusya Kars, Ardahan, Batum'u işgal etti. Ardından Bulgaristan ve Ermenistan devleti kurma gayretleriyle çözülme süreci en yoğun halini aldı.¹

2.1. II. Abdülhamit ve Rusya

Osmanlı Devleti'nin Rusya ile ilişkileri siyasi, askeri ve uluslararası ilişkiler açısından önem taşımaktadır. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethiyle başlayan, Karadeniz ve çevresinin Türklerin eline geçmesiyle devam eden Türk yükselişinin gerçekleştiği aynı dönemde Ruslar da Altın Ordu Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte yükselişe geçti. Moskova Rusyası'nın ön plana çıkmasıyla Türk-Rus ilişkileri ticari münasebetler vesilesiyle gelişmeye başladı. III. İvan ve II. Beyazıt döneminde Azak ve Kefe üzerinden ticaret sağlandı. Böylelikle Rusya ve Osmanlı Devleti arasındaki ilk siyasi münasebetler de başlamış oldu.

Osmanlı Devlet adamları Rusya ile ilgili ilk ciddi ilgisini 1556'da Ruslar Astrahan Hanlığı'nı işgal ettiğinde gösterdi. Astrahan Hanlığı coğrafi olarak Osmanlı hudutlarına yakın mesafede olduğu için Rus ilerleyişindeki tehlikenin farkına varıldı ve ilk kez 1569 yılında Ruslar üzerine sefer yapıldı. Astrahan Seferi'nde Osmanlı Devleti yeterli başarıyı gösterememiş olsa da Ruslar Terek boyundan çekilmeye zorlandı.

Türkler ve Ruslar ortak tarihlerinin özellikle son dönemlerinde sık sık karşı karşıya geldi. 1711 Prut ve 1856 Kırım Savaşı hariç, Osmanlı Devleti Rusya'ya karşı kayda değer bir başarı gösteremedi. Bu mağlubiyetlerde Türk Devleti önemli toprak kayıpları yaşadı. Rusya'nın kendisini Bizans'ın varisi olarak görüyor olması, onu her

¹ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, VIII. cilt, Ankara, 1988, s. 564-577.

daim İstanbul ve Boğazlar üzerindeki emellerine itti. Bu uğurda diğer Batılı devletlerle kimi zaman çatışmaktan kimi zaman da iş birliği yapmaktan çekinmedi. I.Dünya Savaşı sırasında Rusya, İngiltere ve Fransa arasında Osmanlı Devleti aleyhine Boğazlar, İstanbul ve Anadolu'nun paylaşılması hakkında gizli antlaşmalar yapıldı; fakat Bolşevik Devrimi'nin gerçekleşmesi ve Rusya'nın I.Dünya Savaşı'ndan çekilmesiyle bu antlaşmalar neticeye kavuşamadı.²

II. Abdülhamit devletin içinde bulunduğu bu zor durumdan dolayı dış politikada daima barış taraftarı bir çizgide ilerledi. Rusya ile olan ilişkilerde de bu önceliğe önem verdi. Böyle olmasına rağmen Rusya ile zaman zaman ihtilafa düşülmesinin ana sebebi olarak Rusya'nın Yakın Doğu'daki bazı siyasi emellerini gösterebiliriz. Sultan Abdülhamit'e göre Rusya'nın uyguladığı Yakın Doğu politikasının üç temel ayağı vardı. Balkan devletlerine Rus sevgisi kazandırmak, Balkanlar'da Slav birliğini sağlayarak büyük bir Slav devleti kurmak ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na karşı Balkanlar'da kurulacak bu Slav devletiyle iş birliği yapmaktı.³

Rusya cephesinde olaylar bu şekilde gelişirken İngiltere cephesinde de Ermeniler bağlamında Osmanlı Devleti'nden pay koparabilmek için projeler gerçekleştirildi. İngiltere'de Salisbury iktidarı göreve geldiğinde Ermeni meselesinde ilerde izleyecekleri yolun ana hatları İngilizler tarafından oluşturulmaya başlandı. Bu durum o tarihlerde Ruslar tarafından da dile getiriliyordu. 15 Ağustos'ta açılan mecliste gündeme getirilen konulardan biri de Ermeni meselesiydi. Bu mesele hakkındaki bildiri katagorik bir biçimde okunduktan sonra söz alan Lord Salisbury tehditkar bir şekilde "Türkiye, üç büyük devletin Ermenistan'da gerekli reformlar hakkındaki teklifini kabul etmez ise ciddi sonuçlar alır" ifadelerini kullandı. İngiltere; Rusya ve Fransa ile birlikte, Türkiyeli Ermenileri himayesi altına alacaktı. Muhafazakar partinin en ilkel halklara kadar sosyal reformlar gerçekleştirme konusundaki fikirlerini diğer konuşmacılar da destekledi. Muhafazakarların

² Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya (1798-1919)**, TTK, Ankara, 2011, s. 3-5.

³ Enver Ziya Karal, **a.g.e.**, s. 183.

demokratik ilerleme talepleri tamamen destek gördü. Lord Salisbury Berlin Kongresi'nde İngiltere'nin ifade ettiği Doğu Meselesi'ne bakış şeklini daha sonra da değiştirmedii. Tıpkı Gladstone gibi, Türk yönetiminin istismarlardan kaynaklı onarılamaz sıkıntılar yarattığını ifade etti; fakat bu dönemde Ruslara göre, İngilizlerin Türkiyeli Hristiyanlara karşı yapılan kırım ajitasyonu Sultanın itibarını zedelemek ve Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmek için kullanılan bir gerekçe idi.⁴

Kültürel alanlarda gelişme sağlayan Rumları ve Balkan halklarını örnek alan Ermeniler XIX. yüzyılla birlikte kültür konularında yenileşmeye yöneldi. Bunda Avrupa etkisinin Osmanlı Devleti'nde yayılma imkanı bulmuş olması ve misyonerlerin faaliyetleri önemli bir etkendi. Bu dönemde ilk defa Ermeni gazeteleri yayınlanmaya başladı. Eğitim alanında Ermeniler önemli ilerlemeler kaydederek 1866 yılında ülkenin birçok yerinde Ermeni okulları açtı. Eğitimin önemini kavrayan varlıklı Ermeniler, çocuklarını eğitim için Avrupa'ya gönderdi. Bu çocuklar Avrupa'da Fransız İhtilali'nin yaygınlaştırdığı milliyetçilik, demokrasi gibi fikirlerle tanıştı. Bu Ermeni gençler, Ermeni kilisesi ve Ermeni milletin yönetim sisteminde reform yapılması konusuna öncülük etti ve bu amaç doğrultusunda Jöntürklerle birlikte çalıştı. Bu gelişmeler Rusya'yı rahatsız ediyordu. Rusya Kafkasya'da bazı bölgeleri ele geçirdikten sonra kendi ülkesinde yaşayan Ermenileri Ruslaştırma politikasına yöneldi. Buna rağmen Ermeniler, ilerleyen zamanlarda Türkiye'de özerk ya da bağımsız bir Ermeni devleti kurmak için Rusya ile iş birliği yaptı.⁵

Mithat Paşa 23 Aralık 1876 tarihinde Abdülhamit'i anayasayı ilan etmesi konusunda ikna etti. Bu anayasayla birlikte azınlıklara çeşitli haklar verildi. Tüm Osmanlılar yasa karşısında eşit, aynı haklara sahip ve din farkı gözetmeden ülkeye karşı aynı görevleri yapmakla yükümlü olacaktı. Devletin resmi dini İslam olmakla birlikte devlet, ülkedeki tüm dinleri koruyacak, kuruluşlara verilmiş olan dini ayrıcalıklar devam edecekti. Basın yasalar çerçevesinde özgür olacak, mallara

⁴ "İnostrannoe Obozrenie", **Vestnik Evroptı**, Kniga 9, Peterburg, Sentyabr 1895, s. 393-397.

⁵ Salahi R. Sonyel, **Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 245-250.

usulsüzce el koymalar, mecburi çalıştırmalar ve vergiler yasaklanacaktı. Toplumsal birlikteliği ve barışı sağlamak için bu yenilikleri gerçekleştiren Osmanlı Devletine, Avrupalı devletler kendi çıkarları doğrultusunda itiraz etti.⁶

Rusya'nın Abdülhamit'e bakışını anlayabilmek için o dönemlerde Rusya'da kaleme alınmış bazı makalelere bakmakta fayda vardır. Rusya tarafından gündeme getirilen Ermeni reform projesinin de mimarı olan ve Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliği'nde Baştercüman olarak görev yapan Andrey Mandelştam'ın *Russkaya Misl* adlı dergide tam da olayların en uç noktada yaşandığı Mayıs 1915'te kaleme aldığı makalesinde Abdülhamit'in 1876 yılında korkarak imzaladığı kararnameyle parlamentoyu toplantıya çağırdığı ifade ediliyordu; fakat hemen ardından halk hareketleri sebebiyle ülkede kan dökülmemesi ve uluslararası müdahaleyi önleyebilmek için parlamentoyu kapattı. Ardından her toplumsal inisiyatifi katı yüreklilikle bastırdı. Anayasanın yazarı Mithat Paşa'yı ve 1000 genç subayı sürgüne gönderdi. Liberal bakış açısına sahip olanlar ceza evinde çürümeye terk edildi. Binlercesine sürgünlerde eziyet çektiler. Bunların birçoğu yalan yanlış mektuplarla, jurnallerle, hafiyeliklerle yapıldı. Mandelştam, Journaller Abdülhamit döneminin simgesi oldu şeklinde yorumlar yapıyordu.⁷

Ruslara göre, Abdülhamit tahta çıkarken ülkenin tüm bölgelerine reform vaadinde bulunmasına rağmen saltanatının ilerleyen yıllarında reformdan çok despotizme yöneldi. Kişisel nüfuzunu artırmak için her aracı kullandı. Böylesi bir ortam, Jöntürk hareketinin olgunlaşmasına neden oldu. Abdülhamit, Osmanlı ülkesinde yaşayan halklara vaat ettiği hakları vermek yerine, onları velayeti altına almayı tercih etti. Ruslara göre, Sultanın bu despot tutumunun altında yatan esas neden tahtını korumaktı. Sultanın orduda bazı değişikliklere gitmesinin de nedeni bu idi. Askeri okulları da kendi planına uygun olarak yeniden dizayn etti. İstanbul'da bulunan askeri birlikleri ikiye ayıran Sultan, birinci bölümü savunma işlerinde kullandı. İkinci bölümü ise kişisel muhafızlarından oluşturdu. Bu muhafız birlikleri

⁶ A.e., s. 286-287.

⁷ Andrey Mandelştam, "Mladoturetskaya Derjava", **Russkaya Misl**, Moskva i Petrograd, May 1915, s. 82.

savaş bakanlığından tümüyle tecrit edildi. Jöntürk hareketine karşı girdiği bu tutum, Ruslara göre, Abdülhamit'in sonunu getiren nedenlerin başında geliyordu.⁸

Mandelştam'a göre Fransızlar ve Jöntürkler arasında halen sempati vardı; fakat aynı zamanda genç Türkiye ve Rusya arasında da beklenmedik yakınlaşmalar görüldü. Bu yakınlaşmanın mimarı, Rusya'nın Fransa Büyükelçisi İzvolskiy idi.⁹ İzvolskiy'nin girişimleri neticesinde Jöntürklerin Rusya'ya karşı sempati beslemesi sayesinde askıdaki reformlar gündeme gelebilecek ve imparatorlukta Hristiyan halk için yeni bir çağ başlayacaktı. Rus-Türk yakınlaşması siyaset alanlarından çıkıp toplumsal ve kültürel alanlara da yönelmeliydi. Mandelştam buna örnek olarak iki ülkede karşılıklı yapılan yayınları gösteriyordu. Eşit haklara sahip Müslüman ve Hristiyanlar hakkındaki Rus taleplerinin Jöntürk programına girmesi gerektiğini belirten Mandelştam, bu sayede Rusya ve Türkiye arasında sağlam komşuluk ilişkilerinin kurulabileceğine işaret etti. Ayrıca, Rusya ve Türkiye arasındaki ilişkilerin güçlendirilmesiyle birlikte Türkiye Balkan Bloğu'na dahil edilmeliydi. Rusya'nın bazı politikalar nedeniyle Türklerin güvenini sarstığını belirten yazar, Nisan 1910'da Kral Ferdinand'ın Petrograd'a ziyarette bulunarak Türklerden duyduğu endişeyi bildirdiğini, Makedonya'daki Türk teröründen bahsettiğini ve bu şiddet ve terörün İngiliz ve Fransızlarla birlikte Ruslara da uygulandığını ifade etti. Netice olarak Rusya'nın bu tarz politikaları sebebiyle genç Türkiye'nin Rusya ile ilişkileri ciddi bir biçimde bozuldu.¹⁰

İktidara geldiği ilk yıllarda meydana gelen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve alınan mağlubiyet, Abdülhamit'in ilerideki yıllarda uygulayacağı dış politikanın belirlenmesinde önemli rol oynadı. Bu savaşa kadar Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü savunan İngiltere, bu savaşta Osmanlı Devleti'ne destek vermeyerek bundan sonra gerçekleştireceği, Osmanlı Devleti topraklarının parçalanmasına yönelik

⁸ K. Veydemoller, "Konets Aldul-Gamida", **Sovremenniy Mir**, Peterburg, May 1909, s. 105-117.

⁹ Aleksandr Petroviç İzvolskiy, 18 Mayıs 1856'da doğmuş 16 Ağustos 1919'da ölmüştür. Rus devlet adamı, diplomat. Belgrad, Münih, Tokyo, Kopenhag Büyükelçiliği yaptı. 1906-1910 yılları arasında Rusya Dışişleri Bakanlığı görevinde bulundu. 1910-1917 yılları arasında Rusya'nın Paris Büyükelçisi görevini yürüttü.

¹⁰ Andrey Mandelştam, "Mladoturetskaya Derjava", **Russkaya Misl**, Moskva i Petrograd, İyun 1915, s. 13-46.

politikalarının da ilk sinyallerini verdi. Bu tehlikeyi fark eden Abdülhamit, Rusya ile dostane ilişkilerde bulunmanın gayretinde oldu. Devletin içinde bulunduğu durumun da farkında olduğu için barışçı politikalar geliştirmekten başka bir çaresinin olmadığını biliyordu.¹¹

Ruslara göre, Abdülhamit'in kişisel iktidarı devlette egemendi. Gerçekleştirilen tüm icraatlar onun iradesi ve talimatıyla hayata geçiriliyordu. Sultanın sınırsız hakimiyetini kendi menfaatleri için koruyan diğer devlet adamları bu yanılsamayı devam ettirmeye çalıştı. Ermeni meselesinde verilen bazı tavizler de bu hakimiyetin sürdürülmesi için verildi. Abdülhamit'in etrafı, onu gereğinden fazla öven yüksek rütbeli kişilerce çevriliydi. Bu sebeple, ülkede meydana gelen olumsuzluklar hakkında hiçbir şey görmüyor ve duymuyordu. Gelen haberler sadece ülkenin refahından bahsediyordu. Bundan dolayı Sultan, Türk yöneticilere yöneltilen adaletsizlikler hakkındaki suçlamaların iftiradan ibaret olduğuna inandı. Ruslara göre yerel idareler, Sultanın sınırsız iradesini yerine getirmek için çalıştı. Aynı nedenle, bakanlar ve sadrazam kudretli padişaha nezaret ediyordu. Bu mekanizma sorunsuz bir şekilde işlemeliydi. İç işlerinde meydana gelen olumsuzluklar her zaman olacaktı. Bu olumsuzluklar saray paşalarına iletiliyordu. Sultan iç işlerindeki hoşnut ruh halinden vazgeçmedi; fakat bu durum ilerde devletin parçalanmasını getirecekti. Türk saray ahalisi reformları suni bir şekilde destekledi. Ülkede meydana gelen olaylarla ilgili her türlü bilgi girişi sarayın surlarından içeri giremedi. Avrupalı diplomatların Ermeni meselesindeki gerçek tetkikleri ve dostça tavsiyeleri ilerleme kaydedemedi. Rus yazarlara göre bu sebeplerden dolayı, Ermenilerin kişisel ve toplumsal hakları sadece otonomi ile gerçekleşebilirdi. Ülke içindeki düzenlemelerle ilgili Sultanla yapılan görüşmeler ve projeler başarısızlığa uğramıştı. Yabancı diplomatların korumasını talep etmek Doğu Sorunu'nun çözümünde yetersizdi. Artık bunu itiraf etmek ve yeni çözüm yolları geliştirmek gerekiyordu.¹²

Ermeni sorununda Avrupalı devletler, Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde denetimi sağlamak için temsilci bulundurmak istedi. Bu durumu, Osmanlı

¹¹ Vahdettin Engin, **II. Abdülhamit ve Dış Politika**, Yeditepe, İstanbul, 2005, s. 24-31.

¹² "İnostrannoe Obozrenie", **Vestnik Evrope**, Peterburg, Mart 1896, Kniga 3, s. 407-418.

Devleti'nin iç işlerine müdahale olarak yorumlayan Abdülhamit, talebi olumlu karşılamadı. Ruslar, Abdülhamit'in tutumunu şiddetle eleştirerek yerel yönetimlerin uyguladığı şiddete ve suistimale karşı devletin herhangi bir yaptırımında bulunmadığını iddia etti. Ruslara göre, Türk memurlar çirkinlikleri daima örtüyordu. Çoğunlukla Hristiyan halka yapılan eziyetler karşılığında bu yöneticiler, yerlerine başkalarının getirilemeyeceğinden emindiler. İngiltere Başbakanı Lord Salisbury de tıpkı Rusya gibi, zorunlu reformların bu sebeplerden dolayı mutlaka hayata geçirilmesini dile getirdi. Reformlarla ilgili İngiltere, Fransa ve Rusya ortak önlemler almalıydı; fakat böylesi bir girişim Doğu sorunundaki söz konusu bölgelerle ilgili büyük sakıncaları da beraberinde getirdi. Yine de Ermenileri kendi kaderlerine terk etmek imkansızdı. İngiliz görevlilerden gelen bilgilere göre, özellikle kadınlar ve çocuklar başıbozukların kırımlarına maruz kalıyordu. Ruslara göre, bu insanlara yardım ulaştırmak şüpheli Türk yöneticiler sebebiyle neredeyse imkansızdı. Yerel iktidarlar, Ermenilerin içinde bulunduğu durumu yabancı gözlemcilerden gizliyordu; fakat yeni İngiliz kabinesi Türkiyeli Ermenileri korumak için reformlar ile ilgili ısrarlı davranacak ve Türkiye yeniden düzenlemeye izin verecekti.¹³

Ayastefanos Antlaşması'nda Ruslara verilen büyük tavizler; Balkanlar'daki Osmanlı varlığının neredeyse bitirilmesi, Kars, Batum ve Ardahan sancakları ile Eleşkirt Ovası ve Beyazıt çevrelerinin Ruslara bırakılması maddeleri, Berlin Kongresi'nde bazı değişikliklerle bir miktar yumuşatıldıysa da Kars, Ardahan ve Batum savaş tazminatı olarak verilerek geri alınamadı ve Ruslar Anadolu'daki varlığını devam ettirdi. Bununla birlikte, Ayastefanos'a eklenen ve Ermenilerin yaşadığı bölgelerde reform yapılmasını ön gören 16. madde, Berlin Kongresi'nin 61. maddesi olarak kendine yer buldu. Bu maddeye göre, Ermeni bölgelerinde yapılacak reformların denetiminde Avrupalı devletlerle birlikte Rusya da bulunacaktı. Rusya açısından önemli bir başarı sayılabilecek bu düzenleme, Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahalesine ve Ermeni meselesinde rol almasına olanak sağladı.

¹³"İnostrannoe Obozrenie", **Vestnik Evrope**, Peterburg, Sentyabr 1895, Kniga 9, s. 393-397.

Bununla birlikte Rusya'da, Ermeni ıslahatı hakkında olumsuz bir hava esiyordu. Eylül ayında İstanbul'da Ermeni-Türk karşıtlığına dayalı kanlı eylemler meydana geldi. Türkiye Ermenistanı'ndaki ıslahatlar ile ilgili aylarca görüşmeler yürütüldü. İngiltere, Fransa ve Rusya Büyükelçileri, Küçük Asya Hristiyanlarının güvenliğini sağlamak için arzu edilen düzenleme ve ıslahatları bir program olarak Türk Hükümeti'ne sundu. Özellikle İngiliz bakan, Ermeniler için büyük gayret sarf etti. Ruslara göre, Türkler sorunu çözmek için Ermeni devrimci ve muhaliflerinin "kökünü kazımak" istiyordu, Buna karşılık Avrupalı diplomatlar Sultana iyi niyetli önerilerini sundular. Avrupalı diplomatların yetersiz çabalarını eleştiren Ruslar, *Times* gazetesinde verilen bir haberi örnek gösterdiler. Bu habere göre, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde Ermenilere yönelik şiddet uygulanıyordu. Trabzon'da çok sayıda ölü ve yaralı vardı. İstanbul'da ise çok sayıda Ermeni tutuklanmış ve işkenceye maruz kalmıştı. Rusların yorumuna göre, Ermeni ıslahatı konusunda Sultanın yapacağı hiçbir değişiklik gerçek anlamda işe yaramayacaktı. Bu tespitlerine 1839 ve 1856 kararnamelelerini örnek gösteren Ruslar, 1871 ve 1877 yıllarını da tam bir hayal kırıklığı olarak yorumluyor ve bugün gerçekleştirilmek istenen ıslahatların da Avrupa'ya karşı büyük Türk cevabı olacağını ifade ederek var olan gelişmelerin ironiden başka birşey olamayacağı yorumunu yapıyordu.¹⁴

Rus aydınlarına göre, Osmanlı Hükümeti'nin iki seçeneği vardı. Birincisi, Balkanlar'daki Slav politikasını desteklemek ve hatta uygun koşullar oluştuğunda Rusya'nın kurmak istediği Balkan Bloğu'na dahil olmak, ikincisi ise, iç işlerine müdahaleleri engellemek için Berlin ve Viyana'da kendisini garantiye almaktır. Türkler ikinci yolu seçerek Rus politikasını reddetti. Ruslara göre, Avusturya-Almanya diplomasisi Türkleri Asya'da maceraya sürüklüyordu. Osmanlı Devleti, Ermenistan meselesi sebebiyle Rusya'nın, Arabistan meselesi sebebiyle İngiltere'nin tehdidi altındaydı.¹⁵

¹⁴ "İnostrannoe Obozrenie", **Vestnik Evrope**, Peterburg, Noyabr 1895, Kniga 11, s. 398-408.

¹⁵ Andrey Mandelştam, "Mladoturetskaya Derjava", **Russkaya Mysl**, Moskva i Petrograd, İyun 1915, s. 13-46.

Rus görüşüne göre, Balkanlar'daki kötü gidişatın nedeni Osmanlı Devleti idi. Devleti yeniden ayağa kaldırmak pahasına Jöntürkler, 1911 baharında tüm ilişkileri hızlı bir biçimde değiştirdi. Lord Kurzon'un İngiltere'nin Lordlar Kamarası'nda beyan ettiği "Jöntürkler Avrupa vicdanında aklanamaz" ifadesi Avrupa görüşünün sözcüklere dökülmesiydi. Bu durum Türkiye'nin yeni kurucularına karşı Avrupa'nın güvensizliğini ispat ediyordu. Buna karşın Balkanlar ve Boğazların statüsünü korumak için Avrupa çaba sarf ediyordu. Böylelikle Avrupa devletleri, kendi halklarına karşı oluşabilecek yıkıcı zararlardan korunmaya çalışıyordu. İtalyan milletvekili Galli de 1909 yılında bu tespiti "Türkler Avrupa barışına karşı tehlikeli bir düşman olarak var oldu" şeklinde yapmıştı. Türkler hakkında böyle düşüncelere sahip olmakla birlikte Avrupa, Türkiye'de gerçekleştirilecek anayasal reforma odaklandı. Bu reformla birlikte uzlaşma zemini oluşacağına inanılıyordu; fakat Avrupalı devletlerin Balkanlar'daki çıkarları kesişti ve böylece kendi aralarında bir rekabet zemini oluştu. Bu rekabet ise Türkiye'nin onlara karşı sigortası oldu.¹⁶

Berlin Antlaşması ile Balkanlar yeniden tasarlandıysa da Bulgaristan ve dolayısıyla Rusya, ortaya çıkan yeni durumdan memnun değildi. Ayastefanos Antlaşması'na göre, Ege Denizi'ne de kıyısı bulunan büyük Bulgaristan kurulacaktı; fakat Berlin Antlaşması'nda Bulgaristan'a muhtariyet verildi. Bulgaristan bu duruma karşı çıkarak Rusya'nın da desteğiyle Doğu Rumeli topraklarını işgale başladı. Böylelikle Ruslar için İstanbul'a giden yol açılmış olacaktı. Sonuç olarak Doğu Rumeli'deki Bulgar çeteleri Filibe'de ayaklanarak karışıklık çıkardılar ve 1886 yılında Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında yapılan antlaşmaya göre Rodop hariç Doğu Rumeli Vilayeti Bulgaristan ile birleşti.

Ruslar Arnavutluk, Makedonya ve Girit'teki karışıklıkları sebep göstererek Osmanlı Devleti'nin Yakın Doğu'daki ve Anadolu'daki Hristiyan halkın ekonomik ve kültürel zaruretlerini gidermesi gerektiğini belirttiler. Rusya'nın talepleri Türk yetkililerde hoşnutsuzluk yarattı. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmak olarak yorumlandı. Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov, 1908'den beri süregelen Rusya

¹⁶ L.Galberştadt, "Balkanskaya Smuta", **Russkaya Mysl**, Moskva, Kniga 5, 1911, s. 12.

ile Türkiye arasındaki dostça ilişkilerin devamı açısından bunun zorunlu olduğunu; ancak, 1908 Türkiye'si ile 1912 Türkiye'si arasında önemli farklılıklar bulunduğunu ve Türkiye'nin bu konularda çekinceli davrandığını ifade ediyordu.¹⁷

2.2. II. Abdülhamit ve Ermeniler

Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeniler genellikle ticaretle ilgileniyordu. Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından itibaren Avrupalı devletlerin ticaret yaptığı milletler Ermeniler ve Rumlar idi. İstanbul'un fethiyle birlikte Fatih Sultan Mehmet İstanbul'a birçok Ermeni ailesini getirterek Kumkapı, Yenikapı, Samatya, Balatkapısı, Narlıkapı ve Edirnekapı'ya yerleştirdi. Osmanlı sınırları içinde yaşayan Ermeniler kendi iç işlerinde serbestti. Devlete vergi yükümlülüğü ile bağlıydılar. Ticaretle uğraşmaları ve askerlik yükümlülüklerinin olmaması Ermenilerin daima varlık içinde yaşamasının ana nedeni oldu. Bununla birlikte Tanzimat'tan itibaren Ermeniler devlet kadrolarında kendilerine yer bulmaya başladı. Ermenilerin en yoğun olarak memurluk yaptıkları dönem ise II. Abdülhamit dönemi oldu.¹⁸

Batılı devletler XIX. yüzyılın sonlarına doğru benimsedikleri Osmanlı Devleti'ni parçalama ve bölüşme siyasetini gerçekleştirebilmek amacıyla onlar için iyi bir argüman olan Ermenilerden istifade etmeye çalıştılar. Özellikle II. Abdülhamit döneminde şiddetlenen bu ideal neticesinde Ermeniler, yüzyıllar boyu sorunsuz bir şekilde çatısı altında yaşadıkları devlete karşı Batılı devletlerle birlikte hareket ettiler.

II. Abdülhamit Ermeni meselesini devletin geleceği açısından hayati önemde gördüğü için Ermenilerin girişimlerine engel olmaya çalıştı. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ardından yapılan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları'nı kendileri için fırsat olarak gören Ermeniler, Rusların da çıkarına uygun olarak hareket edip reform adı altında bazı kazanımlar elde etme yoluna gittiler. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile birlikte söz sahibi Ermeniler, Osmanlı Devleti'ne bağlı kalma şeklinde

¹⁷Andrey Mandelştam, "Mladoturetskaya Derjava", **Russkaya Misl**, Moskva i Petrograd, İyun 1915, s. s. 13-46.

¹⁸ Taha Niyazi Karaca, **Büyük Oyun**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s. 216-228.

tanımlayabileceğimiz kadim tutumlarından vazgeçtiler. Patrik Nerses gibi önde gelen Ermeniler, savaşın ilk zamanlarında Osmanlı Devleti'ne bağlı kalacakları şeklinde açıklamalar yaptılar ve 7 Aralık 1877 tarihinde Ermeni Meclisi'nin aldığı karar gereğince genç Ermeniler Osmanlı ordusuna gönüllü yazıldılar; ancak, savaşın ilerleyen zamanlarında Osman Paşa'nın Plevne'de mağlup olmasıyla birlikte devlete bağlı kalma sözlerinden vazgeçtiler. Ermeni Milli Meclisi 21 Ekim 1877 tarihinde Rusya'ya yardım için iş birliği teklif etti. Askere gönüllü yazılma uygulamasını da sonlandırdı. Ermeni, Bulgar ve Rumların da yardımıyla Rus ordusu İstanbul'a yaklaştı. Osmanlı Devleti'nin ağır yenilgi aldığı 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda, Rus ve Türk temsilciler Edirne'de toplanarak barış şartlarını görüşmeye başladı. Türk delegasyonunda Stefan Aslanyan Paşa, Ovhanes Nuyan Efendi ve Hariciye Nazırı Sadullah Paşa'nın katibi Sergis Hammacıyan da bulunuyordu. Bunlar aynı zamanda Rusya ile 21 Ekim 1877'de iş birliği için gizlice antlaşma yapan Ermeni Milli Meclisi'nin de üyeleri idi. Ayastefanos'a giden Ermeniler arasında Patrik Nerses Varyabedian da vardı. Çar'a ilettiği talepler Ayastefanos Antlaşması'na 16. madde olarak dahil edildi. Bu maddeye göre, Ermeniler'in bulunduğu Doğu Anadolu vilayetlerinden Rus ordusunun işgali altında bulunup Osmanlı Devleti'ne geri verilmesi gereken bölgelerin boşaltılması sırasında, iki devletin iyi ilişkilerine zararlı olabilecek karışıklıkların çıkmaması için Osmanlı Hükümeti bu bölgelerdeki Ermenilerin çıkarlarının gerektirdiği düzenlemeyi vakit geçirmeden yapmayı ve Kürtler ve Çerkezlerle karşı Ermenilerin güvenliğini sağlamayı taahhüt etti.¹⁹

Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesinin uluslararası kabul görmesi için Ermeniler 13 Haziran 1878'de başlayan Berlin Konferansı'nı bir fırsat olarak gördü. Konferanstan önce Paris, Londra ve Peterburg'a temsilciler yollayarak görüşmelerde bulundular. Sonuç olarak Ermeni talepleri Berlin Konferansı'na 61. madde olarak girdi. Bu maddeye göre Osmanlı Hükümeti, Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerin, yerlerinin gereği olarak ihtiyaç duydukları düzenlemeyi zaman geçirmeden yapmayı ve diğer unsurlara (Kürt ve Çerkez) karşı Ermenilerin güvenliğini sağlamayı taahhüt

¹⁹ Ramazan Çalık, **Alman Kaynakları'na Göre II. Abdülhamit Döneminde Ermeni Olayları**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s. 75-77.

etti. Bu konuda alacağı önlemleri sırası geldikçe ilgili devletlere bildirecek, ilgili devletler de sözü edilen düzenlemelerin yapılmasını kontrol edecekti.²⁰

Hristiyan nüfus ile ilgili meydana gelen bu gelişmelerden sonra Osmanlı Devleti'nin iç işlerinde kendi kendine hareket etme yeteneği Batılı devletler eliyle büyük ölçüde zaafa uğratıldı. Karar verme ve kendi takdirinde olma ilkesi zarar gördü ve uluslararası güçlerin etkisine girdi. Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Hristiyanlar yardım istemek için yabancı Konsolosluklara sığınmaya başladı. Konsolosluklar aracılığı ile bu kimselere diplomatik tanıma sözü verildi ve uluslararası antlaşmalar hatırlatılarak reform vaat edildi. Bu şekilde başlatılan politik kampanyalar büyük devletler arasında rekabetin oluşmasına neden oldu; fakat Ruslara göre, kısmen ya da çoğunlukla Hristiyan olan bölgelerdeki mevcut krizi önlemek amacıyla Türk Hükümeti Çerkezleri ve Kürtleri Hristiyanların üstüne saldırtıyor, düzeni sağlamak için ordu katliamlar düzenliyordu. Hükümete gönderilen haberlerde ise düzenin sağlandığı ve refahın tesis edildiği bildiriliyordu.²¹

Bu girişimlerde bulunan Ermeniler, yasal yollarla sürdürdükleri mücadelelerini daha sonra silahlı mücadele haline getirip, Hınçak ve Taşnak gibi örgütler vasıtasıyla devlete karşı isyan etme yoluna gittiler. Kimi zaman Rusya'nın, kimi zaman İngiltere'nin inisiyatifinde devam eden bu mücadeleye karşı II. Abdülhamit'in aldığı önlemler ve verdiği karşılıklar dünya kamuoyuna soykırım olarak takdim edildi.

Avrupalı devletlerin önemli bir baskı aracı olarak kullandığı Ermenilerle ilgili problemlere Osmanlı Devleti son vermek istedi. Bu sebeple yabancı devletlerle görüşmeler başlatıldı. Türkiyeli Ermeniler için Osmanlı Devleti'ne sunulan, Rusların tabiriyle "mütavazı" reform projesi ile birlikte Batılıların diplomatik baskısı hafifledi çünkü Abdülhamit reform projesini kabul etmişti; fakat Ruslara göre, Küçük Asya'daki Ermenilere yönelik şiddet buna rağmen devam etti. Rus istihbaratından

²⁰ A.e., s. 84-86.

²¹ "İnostrannoe Obozrenie", **Vestnik Evrope**, Peterburg, Yanvar 1896, Kniga 1, s. 406.

gelen bilgilerde, ülkenin çeşitli yerlerinde 10 bin Ermeni öldürülmüştü. İstanbul'da meydana gelen Ermeni gösterisinden sonra ise karışıklıklar büyüdü.²²

II. Abdülhamit dönemindeki Ermeni olaylarının ilki 28 Temmuz 1890 Kumkapı Ermeni Patrikhanesi'nin basılması olayıydı. Patrik konuşurken silah atılarak kargaşa yaratıldı ve bu sırada Hınçak örgütüne mensup bir Ermeni bildiri okumaya başladı. Patrik Aşıkyan, örgüt üyeleri tarafından alıkonulduğu sırada "yaşasın Ermeni milleti, yaşasın Ermenistan" şeklinde slogan atılıyordu. Güvenlik güçlerince bastırılan bu eylem sonucunda yedisi ağır olmak üzere 17 asker yaralandı, iki eylemci öldürüldü ve örgüt elemanlarının birçoğu ele geçirildi. Kumkapı olayından sonra Ermeniler Babiali yürüyüşünü gerçekleştirdiler. Patrikliğe getirilen Mateos İzmirliyan Ermeni örgütleriyle iş birliği yapıyordu. Ermeni örgütlerle birlikte düzenlenlediği eylemde, topluca hükümet merkezine yürünecek ve taleplerinden oluşan bir dilekçe hükümete verilecekti. Bu dilekçeye göre, Osmanlı Devleti Ermenilere baskı yapıyordu. Doğu vilayetlerinde baş gösteren Kürtlerin ve Türk askerlerinin Ermenilere yaptığı zulmün de son bulması isteniyordu. Kumkapı'da toplanan 3-4 bin kadar Ermeni Babiali'ye doğru "yaşasın Ermenistan" sloganı eşliğinde yürüyüşe geçtiği sırada güvenliğin sağlanması ile grup dağıtıldı. İngiltere ve Rusya'nın da kışkırtmalarıyla gerçekleşen bu olayda Ermenilerin amacı, İstanbul'da bir karışıklık çıkararak Batılı devletlerin ilgisini buraya çekmekti. II. Abdülhamit dönemindeki bir diğer olay ise Osmanlı Bankası'nın işgaliydi. Ermeniler tarafından Osmanlı Bankası'nın seçilmesinin nedeni, burada çok sayıda yabancı uyruklu personelin görev yapıyor olmasıydı. Bu sayede uluslararası kamuoyunun ilgisini kendi üzerlerine çekmeyi hedeflediler. Eylemde kullanılacak silah ve bombalar temin edilerek bankada çalışan bazı Ermeni personel aracılığıyla bankaya yerleştirildi. Banka işgali gerçekleştirilirken İstanbul'un birçok yerinde de eş zamanlı eylemler yapıldı. 26 Ağustos 1896 tarihinde meydana gelen bu olay, Rusya Büyükelçiliği Baştercümanı'nın arabuluculuğu ile son buldu. Varılan uzlaşmaya göre, bankada bulunan eylemciler Fransa'ya ait bir gemi ile İstanbul'dan ayrılarak Marsilya'ya gönderildi. Netice olarak kanlı bir eylem gerçekleştiren Ermeniler,

²²"İnostrannoe Obozrenie", **Vestnik Evrope**, Peterburg, Yanvar 1896, Kniga 1, s. 407-408.

yabancı devletlerin himayesi sayesinde ceza almadan ve serbest bir şekilde ülkeyi terk edebildiler. II. Abdülhamit dönemine damgasını vuran olay ise 21 Temmuz 1905 tarihinde gerçekleşti. Önceki girişimlerden istedikleri etkiyi elde edemeyen Ermeniler, yabancı ülkelerin dikkatlerini üzerlerine çekebilmek için ses getirecek bir eylem gerçekleştirmek istediler. Sultan Abdülhamit'e karşı suikast düzenleyerek bu etkiyi yaratacaklarına inandılar. Bunun için detaylı bir plan hazırlanarak uygulamaya konuldu. Bu plana göre Abdülhamit Cuma namazından çıktığı sırada, hazırlanan saatli bomba patlatılacaktı. Plan istedikleri doğrultuda ilerlerken Cuma namazı sonrası Şeyhülislam ile Sultan Abdülhamit ayaküstü sohbet etmeye başladı ve bu sırada az ilerideki saatli bomba patladı. Bir kaç dakika ile Sultan suikastten kılpayı kurtuldu.²³

Osmanlı Bankası baskınından hemen sonra, Eylül 1896'da Rusya'nın önemli yayın organlarından olan *Vestnik Evrope* adlı dergide olay ile ilgili bir yazı kaleme alındı. Bu makale, Osmanlı Bankası baskını hakkında Rus görüşünü yansıtmaları açısından önem taşıyordu. Ruslara göre, Ermeni meselesi gibi herkesi ilgilendiren zor konularda, Avrupalı devletler arasında diplomatik dayanışma gerçekleştirilmeliydi. Türklerin Ermeniler üzerindeki kıyımı Ermenileri umutsuzluğa sürüklüyordu. Bu sebeple Ermeniler, Türkiye'nin başkentinde kanlı, anarşik olaylar yarattı. Osmanlı Bankası olayı da bunlardan birisiydi. Rus yazar bu baskını "kahramanca" kelimesiyle tarif ediyordu. Küçük Ermeni gruplar Osmanlı Bankası'nı ele geçirerek parasal sermayeye suikast gerçekleştirmek istedi. Bekçiler öldürülerek tüm giriş-çıkışlar kapatılıp pencerelerden ateş edildi. Baskını düzenleyenler neredeyse alenen bankayı işgal etti ve buradan sağ çıkacaklarına hiç ihtimal vermediler; fakat bankadan sağ olarak bırakıldılar. Açıkça görüldü ki, onların hedefi, uluslararası diplomaside Avrupalı güçlü devletlerin dikkatlerini Türkiyeli Ermeniler meselesine çekmekti. Maliye ve borsaya dokunarak tüm dünyada, Ermenilerin önemli olduğu algısı yaratılmak istendi çünkü Türkler, Ermeni meselesini çözüme kavuşturmayaya uzaktı. Ruslara göre, üstelik Türkler 10-20 bin Ermeni'yi öldürmüştü. Banka olayından sonra karışıklıklar meydana geldi ve şehirdeki Ermeni

²³ Vahdettin Engin, **II. Abdülhamit ve Dış Politika**, Yeditepe, İstanbul, 2005, s. 44-61.

mahallelerinde vahim çatışmalar yaşandı. Rusların verdiği bilgilere göre silahlı Müslüman gruplar baskın, yağma ve öldürme olaylarına karıştı. Sokak olayları bir kaç gün sürdü. Türk iktidarı çaresizlik içindeydi. Polis ve askerlerin bu eylemlere kısmen katıldığını da iddia eden Ruslar, Rus Büyükelçiliği'nde görevli Tercüman Maksimov'un verdiği bilgileri aktarıyordu. Türklerin sokaklarda Ermenileri öldürdüğüne bizzat şahit olduğunu bildiren Maksimov, bu kişilerin ve elebaşlarının tutuklanması talep edildiğinde, bu talebin karşılıksız bırakıldığını ve itaatsizlik yapıldığında öldürme ve yağma, Türklere göre mübahtır ifadelerini kullandı. Güvenlik ve düzen sağlama konularında ciddi eksiklikler olduğunu belirten Maksimov, bu sebeple başkentin başıbozukların eline geçebileceğini aktardı. Ayrıca Müslüman gruplar, Ermenilerden başka burjuva, tüccar ve işçileri de öldürüyordu. Karışıklıklar sebebiyle pek çok insan yaşamını kaybetmişti.²⁴

Bununla birlikte, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı doğu vilayetlerinde Rus ve İngiliz ilgisi vardı. Doğu Anadolu'nun uluslararası politikada önem kazanmasının esas nedeni "Şark Meselesi" denilen ve içinde emperyalist ve sömürgeci fikirleri barındıran ideallerdi. Türkleri Avrupa'dan çıkarmak ve Anadolu'daki Hristiyan halkı Osmanlı idaresinden kurtarmak olarak özetleyebileceğimiz bu idealler, Rusya ve İngiltere'nin emperyalist politikalarını meşru hale getirebilmek için ortaya attıkları hedeflerdi. Karadeniz, İskenderun Limanı ve Basra Körfezi üçgeninde oldukça stratejik bir mevkide bulunan Doğu Anadolu, Rus ve İngiliz rekabetinin de odak noktalarından biriydi. Güçlü devletlerin hedef olarak Doğu Anadolu'yu seçmesinin nedeni bu bölgenin etnik ve dini açıdan çeşitlilik arz etmesiydi. Özellikle bölgede yaşayan Ermenilerin, Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarıyla birlikte seslerini daha gür bir şekilde duyurmuş olmaları, bölge üzerinde emelleri olan Rusya ve İngiltere açısından bulunmaz bir fırsattı.²⁵

Bu bağlamda İngiltere, 1895 yılının Mart ayında, Ermeni sorunu hakkında İngiliz Ortadöşçisi'nin II. Abdülhamit ile yaptığı görüşmeleri yayınladı. Rus aydınları

²⁴"İnostranno Obezrenie", *Vestnik Evrope*, Peterburg, Sentyabr 1896, Kniga 9, s. 355-358.

²⁵ Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Seri IV, Sayı A.21, Ankara, 1987, s. 27-28.

tarafından ilgiyle karşılanan bu görüşmeler, Türk yönetim sistemi hakkında verdiği bilgilerle dikkat çekiciydi. Bu görüşmelere dair Ruslar tarafından aktarılan bilgilerde, Türk hükümdarının ülkedeki refah hakkında katı bir inanca sahip olduğu ifade ediliyordu. Abdülhamit'e göre, Türkiyeli Ermenilere uygulanan adaletsizlikler hakkındaki bilgiler art niyetliydi. Memurlar resmi bilgilere kayıtsız şartsız itaat ediyor ve bu bilgileri Sultana iletiyorlardı. Sultan Abdülhamit, İngiliz Ortaelçisinin bu iddialarına karşı, tutuklamaların siyasi çalkantılar ve olayların olduğu zamanlarda yapıldığını ve Sultanın alicenaplık göstererek sayısı az olan ve birçok kirli işe bulaşmış bu tutukluları affettiği cevabını veriyordu; fakat ortaelçi Sultanın bu cevabında hiç ikna olmadı. Ona göre yerel yöneticiler tutuklamalarda keyfi davranıyordu. Hapse atılanlar hakkında mahkemeler uzun süre karar vermiyordu. Ortaelçinin bu iddiasına Abdülhamit şiddetle karşı çıkıyor ve böylesi bir durumun ihtimal dahi olamayacağını ifade ediyordu. Tutuklamalar sadece politik çalkantılar meydana geldiğinde yapılıyordu. Mahkemeler görülmeden bu tutukluların salıverilmesi yasadışı olurdu. Ortaelçinin verdiği rakamlar hakkında ise Abdülhamit, böylesi bir durumun mümkün olmadığını ekliyor ve bu iddiaları hayal görmeye benzetiyordu. Geçen sene bazı Ermenilerin tutuklanması meselesinden yola çıkarak örnek veren Sultan, Ermenilerin sık sık Müslümanlara saldırdığını ve meşru iktidara karşı isyan ettiğini belirtiyordu. Bu sebeple uygun cezalara tabi tutulmuşlardı. Nerede kan dökülüyorsa orada bir Ermeni suçlu vardı. Türkler kendilerini saldırılardan koruyor, yönetim ise düzeni sağlamaya çalışarak suçluları kovalıyordu. Sultan bu iddiaları sıralarken Tokat'ta meydana gelen olaylardan örnekler veriyordu. Buna göre; Ermeniler Tokat'ta pazarda karışıklıklar çıkarmıştı. Kilisede toplanarak Müslümanların üzerine ateş açtılar. 20 Müslüman yaralandı ve bir Ermeni öldü. Askeri güçler vasıtasıyla düzen yeniden sağlandı. Sultan, Sivas Valisi'ni olay yerine göndererek tarafsız bir soruşturma yapmasını ve suçluları gerektiği gibi cezalandırmasını emretti. Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin mevcut rejimini devamlı olarak yabancı hükümetlere ve komitelere şikayet etti. Abdülhamit'e göre İngilizler, Ermenilerin bu tür maksatlı uydurmalarında hiç şüphe etmiyordu. Bu sebeple İngiltere, Türk devletine karşı antipati ile yaklaşıyordu. Sultanın bu iddiasını kabul etmeyen ortaelçi, sahip oldukları bilgilerin uydurma olmadığını ve Britanya Konsoloslukları'ndan gelen bilgiler olduğu karşılığını verdi. Abdülhamit, ülkedeki

tüm Hristiyanlara olduğu gibi, Ermeniler hakkında da yasal düzenlemeler yapıldığını ve Ermenilere karşı iyi niyetini yeterince gösterdiğini ifade ediyordu.²⁶

1895 yılında başlatılan Sason İsyanı, üç büyük devletin bölge üzerindeki hedefleri için uygun bir fırsat olma anlamını taşıdı. Avrupalı devletler Sason İsyanı'nı gerekçe göstererek ıslahat isteklerini Osmanlı Devleti'ne dayatmak için bir nota hazırladı. İngilizler öncülüğünde hazırlanan ıslahat tasarısı, Rus ve Fransız yetkililer tarafından da onaylandıktan sonra Osmanlı Devleti'ne gönderildi. Bu notayla birlikte, ıslahat yapılacak eyaletler ilk defa telaffuz edildi. Islahatlar Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Mamuretülaziz ve Diyarbakir olmak üzere altı vilayette uygulanacaktı. Gerçekte bu vilayetler, ileride kurulması planlanan Ermeni devletinin de sınırlarını oluşturuyordu.²⁷

- 1-Valiler Müslümanlardan ve gayrimüslimlerden ve ehliyetli olanlardan tayin edilecek.
- 2-Valilerin görev süresi beş yıl olacak,
- 3-Vali hangi dine mensup ise yardımcısı diğer dinden olacak.
- 4-Sancaklara tayin edilen mutasarrıflar irade ile tayin edilecek. Her vilayette mutasarrıflıkların bir kısmı Hristiyanlara ayrılacak ve bunlar Hristiyan nüfusu fazla olan sancaklara verilecek.
- 5-Kaymakamlar valinin teklifi üzerine irade ile atanacak ve kaymakamlıkların bir kısmı Hristiyanlara ayrılacak.
- 6-Hristiyan mutasarrıf ve kaymakamların sayısı, vilayetlerin toplam mutasarrıf ve kaymakam sayısının üçte birinden az olmayacak. Vilayetlerde olduğu gibi kaza ve sancaklarda da birer meclis bulunacak. Sancak meclislerini kaza meclisleri, kaza meclislerini de nahiye meclisleri seçecek. Meclisler, bir başkan ile ikisi Müslüman, ikisi gayrimüslim 4 azadan oluşacak.
- 7-Her kaza birkaç nahiyeye taksim edilecek ve nahiyelerin hududu, halkı aynı mezhepten olan köyler birleştirilerek meydana getirilecek.

²⁶"İnostrannoe Obozrenie", **Vestnik Evrope**, Peterburg, Mart 1896, Kniga 3, s. 417-418.

²⁷ Cevdet Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1986, s. 116.

8-Her nahiyenin bir müdürü ve ona bağlı bir meclisi olacak. Meclis, kendi azaları arasından müdürü seçecek ve müdür hangi dinden ise yardımcısı diğer dinden olacak
9-Nahiye halkı tek dinden ise meclis o halktan seçilecek, karışık ise her mezhebin mecliste temsilcisi bulunacak.²⁸

II. Abdülhamit bu tasarıya ilk sırada olumsuz yanıt verdiyse de ilerleyen zamanda kabul etmek zorunda kaldı. Avrupalı devletlerin ıslahatların kontrolü gerekçesiyle bir genel müfettiş gönderme teşebbüsüne karşılık Abdülhamit, Ahmet Şakir Paşa'yı Anadolu Vilayetleri Genel Müfettişliği görevine getirdi.²⁹

Bununla birlikte bu reform tasarısı, genel müfettişin tayini, görevi ve yetkilerini, idari reformların mahiyeti ve teftişi, teftiş komisyonunun kurulması hakkındaki prensipler, idari reformlar, polis ve jandarmanın teşekkülü, mali meseleler ve Kürtlerin kontrol altına alınması gibi ana maddeleri içeriyordu.³⁰ 1895 tasarısının en önemli özelliği ise 1912-1914 yılları arasında, bu defa Rusya'nın öncülüğünde oluşturulup gündeme getirilecek olan Ermeni reform projesinin ilham kaynağı olmasıydı.

1895 tasarısı oluşturulduğu sırada İngiltere, Fransa ve Rusya Büyükelçileri biraraya gelerek proje hakkında görüşmelere başladı. İngiltere'nin hazırladığı taslak Fransa ve Rusya tarafından olumlu karşılanmadı. Bu iki devletin hazırladığı taslak da İngiltere tarafından kabul edilmedi. Netice olarak İngiltere, diğer iki devletle arabuluculuk yapması için Almanya, İtalya ve Avusturya'dan yardım istedi. Bu istek doğrultusunda Almanya tarafından Osmanlı Devleti'ne bir muhtıra verildi.³¹

²⁸ Taha Niyazi Karaca, **a.g.e.**, s. 308.

²⁹ Ali Karaca, **Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa 1838-1899**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 55.

³⁰ Musa Şaşmaz, "Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması 1895-1897", **Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Editör Hasan Celal Güzel, Ankara, 2000, s. 92-93.

³¹ Ali Karaca, **Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa 1838-1899**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 47.

Almanya 1895 yılında İngiltere, Fransa ve Rusya ile iş birliğine gitmiş olmasına rağmen 1913 yılında Türkiye için çok önemi olan Ermeni sorununda koruyucu rolünde ortaya çıktı. Almanya, Asya'da önemli ekonomik faktör olan Ermeni halkın desteğini alarak Alman kolonizasyonunu Ermeniler üzerinden hayata geçirebilmek için iki taraflı politika uygulamaya çalıştı; fakat, bu tarihlerde Ermeni meselesinde inisiyatif Rusya'da idi. Büyük devletler kendi Büyükelçileri'ni, Rusya'nın reform projesini Osmanlı Devleti'ne kabul ettirebilmek için görevlendirdi; fakat Rus projesini engelleyebilmek için mümkün olan herşey yapıldı. Bir taraftan Almanya diğer taraftan diğer devletler Osmanlı Hükümeti'ne baskı yaptı. Almanya'nın baskısıyla Rus projesinden bazı tavizler verildi ve reform taslağı daraltıldı. Ruslara göre bu durum tam anlamıyla bir sabotajdı.³²

Bu amaçlara hizmet etmek için kurulan Ermeni örgütleri bölgede devlet aleyhine faaliyet göstermeye başladı. Bahsedilen bu sebeplerden dolayı Sultan Abdülhamit, Doğu Anadolu'daki Ermeni faaliyetlerinin önüne geçebilmek maksadıyla Hamidiye Alayları'nı kurdu. Bu hafif süvari alaylarının amaçları bölgede merkezi otoriteyi güçlendirmek, bölgede yeni bir sosyo-politik denge kurmak, askeri güç olarak aşiretlerden yararlanmak ve Ermeni faaliyetlerinin önüne geçmek şeklinde özetlenebilirdi.³³

³² Andrey Mandelştam, "Mladoturetskaya Derjava", **Russkaya Misl**, Moskva i Petrograd, İyun 1915, s. s. 13-46.

³³ Bayram Kodaman, **a.g.e.**, s. 27-30.

3. BÖLÜM

RUSYA VE ERMENİLER

Ermeni-Rus ilişkileri XVII. yüzyılla birlikte başladı. Petro, Doğu ticaretinden istifade etmek için Ermenileri kullanmak istedi. Bu sebeple onları Rusya'ya yerleşmeye davet ederek dini ve dünyevi her türlü ayrıcalıkları ve garantiyi sağlayacağını vaat etti.³⁴

I. Petro ve II. Katerina dönemlerinde Kafkasya'ya açılan Rusya, 1801'de Gürcistan'ı aldı ve Tiflis'te askeri varlığını bulundurdu. İran ve Rusya arasındaki 1804-1805 yıllarındaki savaş neticesinde Rusya, Kafkas ötesine kadar yayıldı ve Osmanlı Devleti için tehdit oluşturmaya başladı. 1806 yılındaki Osmanlı-Rus Savaşı, 1812 tarihinde imzalanan Bükreş Antlaşması'yla son buldu. Bu antlaşmada geçen bir maddede "Harp esnasında Devlet-i Aliyye'ye karşı düşmanca harekette bulunan tebanın affedilmesi" ifadesi kullanılarak Rusya ile iş birliği yapan Balkanlar'daki Ortodokslarla birlikte Ermeniler de kastedildi. Ermenilerin bu iş birliğinden beklentisi, İran'ın boyunduruğundan Rus yardımı ile kurtulup bağımsız bir Ermeni devleti kurabilmektir. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Erivan işgal edilerek Rusya kontrolüne geçti. Yapılan Edirne Antlaşması ile Osmanlı Devleti Türkmençay Antlaşması'ndaki Erivan ve Nahçıvan Hanlıkları'nın Rusya'ya bırakılmasını kabul etti. Böylece Rusya, ileride gerçekleştireceği seferler için stratejik öneme haiz bir bölgeyi ele geçirmiş oldu. Ruslar, işgal ettikleri bölgelerde yaşayan Ermenileri Ruslaştırma politikası gütmekle birlikte çok sayıda Ermeni gencini eğitim için Rusya'ya gönderdi ve çoğunlukla Rus ordusunda subay olarak görevlendirdi. 1854-1855 Türk-Rus Savaşı'nda Türk tabiyeti altında yaşayan birçok Ermeni, Rus saflarına katıldı ve Ermeni-Rus yakınlaşması en yüksek seviyeye gelmekle birlikte, Türklerin

³⁴ Kemal Beydilli, **1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1988, s. 368.

Ermenilere şüpheyle bakışı da aynı oranda arttı. Çar II. Aleksandr döneminde (1855-1881) Rusya'nın Ermenilere bakışı sert bir şekilde değişerek imtiyaz, himaye gibi vaatlerin yerini bastırma ve sindirme politikası aldı; fakat 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rusyalı Ermenilerin Rusya'ya karşı gösterdiği sadakat neticesinde Rusya, Ayastefanos Antlaşması'na 16. maddeyi ve Berlin Antlaşması'na 61. maddeyi ekleterek Ermenileri mükafatlandırdı. Çar III. Aleksandr döneminde Rusya'nın Ermenilere bakışı tekrar değişerek "Ermenisiz Ermenistan" politikası hayata geçirildi; fakat bu dönemde Rusya'daki Ermenilere baskıcı politika uygulayan Rusya, Anadolu Ermenilerine gizlice destek veriyordu. Örneğin Erzurum'daki Vatanı Müdafaa Cemiyeti, Rusya Konsolosluğu tarafından destekleniyordu.³⁵

Rusya, Osmanlı Devleti'ni zayıflatıp parçalayarak güneye inme ve yeni topraklar elde etme amacına uygun olarak Anadolu'da yaşayan Ermeniler üzerinde bazı politikalar güttü. Bu politika, Ermenilere Anadolu'da bağımsız ya da özerk bir Ermeni devleti vaat ederek orada açılacak koridor ile kendi hakimiyeti altında bulunduracağı bu devletin topraklarından faydalanarak güneye inme şeklinde özetlenebilirdi. Rusya'nın amacı, Doğu Anadolu'dan Basra'ya ya da Çukurova'ya doğru kendi kontrolünde bir koridor açmak ve bunu yaparken Ermenilerden istifade etmektir.³⁶

Rusya'nın ilk kez 1815 Viyana Kongresi'nde ortaya attığı Şark Meselesi kavramı, Anadolu topraklarında yaşayan Hristiyan halkın akıbeti gerekçe gösterilerek Osmanlı sınırları içindeki amaçlarını hayata geçirmek için kullanıldı. Başta Boğazlar ve Ruslar için "Tsargrad" anlamı taşıyan İstanbul'un ele geçirilmesi için verilen çabalar Rusya'nın, 18.-20. yüzyıllar arasında Osmanlı Devleti ile girdiği siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkilerdeki ana etkeni oluşturdu. Boğazları ele geçirerek güneye inme siyasetinde, Kavalalı Mehmet Ali Paşa olayında ve 1877-78 Osmanlı-Rus savaşında fazlasıyla başarılı olması üzerine diğer güçlü devletler müdahale etmek gereği duydu. İngiltere, Marmara'ya donanmasını gönderdi ve

³⁵ Hüsamettin Yıldırım, **Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri 1914-1918**, Kök Yayınları, Ankara, 1990, s. 30-34.

³⁶ Mehmet Saray, **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, Damla Neşriyat, İstanbul, 1990, s. 34.

bunun üzerine başka yollar arayan Rusya, Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurma projesini hayata geçirdi. Böylelikle Ermeni meselesi Şark Meselesi'nin merkezinde yer almaya başladı. Ruslar tarafından özelde Ermenilerin akıbeti, genelde ise Hristiyanların kaderi olarak tanımlanan bu sorun, nihayetinde Hristiyan devletleri de kendi içlerinde anlaşmazlığa düşürdü.³⁷

Çar II. Nikola'nın iktidarının ilk yıllarında Kafkasya'da yaşayan Gregoryen Ermeniler Ortodoks mezhebini kabule zorlanıyorlardı. Rusya ile Ermeniler arasında düşmanlığa neden olay bu olay ilerde Türkler, Ermeniler ve Gürcüler arasında böl-yönet politikasıyla şekillendirilecekti. Türkler ve Ermeniler arasında geçmişten gelen anlaşmazlıklar Ruslar tarafından diriltilerek Türk-Ermeni çatışmasına zemin yaratıldı. Diğer taraftan Rusya, kolonizasyon ve Ruslaştırma politikası ekseninde Kafkasya'daki verimli topraklara Rusları yerleştirdi. Kafkasya'daki kolonizasyon hareketine Rusya, Kafkasya Genel Valisi Golitsin'in 1898 yılında Çar'a sunduğu raporuyla birlikte başladı. Bu raporda Golitsin, Ermenilerin devlet kurma gayesinde olduğunu, din adamlarının, Ermeni basınının ve yabancı devletlerin bu harekete destek verdiğini aktardı. 21 Haziran 1909 tarihinde ise Çar Nikola verdiği emirde kilise mallarına el konulmasını ve Ermeni okullarında eğitimin Rus dilinde yapılmasını istedi. Eçmiadzin malikanelerinin açık artırmayla satışa çıkarılması emredildi; fakat bölgede yaşayan Türkler, Ermeni halkının zorla elinden alınan malikanelerine sahip olmak istemediklerini gerekçe göstererek açık artırmalara katılmayı reddetti. Rusya'nın Ermenilere yönelik kolonizasyon siyasetinden vazgeçmesi ise Vorontsov Daşkov zamanında oldu. Kafkasya Genel Valisi olarak göreve başlayan Vorontsov Daşkov, Rusya'nın Kafkasya'da yaşayan Ermenilerle ilgili eski politikasını terk etmesini sağladı. Ermenilerin elinden alınan kilise malları geri verildi, kapatılan okulları tekrar açıldı. Bu tarihten sonra Ermeniler, Rusya'nın Ön Asya siyaseti için önemli bir silah olarak kullanıldı. Bu süreç içinde Ermeniler arasındaki devrimci hareketler olgunlaştı ve Anadolu Ermenileri arasında bölücü faaliyetler filizlendi. Bu faaliyetlere Rusya propaganda ile yön verdi. Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki durumu ve 1912 Savaşı, Rusya'nın Doğu Anadolu'yu ilhak

³⁷ Hüsamettin Yıldırım, **a.g.e.**, s.4-8.

politikası için bir fırsat oldu. Vorontsov Daşkov tarafından desteklenerek yönlendirilen Eçmiadzin Katogigosu Kevork bu planda önemli bir rol üstlendi.³⁸

Türkiye'nin I.Dünya Savaşı'na müdahil oluşu Ermeniler için, Ermeni meselesinin çözümünün uluslararası konjonktüre bağlı olacağı anlamını taşıyordu. 26 Ocak 1914'te Rusya'nın önerdiği ve iki devlet arasında protokol yaptığı reform projesiyle Rus devleti, Ermenilere verilecek otonominin iskeletini oluşturdu. Bu proje Ermenileri otonomiye biraz daha yaklaştırdı; fakat Almanya'nın sert baskısı Rusya'yı Küçük Asya'daki nüfuzunu kaybetme endişesine sevk etti. Bu sebeple Rusya, tasarladığı reformu daraltmak yoluna gitti.³⁹

3.1. Rus Belgelerinde Ermeni Meselesi

Avrupa'da sanayi devriminin gerçekleşmesiyle birlikte dünya dengeleri alt üst oldu. Sanayileşen ülkeler kendilerine yeni pazarlar ve ham madde kaynakları elde etmek maksadıyla birbirleriyle kıyasıya bir mücadeleye giriştiler. Bu kaynaklara giden yolun Osmanlı Devleti sınırları içinden geçtiğini gören İngiltere, Rusya, Fransa, Almanya gibi güçlü devletler kimi zaman Osmanlı Devleti ile ittifak yapmaya kimi zaman ise isteklerini zorla kabul ettirmeye çalıştı.

Bu süreç ilk olarak Balkanlar'da karışıklıklar çıkararak başlatıldı. Bu çatışmanın ana nedeni Yakın Doğu'da üstünlük kurmak ve Boğazlar ve Çanakkale bölgelerinde avantaj sağlamaktı. Boğazlar ve Çanakkale, Karadeniz'e çıkışın anahtarı konumundaydı ve bu anahtarın sahibi Türkiye idi. Rusya doğal olarak bu iki kilit noktanın geleceğine özel önem verdi. Bu anahtarlar politik yollarla ele geçirilemediği takdirde Rusya, kendi güvenliğini sağlamak için bu iki geçidi korumak zorunda kalacaktı. 1841'de Türkiye, Rusya, Fransa, Prusya, İngiltere ve Avusturya arasında imzalanan Londra Sözleşmesi ile Boğazların savaş gemilerine kapatılması karara bağlandı. Bu antlaşmadan 8 yıl önce Rusya ile Türkiye arasında yapılan 1833

³⁸ A.e., 34-41.

³⁹ N. Ahumov, "Buduşaya Armeniya", *Severnıya Zapiski*, Peterburg, Oktyabr-Noyabr 1914, s. 103.

Antlaşması tüm savaş gemilerine Boğazların kapatılması hükmünü içeriyordu. 1856 Paris Sözleşmesi ile Karadeniz tarafsızlaştırıldı ve askerden arındırıldı. Boğazların statüsü son olarak 1878'de belirlendi. Berlin Kongresi'nde İngiltere Dışişleri Bakanı Salisbury, Boğazların kapatılması konusunda tek hakimın Osmanlı Sultanı olmasını istedi. Rusya'yı temsil eden Graf Şuvalov bu talep karşısında direnerek 1841, 1856 ve 1871 sözleşmelerinin bağlayıcılığını öne sürdü. Buna göre Boğazlar meselesi tek başına Sultanın değil tüm devletlerin vereceği ortak bir karardı. Rus diplomatlarının Berlin Kongresi'nde ısrarla üzerinde durdukları husus, savaş gemilerinin Boğazlardan geçiş izni konusunda Sultanın tek başına karar verme hakkının olamayacağıydı. Lord Salisbury ve Graf Şuvalov arasında meydana gelen bu karşıtlık son derece karakteristik bir anlam taşıyordu. Bu tartışmanın esas nedeni Rusya ve İngiltere'nin Yakın Doğu ilgisinde ve çıkarlarında saklıydı. Güçlü devletler İstanbul ve Çanakkale üzerinde söz sahibi olarak Ege Denizi'ne geçişte ve Kafkasya yolunda avantaj sağlamak niyetindeydi. Öncelikli hedef Ermenistan ve İran'dan, Bereketli Hilal ile İran Körfezi'ne inmektir. Böylece Hindistan'a giden deniz ve kara yolunun güvenliği sağlanacak ve tüm Doğu ticareti bu devletlerin nüfuzu altında gerçekleşecekti. Ruslara göre, İngiltere'nin yüzyıllık Doğu politikasında aldığı pozisyonun temelinde bu neden yatıyordu. İngiltere'nin bu yüzyıllık hedefinde Rusya, İngilizler açısından risk teşkil ediyordu. Hindistan yolu ve Doğu ticareti Rus tehdidi altındaydı. I. Nikolay 1853 yılında İngiliz Büyükelçisi'ni, Rusya'nın İstanbul'u işgal etmeyeceği konusunda temin etmişti; fakat diğer devletlerin de işgaline izin vermeyeceğini belirterek İstanbul'u diğer devletlerle paylaşma taraftarı olduğunu bildirdi. Berlin Kongresi ile birlikte 25 yıl sonra ortaya çıkan İngiliz-Rus ayrılığı, 100 yıldır devam eden İngiliz kuşkusunu da gözler önüne serdi.⁴⁰

Rusya uzun süre Ermenilerle ilgilenmekten vazgeçtikten sonra 1904-1905 yıllarında ilgisini tekrar Ermenilere yöneltti. Anadolu'daki Rus Konsoloslar gizlice iş birliği kurmaya çalıştı. Örneğin, Erzurum'daki Rus Konsolosu bazı Ermenileri Osmanlı vatandaşlığından çıkmalarına zorluyordu. Bitlis Rus Konsolosu, Rus vatandaşlığına geçmek isteyen Osmanlı vatandaşı Ermenileri kaydedip hane başına

⁴⁰ İ. Brusilovskiy, "Vopros o Prolivah", **Severnıya Zapiski**, Peterburg, Oktyabr-Noyabr 1914, s. 113-115.

para veriyordu. Muş'a gelen Rus Konsolos, Sason bölgesindeki dağlarda gizlenen Ermeni çetelerinin bir kısmını Van taraflarına çekilerek Rusya'ya firar etmeleri konusunda teşvik etti. Aynı Konsolos Tatvan ve Pasin üzerindeki köylere giderek Ermenilerle görüşmelerde bulunuyordu. Rusya, İran'daki Ermeni elebaşlarıyla da irtibata geçerek Osmanlı Devleti'ne karşı faaliyetlerde bulunmaları için onlarla anlaşmalar yapıp silah desteği veriyordu.⁴¹

II. Meşrutiyet ile birlikte ülkede oluşturulmaya çalışılan özgürlük ortamı Rusları rahatsız etti. Bu özgürlük ortamından Ermenilerin fazla bir çıkar elde edemeyeceği fikrini öne süren Ruslara göre, Ermeniler kendi devrimlerini gerçekleştirmeliydiler. Niyazi Bey'in dağa çıkışını Ermenilere örnek göstererek onların da bir karşı devrim gerçekleştirmesi gerektiği yolunda yazılar kaleme alındı. Bu yazılara paralel olarak Kafkasya Ermenileri Rusya'ya müracaat ederek "her saat Küçük Asya'dan gelecek Ermeni kıyımı haberini endişeyle bekledikleri" ajitasyonu yapıyordu. Ruslar, Ermenilerin bu endişelerine katıldıklarını ifade ediyor ve örnek olarak II. Abdülhamit dönemini gösteriyordu. Son olarak Adana'da meydana gelen olaylar Ruslara göre, bardağı taşıran son damlaydı. Ermeniler artık harekete geçmeliydi. Karşı devrimle birlikte hedefe doğru duraksamadan ve kuşku duymadan yürümek gerekiyordu.⁴²

Rusya'nın Ermenilerle ilgili bu tür faaliyetleri ilerleyen yıllarda hız kazandı. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum, Rusya'nın uzun süredir beklediği fırsatı yarattı. Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşı, Rumeli'nin kaybedilişi ve önemli ekonomik sıkıntılar devleti fazlasıyla yıprattı. 1912 yılına gelindiğinde Rusya, Anadolu Ermenileriyle ilgili ilk ciddi girişimini gerçekleştirerek reform çalışmalarına başladı ve bu konuda Rusya'ya müracaat eden Ermeni temsilcilerle görüşmeler gerçekleştirdi.

Anadolu Ermenilerini himayesi altına alması için Rusya'ya müracaat eden Eçmiadzin Katogigosu Kevork, Ermeni devletinin kurulabilmesinin tek yolunun

⁴¹ Yusuf Sarımay, **24 Nisan 1915'te Ne oldu?**, İdeal Yayıncılık, Ankara, 2012, s. 70-71.

⁴² L.Galberştadt, "İnostrannaya Politika", **Russkaya Mysl**, Moskva, May 1910, s. 201-205.

Rusya'nın Doğu Anadolu'yu işgal etmesi olarak görüyor ve bu yönde çalışmalar gerçekleştiriyordu. Meseleyi uluslararası boyuta taşımak isteyen Kevork, Bogos Nubar Paşa'yı Avrupalı devletlere göndererek Rusya'nın Ermenilerle ilgili girişimlerine destek vermeleri konusunda Avrupa'yı ikna etmek için görevlendirdi.

Rusya'nın hazırladığı reform projesinde Ermenilerin yaşadıkları bölgelerin idaresinin yabancı genel müfettişlere verilmesiyle bu bölgeler yabancı devletlerin denetimine tabi olacaktı. Van, Erzurum, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas ve Trabzon "Türkiye Ermenistanı" olarak adlandırılıp bu bölgelerin yönetimi Rusya ve diğer Batılı devletlerin atadığı genel müfettişlerin idaresi altında bulunacaktı. 26 Ocak 1914'teki protokoller Ermenileri memnun etmedi; fakat yine de bu protokole itiraz etmediler çünkü Ermeniler bu protokoller sayesinde hatırı sayılır birçok kazanım elde edecekti. Bu reform projesi, Ermenilerin ulusal idealleri uğruna gelecekte sahip olacakları yeni kazanımlar için bir başlangıçtı. Ermeniler bu idealleri gerçekleştirmek ve "Türk boyunduruğu" altındaki kardeşlerini kurtarmak için ellerine kılıç alarak savaşmayı göze almışlardı. Ermenilere göre zafer, üçlü ittifakın bugün gerçekleştirdiği savaş ile mümkündü. Tüm Ermeniler ve Ermeni politik çevreleri bu hedef etrafında birleşmeliydi.⁴³

Zayıflamaya başlayan Osmanlı Devleti giderek dağılma belirtileri gösterdi. Bu sebeple Osmanlı çatısı altında yaşayan Hristiyan milletler kendi devletlerini kurma yollarının arayışına girdi. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın desteğini alan Yunan, Sırp, Romen ve Bulgarlar bu hedeflerinde başarılı oldular. Ermeniler bu örneklerden yola çıkarak kendi devletlerini kurmak için örgütlenmeye başladı. II. Meşrutiyet'in ilan edilip Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesiyle birlikte politik tavır sergileyen Ermeni komiteler, faaliyetlerinde yasal serbestlik hakkı elde etti. Bu komiteler yayınladıkları programlarda Meşrutiyet'e bağlı kalıp koruyacaklarını bildirdiler; fakat ilerleyen zamanlarda Osmanlı Devleti'ne karşı ayrılıkçı faaliyetlerine geri döndüler.⁴⁴

⁴³N. Ahumov, "Buduşaya Armeniya", **Severnıya Zapiski**, Peterburg, Oktyabr-Noyabr 1914, s. 104

⁴⁴Ercan Karakoç, **Geçmişten Günümüze Ermeni Komiteleri ve Terörü**, IQ Yayınları, İstanbul, 2009, s. 55.

Meşrutiyet'in yarattığı bu serbestlik ortamında Ermeniler, siyasi örgütlenmelere giderek parti kurdular. Bu partilerden biri Ramgavar idi. 1908'de İstanbul'da organize oldu. Liberal, antidevrimci bir çizgi benimsedi ve Rusya'nın koruması altındaydı. 1908 Meşrutiyet Meclisi'ne bir beyanname ve program sundu. Bu beyannamede istibdatın çökmesi sayesinde Osmanlı ülkelerinde terakkinin ve saadet döneminin başladığı vurgulandı. Bu sebeple ihtilalci cemiyetlere artık ihtiyaç kalmadığı ve Kanun-ı Esasi sayesinde ülkedeki tüm toplumların kanunlar çerçevesinde siyasi gruplar halinde teşkilatlanabilecekleri vurgulandı. Ermenilerin mezhebe dayalı cemaat gruplarına ve sosyal durumlarındaki farklılıklarına bakılmaksızın ortak faaliyet göstermeleri için böyle bir partiye ihtiyaç duyulduğu ve "Ermeni Meşrutiyet ve Hukuk-ı Avam Tarafdaranı Fırkası"nın programının ortaya çıktığı belirtilerek Osmanlı Devleti'nin menşe, mezhep, dil, tarih, edep ve ahlak yönlerinden çeşitli unsurlardan meydana geldiği belirtildi. Bu unsurlar arasındaki cins ve kavim farklılıklarının ortadan kaldırılmasının, yani bu unsurların birleştirilerek tek bir unsur haline getirme politikasının başarılı olamayacağı hatta devlete de zarar vereceği ifade edildi. Partinin, Ermenilerin meslek ve siyasi faaliyetlerinin tercümanı olacağı, Osmanlı vatanına ve mensup oldukları topluma faydalı insanlar olmalarına gayret edecekleri belirtildi. Bununla birlikte Ramgavar Partisi, 1905 öncesi Türk diplomatlarının şehit edilmeleri hadiselerinde bu cinayetleri işleyen terörist grupları destekledi.⁴⁵

Abdülhamit döneminin sonuna doğru başlayan hürriyet devrinde, Meşrutiyet'in tekrar ilan edilmesiyle seçimlerin yapılması kararlaştırıldı. Bu hürriyet ortamında Türkler ve Ermeniler birlik oldu. Meşrutiyet'e kuşkuyla yaklaşan Avrupa basını bu durum karşısındaki şaşkınlığını gazetelerine yansıttı.⁴⁶ Bu hürriyet ortamının Avrupalı devletlerin teşvikiyle istismar edilmesi çok uzun sürmedi.

⁴⁵Erdal İter, "Ramgavar Partisi Tarafından II. Meşrutiyet (1908) Meclis-i Mebusan'ına Sunulan Beyanname ve Program", **OTAM, A.Ü Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı 4, Ankara, 1993, s. 517-519.

⁴⁶Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu, Çev: Metin Kırıtlı, Ankara, 1991, s. 210.

Türkiye'de kurulan Ermeni örgütler bu özgürlük ortamı içinde teşkilatlanmalarını tamamlayarak Rusya ve diğer Avrupalı devletlerle birlikte hareket etmeye başladı.

Bu örgütlerden birisi Hınçaklar idi. Çan anlamına gelen Hınçak komitesi Rus asıllı Kafkasyalı Avetis Nazarbekyan ve karısı Mariam Vardanyan ile Ermeni öğrenciler tarafından kuruldu. 1887 yılında İsviçre'de kurulan örgüt sosyal demokrat çizgideydi ve Karl Marks'ın ilkelerini esas alıyordu. Hınçak Komitesi'nin siyasi programındaki dördüncü madde bu komitenin esas olarak hangi amaçla kurulduğunu ortaya koyuyordu. Bu maddeye göre, Türkiye'nin doğusunda bir Ermeni devleti kurulabilmesi için propaganda yapılacak, gerginlik ve terör sağlanacak, örgütlenme ve işçi eylemleri ile amaca ulaşılabilecekti. Bu anlayışlar etrafında eylemlerini gerçekleştirecek olan Hınçaklar, Rus Ermenileri vasıtasıyla 1890 yılında İstanbul ve Anadolu'nun birçok yerinde olayların çıkmasını sağladı. İlerleyen yıllarda kendi içlerinde anlaşmazlığa düşen Hınçaklar önce ikiye bölündü ve ardından Taşnaklar adıyla yeni bir örgüt kuruldu.⁴⁷

Federasyon anlamına gelen Taşnak Cemiyeti 1890 yılında kuruldu. İlk programlarını Rusların Narodnaya Volya teşkilatından esinlenerek oluşturdular. Taşnak Komitesi'nin kurucusu Christopher Mikaelyan, Narodnaya Volya teşkilatında bulunmuş olmasından dolayı Taşnaklarda sınıf, sosyalizm, sosyaldemokrat, sosyalist, ihtilalci ve milliyetçi öğeler bulunuyordu. Taşnak Partisi'nin Ermenilerin yaşamını en fazla etkilemiş parti olması sebebiyle diğer partilerden farklı bir yeri vardı. Ermeni örgütleri arasında da en uzun ömürlüsü Taşnaklar'dı. 1892 yılındaki Birinci Genel Kongre'de belirledikleri programda, silah tedariki ve imalatı yapmak, halkı silahlandırmak gibi toplumu terörize edici maddeler yer aldı. Bu strateji çerçevesinde birçok ülkeden Anadolu'ya gizlice silah sevkiyatı yapıldı ve bu silahlar Ermeni okullarında, kiliselerinde ve evlerinde saklandı.⁴⁸

⁴⁷ Erdal İter, **Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri**, Turan Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 25-26.

⁴⁸ A.e., s. 26-28.

XIX. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte başlayan Ermeni isyanları 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra siyasi bir mahiyet alarak İngiltere, Fransa ve Rusya'nın dikkatini çekmeyi başardı. Ermeni cemiyetlerinin faaliyetleri de bu tarihten sonra bölgesel olmaktan çok bağımsızlık hedefini güden organizasyonlar olarak ortaya çıktı. Yardım dernekleri görüntüsünde örgütlenen bu Ermeni ihtilalci cemiyetlerinden Hayırseverler Cemiyeti ile Fedakarlar Cemiyeti, Kilikya Ermenilerine yardım için İstanbul'da kuruldu. Legal bir oluşum olmasına rağmen bu örgüt 1862 Zeytun İsyanı'nı organize eden Ermenilerle iş birliği yaptı. Buna benzer dernekler çoğunlukla ülkenin doğu bölgelerinde faaliyet gösterdi. 1880 yılına gelindiğinde Van'da Ararat, Muş'ta Mektep Sevenler, Şarklı, Ermenistan'a Doğru, Adana'da Kilikya adlı cemiyetler kuruldu. 1880 yılında bu cemiyetler tek çatı altında birleşerek Birleşik Ermeni Cemiyeti adını aldılar. Bunlardan başka, Rusya tarafından Van'da 1872'de İttihat ve Halas ile 1878'de Kara Haç Cemiyetleri kuruldu. 1881'de Erzurum'da Yıldırım ve Kurban isimli cemiyetler kuruldu.⁴⁹

Bu cemiyetler ve komiteler vasıtasıyla örgütlenen Ermeni ihtilalciler 1862 yılında ilk organize ayaklanmalarını Zeytun'da gerçekleştirdi. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor durumu fırsat olarak değerlendiren isyancılar 1860 yılında Fransa'nın Lübnan'a ayrı statü vermesiyle birlikte harekete geçti. 9 Haziran 1861 tarihinde İstanbul'da imzalanan 17 maddelik Lübnan Nizamnamesi ile ayrı bir vilayet olarak Lübnan'ın başına, doğrudan Osmanlı Devleti'ne karşı sorumlu olan bir "Hristiyan vali" atandı. Ayrıca 5 Şubat 1862'de Eflak ve Boğdan Prenslikleri Rusya'nın desteğiyle birlik olarak Romanya'yı kurdular. 1878 yılında Romanya tamamen bağımsız bir krallık haline getirildi.⁵⁰

Bölge üzerindeki menfaatleri gereği Rusya, Ermeni örgütlerinin kurulmasında rol aldı. Rusya'nın bu rolü, sonraki yıllarda reform adı altında devam etti. Birbirinin tamamlayıcısı niteliğindeki bu iki durum, Osmanlı Devleti sınırları içinde bulunan

⁴⁹ Azmi Süslü, **Türk Tarihinde Ermeniler**, Kars Kafkas Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, No: 2, Ankara, 1995, s. 143-144.

⁵⁰ Fahir Armaoğlu, **XIX. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1997, s. 265-269.

Rus Büyükelçilik ve Konsolosluklarının Rusya Dışışleri Bakanlığı'na gönderdikleri raporlarından anlaşıyordu.

Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers 26 Kasım 1912'de Rusya Dışışleri Bakanlığı'na yazdığı raporda, 1894-1896'da Ermeniler'in Küçük Asya ve İstanbul'da barbarca kırıma maruz bırakıldığını belirttikten sonra durumun değişmediğini ifade ediyor ve cinayet ve şiddetin yanısıra Ermeni kadınlarının İslama çağrıldığını bildiriyordu. Raporunun başında bu ifadeleri kullanan Büyükelçi, raporunun devamında Rusya açısından esas meseleye değinerek Ermeni halkın ve Rusya'nın asıl gayesinin ne olduğunu açıklıyordu. Büyükelçi, Ermeni halkı Rusya'ya kazandırmak için gerekli koşulların yeteri kadar güçlendiğini, Ermeni burjuva ve aydınlarının Rusya'ya karşı sempatisini kazanmak gerektiğini belirtiyordu. Büyükelçi'nin, Rusya'nın Van, Beyazıt, Bitlis, Erzurum ve Trabzon Konsolosları'ndan edindiği bilgilere göre, Ermeniler ayırım gözetmeksizin temsil ediliyorlardı ve Rusya tarafındaydılar. Ermenilerin Rusya ile birlikte hareket ettiğine dair bir de örnek veren Büyükelçi, Van Konsolosluğu'ndan 21 Kasım'da gelen telgraftan bahsederek verdiği bilgilerin doğruluğunu teyit ediyordu. Bu telgrafa göre tüm Ermeniler Rusya tarafındaydılar ve Rus ordusuna katılmayı içtenlikle istiyorlardı. Ayrıca reform denetçisi olarak da Rusya'yı arzu ediyorlardı. Beyazıt'taki Rus Konsolosunun Büyükelçi'ye gönderdiği raporda ise tüm Ermeniler'in gayet açık bir şekilde Türkiye'ye karşı düşmanca tavır sergilediği ve Rus işgalini ve himayesini çok arzu ettikleri şeklindeki ifadeler yer alıyordu. Büyükelçi, Rusya Dışışleri Bakanlığı'na yazdığı raporda tüm Ermenilerin Katogigosu'nun tutumundan da bahsederek, Ermeni Katogigosu'nun Kafkasya'daki yardımcısı vasıtasıyla Rusya'ya gönderdiği mesajı ekledi. Katogigos bu mesajında "Doğudaki Hristiyan halkların ezeli koruyucusu olan Rusya'ya, çok cefa çekmiş Türkiyeli Ermenileri himayesi altına alması için tanrının adıyla yalvarıyor" ifadelerini kullanıyordu. Giers'e göre, Katogigos'un bu mesajı tümüyle doğruları yansıtıyordu ve Türk devletindeki Ermeniler Rusya'yı istiyordu. Bununla birlikte Giers yazdığı raporda, Ermeni çevrelerinin büyük devletlere gönderilmek üzere bir mektup hazırladığını, bu sebeple inisiyatifin kendi ellerinden kayabileceğini, Ermenilere yurt verme vaaadinin Rusya'nın inisiyatifi altında olması gerektiği hususundaki endişelerini belirterek uygun eylemleri planlamak gerektiğini

telkin ediyordu. 1912 yılının Kasım ayında kaleme aldığı bu raporda Büyükelçi, yapılan reform tasarısının aslında bir işgal sözleşmesi olduğunu açık bir şekilde ifade etti. Büyükelçi, Rusya'nın hazırladığı tasarıya "himaye" tasarısı ifadesini kullandıktan sonra Rusya'nın, Ermeni vilayetlerini işgali ile ilgili birçok Ermeni'nin hayale kapılarak vakitsiz bir şekilde ortaya çıktığını aktararak bir nevi serzenişte bulunuyordu. Giers'e göre, Türk devleti sınırlarında Rusya'nın girişeceği reformlarla ilgili şunu unutmamak gerekti, 1895 yılındaki kusurlu yasalar talihsizlikler yaratmıştı. Bu sebeple slahatların garanti ve denetimleri Rusya ya da Avrupalı devletler tarafından yapılmalıydı. Raporunun sonunda ise Büyükelçi, Türkiye'deki anarşinin Rusya'nın istediği reformları engellediğini, sakinleşmenin beklenmesi gerektiğini ve Rus ordusunun bu bölgelere girmesinin zorunlu olduğunu belirterek reform adı altında aslında Rusya'nın, Anadolu'da kendi güdümünde bir Ermeni devleti kurma gayreti içinde olduğunu ifade ediyordu.⁵¹

İstanbul'da yayınlanan Ermenice gazetelerde ise Anadolu'da yapılacak ıslahat hakkında olumsuz görüşler kaleme alındı. Bu gazetelerde, Osmanlı Devleti'nin ıslahat konusunda samimi olmadığı, Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde yapılması gereken ıslahatları Osmanlı Devleti'nin genel ıslahata büründürerek hiçbir şey yapmadığı iddia edildi. Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ıslahatın acilen yapılması gerektiği; fakat diğer bölgelerdeki durumun Ermeni bölgelerindeki kadar vahim olmadığı ve bunun aksini düşünmenin adaletle aykırı olduğu şeklinde yorumlar kaleme alınıyordu.⁵²

Avrupa'nın içinde bulunduğu vaziyet, Türk hakimiyetindeki topraklarda üç ayrı politik durum ortaya çıkardı. Bu topraklardan birincisi; Bereketli Hilal ile birlikte Arabistan, ikincisi; Suriye ve üçüncüsü; Ermenistan idi. Avrupalı devletlerin aldığı pozisyona göre birinci bölge İngiltere'nin, ikinci bölge Fransa'nın ve üçüncü bölge Rusya'nın himayesinde olacaktı. Ruslara göre, Ermenistan toprakları özerk olacak ve Ermenistan sadece yedi vilayetten ibaret olmayacaktı. Ruslar tarafından

⁵¹ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformy Armenii. No:1.

⁵² Recep Karacakaya, **Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi 1908-1923**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2005, s.85.

"Büyük Ermenistan" olarak tabir edilen bölgeye Küçük Ermenistan dedikleri Kilikya, Adana Vilayeti ve kuzey şeritteki Halep Vilayeti denilen Antep, Maraş, Kilis ve Urfa da dahil edilmeliydi. Bununla birlikte topraklar Karadeniz'den iç topraklara, Trabzon Limanı'ndan Mersin'e kadar uzanmalı ve bu bölgeler yeniden birleştirilerek " Bağımsız Büyük Ermenistan" oluşturulmalıydı.⁵³

Ruslar bu stratejiyi oluştururken Osmanlı Devlet yönetimine dair eleştirilerini eski dönemlere kadar götürüyordu. Sultan Mahmut ve Sultan Abdülmecit dönemlerinden bahsedilerek bu iki padişahın halkın durumunu düzeltmek için fazla çaba sarf etmediği, halka verilen çeşitli haklara dair kanunların kağıt üzerinde kaldığı ifade ediliyordu. Hem yönetime hem halka, verilen reformları yeterince kullanmadığı eleştirisi yapan Ruslar, yapılan reformların bu sebeple yerleşiklik kazanamadığı, vergilerin arttığı ve rüşvetin yaygınlaştığı, yüksek mevki sahibi görevlilerin dahi hazinede yolsuzluk yaptığı tespitinde bulunuyordu. Bununla birlikte Hristiyanların kimi Avrupalı devletlerden himaye ve korunma talep ettiği, Müslümanların kimseden himaye ya da savunma beklemediği yorumları yapıldı. Bu olaylara rağmen Hristiyan din adamlarının yönetime karşı direnmediğini belirten Ruslar, vakıf gelirleri sayesinde vakıfların direk hükümet kontrolü altına girdiğini ifade ediyordu. Ezilen Müslüman nüfusun, yöneticilerden yardım alamadığı için biricik savunucuları olan softalara yöneldikleri, softaların hiçbir şekilde maddi ya da başka bir sebeple hükümete bağlı olmadıkları ve son nefeslerine kadar çeşitli alanlarda kendi örgütlerini kurdukları ve Hristiyanlarla olan savaşlarında kendilerine sadık olanları destekledikleri savunuluyordu.⁵⁴

Benzer ifadeler Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'in 14 Aralık 1912'de Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'a yazdığı raporda da dile getirildi. Söz konusu raporda Ermeni temsilcilerinden olan Doktor Zavriyev'in⁵⁵ Büyükelçiyi ziyareti

⁵³ N. Ahumov, "Buduşaya Armeniya", **Severnıya Zapiski**, Oktyabr-Noyabr 1914, s. 104-105.

⁵⁴ Atrpet, "Mladoturetskoe Dvijenıye i Vazniknovenıye Konstitutsii Ottomanskoy İmperii", Russkaya Misl, Moskva, Kniga 8, 1908, s.178-179.

⁵⁵ Zengin bir ailede doğan Doktor Hakob Zavriyev St. Petersburg'da bulunan Askeri tıp akademisinde okudu. Bakü hastanesinin Başhekimisi olarak görev yaptı. Taşnak Partisi'ne üye olup Rus hükümeti tarafından Muş'ta bir hastane kurmak için görevlendirildi. Kafkasya Genel Valisi tarafından 1914'te

sırasında paylaştığı bilgiler yer alıyordu. Doktor Zavriyev İmparatorluk Bakanlığınca 1905 yılında Rusya'da kurulan ve Türkiye'de Ermenilere tıbbi yardım yapan kuruluşta yöneticiydi. Türkiye'deki Ermeni sorunu ile ilgili 1907 yılında yazdığı kitap ile biliniyordu ve Taşnaksutyun Partisi üyesiydi. Doktor Zavriyev Türkiye Ermenistanı'nda⁵⁶ yaptığı seyahatin ardından Rusya Büyükelçisi'ne giderek Ermenilerin durumu hakkında bilgi verdi. Zavriyev'e göre, Ermenilerin başlıca sorunları arasında mülksüzleştirme, toprak ve güvenlik sorunları ile Türk yönetici ve mahkemelerinin Kürtlere tarafgir olması vardı. Bu sorunlar Rusya tarafından Osmanlı Hükümeti'ne yapılacak baskı ile giderilebilirdi. Doktor Zavriyev'e göre, yakın gelecekte bir Ermeni katliamı beklenmiyordu; fakat Kürtler tarafından Ermenilere uygulanan münferit cinayetlerde bir artış olduğu gözlemleniyordu. Zavriyev'e göre, geçmiş yıllardaki tecrübeler gösteriyordu ki cinayetlerdeki bu tarz artışlar giderek hızlanacak ve sonunda kıyım ve işkenceye dönüşecekti. Diğer taraftan toprak sorunu her geçen gün biraz daha şiddetleniyordu. Zavriyev'in iddiasına göre, özellikle Türk Hükümeti, Ermeni topraklarının Kürtler tarafından işgalini teşvik ediyor ve topraklarını terk etmeleri için Ermenilere zorla sözleşme imzalatıyordu. Kıyım ve katliamları engellemenin tek yolu Türk Hükümeti'ne bağlıydı ve Rusya, Türk Hükümeti'ni uyarırsa bu felaketin önüne geçilebilirdi. Bu sebeple Zavriyev Rus makamlarına himaye ile ilgili müracaatta bulundu. Doktor Zavriyev aynı zamanda, Türk Hükümeti ile Rusya ve Avrupalı devletler arasındaki ilişkilerde Ermeni temsilciler bulundurmamak gerektiğini belirtiyordu. Zavriyev'in bu taleplerine karşı Rusya Hükümeti'nin Ermenilerin kaderinde aktif olarak yer alacağı cevabını veren Giers, Ermenilerin ihtiyatsız davranarak bu durumu bozmamaları gerektiğini ifade ediyordu. Giers'e göre, özellikle Avrupalı devletlerin gözü Ermeni kurbanların üzerindeydi. Kendi politik ve ulusal hedefleri için Türkiye'nin askeri başarısızlığını istiyorlardı. Bu sebeple Ermeniler, Türklere saldırmamalı ve isyana kalkışmamalıydı. Giers'e göre, Türk iktidarı ve Kürtlerin baskılarına karşı

Ermeni gönüllü birliklerinin şekillenmesi için görevlendirdi. Sazonov ile yaptığı görüşmeler ile özerk Ermenistan hakkında güvence alınmasında önemli bir etkisi oldu. Fikirlerini Fransa hükümetine kabul ettirmek için Paris'te bulundu. Ekim devrimin ardından 1918'te tutuklandı. 1919'da serbest bırakıldıktan sonra 1920'de tifo salgınında öldü. Bkz, Christopher J. Walker, **Armenia: The survival of a Nation**, St. Martin Press, New York, 1980, s. 427.

⁵⁶ Ruslar, Ermenilerin Türkiye'de yoğun olarak yaşadığı bölgeye "Türkiye Ermenistanı" ifadesini kullanmaktadır.

Ermeniler'in taleplerini hukuki hale getirmek kuşkusuz gerekiyordu. Bununla birlikte Doktor Zavriyev, Taşnaksutyun Partisi'ndeki arkadaşlarının da Ermenilerin kaderinin Rusya'nın elinde olduğu konusunda hemfikir olduklarını belirterek Taşnaksutyun'un Rus politikalarına uygun hareket edeceği konusunda Büyükelçi'yi bilgilendiriyordu.⁵⁷

Hamidiye Alayları ile ilgili yapılan yorumlarda da Rus-Türk çatışmasına dair atıflar vardı. Çerkez asıllı Hüseyin Paşa hakkında örnek verilerek Hüseyin Paşa'nın Ruslara karşı kin beslediği ifade ediliyordu. Bu sebeple Hüseyin Paşa, savaşı giderek kişisel hale getirmişti. Komutası altındaki fanatik Kürt Alayı Hamidiye iyi silahlı, dayanıklı atlara sahipti. Bu olaylar tamamen Ruslara karşı beslenen kinden kaynaklanıyordu ve bunlarla baş etmek kolay olmayacak şeklinde yorumlar yapıyordu.⁵⁸

Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusyası arasında savaş başladıktan sonra Taşnaksutyun, Zavriyev'in tıpkı yukarıda belirttiği şekilde hareket etti. Çar, Rus ordusuna sınırı geçmeleri emri verdiğinde Taşnaksutyun Türkiye'ye karşı savaş talimatı verdi. Horizon gazetesinde yayınladıkları bildiride Ermeniliğin tarih içinde son derece uyanık bulunduğu; fakat bu ihtiyatın esirlik ve korkaklık olarak nitelendirildiği ve bugünün artık çekinilecek gün olmadığı ifadeleri kullanıldı. Ermeni de açık alınlı meydana çıkıyordu. Rusya, Rus ordularında çalışan Ermenilerden başka, savaş alanına, teşkil ettiği gönüllü alaylarını çıkarıyordu. Bunlar, Rus askerleriyle birlikte çarpışarak ve onlara küçük kuvvetleriyle yardım ederek İtilaf Devletleri'nin zaferini temin edeceklerdi. Taşnaksutyun bu bildirisiyle birlikte bir toplantı gerçekleştirdi. İstanbul Merkez Teşkilatı'nın gerçekleştirdiği bu toplantıda Osmanlı-Rus Savaşı'nda izleyecekleri yol belirlendi. Ortaya çıkan görüşe göre Ruslar Türklerin üzerine saldırdığında Kafkasya'daki Ermeni gönüllü alayları Rus öncülerini olarak Türklerin ve Kürtlerin Ermeni Halka zarar vermelerini önlemek için Ermenistan'ın önemli noktalarını işgal edecekti.⁵⁹

⁵⁷ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformy Armenii. No:7.

⁵⁸ M.Müslim, " Na Blijem Vostoke", **Moskovskiy Ejenedelnik**, Moskva, Fevral 1908, No: 9, s. 36.

⁵⁹ Yusuf Sarıınay, **a.g.e.**, s. 78.

Peterburg Ermeni Cemiyeti temsilcilerinin raporlarında da Rusya'nın İstanbul'daki Büyükelçisi ile görüşmeleri başlatan kişinin Dr.Zavriyev olduğu ifade edildi. Osmanlı Ermenilerinin Rusya'nın doğal bağdaşığı olduğu konusunda Rusları ikna eden Zavriyev, Rusya'nın Ermenileri himaye etmesinin sadece Ermenilerin çıkarları için değil Rusya'nın çıkarları için de önem arz ettiğini ifade etti.⁶⁰

Rusya'nın Paris Büyükelçisi İzvolskiy 4 Mayıs 1915 tarihinde Sazonov'a gönderdiği telgrafında, Doktor Zavriyev'in kendisini ziyaretinde yaptığı görüşmeleri aktardı. Buna göre, Türkiye hükümrânlığı altında otonom bir Ermenistan olacak ve bu otonom Ermenistan Rusya, Fransa ve İngiltere tarafından himaye edilecekti. Bu bölge sadece Ermeni vilayetlerini kapsamayıp bu vilayetlerin de dışında Kilikya bölgesini kapsayarak Yumurtalık'tan başlayıp Mersin Limanı hariç Saros Körfezi'ne kadar uzanacaktı. Bu program Rus Dışişleri Bakanlığı tarafından desteklendi ve plan ile alakalı olarak Londra ve Fransa Büyükelçileri aracılığıyla Rus yardımı vaat edildi. Ayrıca, özellikle Kilikya sorunu hakkında Ermeni temsilcileri dış müdahaleye maruz kalmadan faaliyetlerini yürütmeliydi. Bunun için Rus Büyükelçileri ellerinden geleni yapacaktı. Bogos Nubar Paşa da yukarıda arz olunan konuları açıkça dile getirdi. Bahsedilen bu plan takdir ediliyor ve ertelenmeden derhal hayata geçirilmesi isteniyordu. Kilikya hassas bir konuydu ve Fransa kendi görüşünü artık Rusya'ya açıkça beyan etmeliydi.⁶¹

Bu gelişmeler neticesinde Ermeniler, Rus devletine yönelerek doğudaki Hristiyan halkların koruyucusu ve hamisi olarak kendilerine Rusya'yı seçtiler. XIX. yüzyıldan itibaren dindaş Ön Asya'ya ve dolayısıyla Ermenilere Rus yardımlarının gittiğini belirten Ruslar, Perslerin ve Türklerin bu durum karşısında Ermenilerden intikam almak için onları Kafkasya'ya sürdüğü yorumunu yaptılar. Türkmençay Antlaşması'nı buna örnek göstererek bu antlaşma neticesinde 40.000 Ermeni'nin Rus İmparatorluğu'na tehcir edildiğini belirttiler. İmzalanmasında Patrik Nerses'in ısrarlarının etkili olduğu yorumunu yapan Ruslar, Ayastefanos Antlaşması'ndaki 16.

⁶⁰ Seyit Sertçelik, **Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914**, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, No:131, Ankara, 2009, s. 273.

⁶¹ Razdel Aziatskoy Turtsii po Sekretnim Dokumentam, XL, 4 Mayıs 1915, No:318, No:30.

maddenin Ermeniler için çok önem arz ettiğini, Ermeni halkın ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli reformların yapılması ve Kürtlere ve Çerkezlere karşı güvenliklerinin sağlanması açısından olumlu bir gelişme olduğunu ifade ettiler. Ayastefanos Antlaşması'ndaki 16. maddenin Berlin Antlaşması'ndaki 61. maddenin bel kemiğini oluşturması ve Avrupalı devletlerin de reformların yapılıp yapılmadığını denetleme taahhütünü vermiş olmasından dolayı Türkiye'deki⁶² Ermeniler, geleceğe artık umutla bakabilecekti; fakat gerçekte böyle olmadığını iddia eden Ruslara göre, pratikte hiçbir kayda değer gelişme olmadı. Avrupa'nın ısrarcı davranmadığını hatta Berlin Antlaşması ile birlikte Ermenilerin durumunun daha da kötüleştiği savunuldu. Abdülhamit yönetimindeki Türk Hükümetinin, Ermeni yerleşim yerlerindeki Ermeni nüfusunu seyrelterek bu yerleşim yerlerini Kürtlere ve Çerkezlere verdiği iddia edildi. Paris ve Londra'daki Ermeni komiteler, Fransa ve İngiltere Hükümetleri'ne giderek kasıtlı olarak destek istedi. Ruslara göre, Ermeni sorunu Rusya ile Ermeniler arasındaki ilişkilere bağlıydı. Ya diğer devletlerden ortaklaşa yardım alacaklar ya da sadece Rusya'ya bu mesele ile ilgili görev vereceklerdi.⁶³

Bu sırada Rusya'da yaşayan Ermeniler de Anadolu'da özerk bir Ermenistan kurulabilmesi için girişimlerde bulundu. Çar'ın himayesinde Ermenistan kurulmasını isteyen Taşnak Komitesi'nin Tiflis Şubesi, Kafkasya Ermenileri ile Osmanlı Ermenileri'nin Rusya'nın himayesinde birleşmesi gerektiğine dair Katogigos'a başvurma kararı aldılar. Katogigos verdiği cevapta "Taşnak Partisi'ne hiçbir maddi yardımda bulunmayacağını ve Balkan devletleri ile Türkiye arasında barış yapılana kadar Türkiye Ermenilerine yönelik hiçbir faaliyette bulunmayacağını" bildirdi. Bununla birlikte Katogigos, İstanbul Patriği Arşaruni'den aldığı bilgiyi de ekleyerek "Ermenilerin Erzurum, Bitlis ve Van'da silahlandıklarını ve gerektiğinde bir kaç bin silahlı gönüllü oluşturabileceklerini kendisine aktardığını ifade etti."⁶⁴

⁶² Ruslar, "Osmanlı" ifadesi yerine genellikle "Türkiye" ifadesini kullanmaktadır.

⁶³ Maksim Kovalovskiy, "Armyanskiy Vopros", **Vestnik Evropi**, Peterburg, May, 1915, s. 256-257.

⁶⁴ Seyit Sertçelik, **a.g.e.**, s. 294-295.

Ermenilerin mücadelelerinde lider konumunda bulunan Eçmiadzin Katogigosluğu bu yönüyle önem arz ediyordu. Ermenilerin desteğini kazanmak için öncelikle Eçmiadzin Katogigosu'nun desteğini kazanmak gerektiğini bilen Ruslar, hazırladıkları reform projesinin Eçmiadzin tarafından kabul görmesi için çaba sarf etti. Rusların Güney Kafkasya'da yayılmasıyla birlikte Eçmiadzin Katogigosluğu Rus kontrolüne geçmişti. 1552'de Kazan ve 1556'da Astrahan Hanlıklarını yıkmasıyla birlikte Rusya, önce Kuzey Kafkasya'da ve ardından Gürcistan ile birlikte Güney Kafkasya'da nüfuz sahibi oldu. Ardından Azerbaycan Hanlıkları'nı ele geçirmeye yönelerek bölgede dağınık halde yaşayan Ermenilerin de yardımını alıp Anadolu sınırlarına kadar yanaştı. Bu dönemde Ermenilerin örgütlendiği merkezler kiliselerdi. Ruslar kilisenin önemini fark ettikten sonra Ermeniler için kutsal sayılan Eçmiadzin kilisesinden istifade etmeye çalıştı. Bu amaçla Eçmiadzin'i Osmanlı etkisinden kurtarma ve kendi politikaları için bir araç olarak kullanma yoluna gittiler. Ermenilerin yaşadıkları bölgede reform yapılmasını isteyen ve İngiliz Ermeni Derneği ile ilişkili olan İzmirliyan bu görüşlerini Paris'te bulunan gazeteler vasıtasıyla uluslararası kamuoyunun dikkatine sundu. Eçmiadzin Katogigosluğu'na getirildikten sonra Peterburg'da Rus Çarı ile görüştüktan sonra görevine başladı. İzmirliyan'ın ölümünden sonra 1912'de Katogigos seçilen Kevork, Ruslarla iş birliğini daha üst seviyeye yükseltip, Katogigos olarak tayin edildikten sonra Peterburg'a giderek Rus çarına saygılarını sundu. Balkan Savaşları'nı Ermeni reformu için bir fırsat olarak gören Kevork, Çar'a dilekçe sunarak Türkiye Ermenilerini himayesi altına almasını istedi. Himaye ile ilgili çalışmaları Rusya'nın Kafkasya Genel Valisi Vorontsov Daşkov ile yürütecekti.⁶⁵

Ruslar, Ermeni meselesi konusunda uluslararası girişimlerde bulunmayı ihmal etmiyordu. Rusya'nın Dışişleri Bakan Yardımcısı Neratov 24 Mayıs 1913'te Rusya'nın Paris, Londra, Berlin ve Viyana Büyükelçileri'ne yazdığı raporda, Türk bölgelerindeki Ermeni nüfus üzerinde acil olarak huzur tesis edilmesi gerektiğini bildiriyordu. Ayrıca diğer devletlerin de Rus-Türk sınırlarındaki devletlere ve Kafkasya'daki kalabalık Ermeni nüfusa ilgisini çekebilmek için dış temsilciliklerine

⁶⁵ Ali Arslan, **Kutsal Ermeni Papalığı**, Truva Yayınları, İstanbul, 2005, s.103-106.

görev verdi. Bu bölgelerdeki asayiş ve barışın sağlanması gerektiğini; fakat diğer devletlerin girişimleri vaktinde yerine getirmediğini belirterek 1895 projesi esas alınarak oluşturulacak yeni projeyi diğer devletlere kabul ettirebilmek için Paris, Londra, Berlin ve Viyana Büyükelçilikleri'ni uyarıyordu.⁶⁶

Rusya'nın Dışişleri Bakan Yardımcısı Neratov'un 24 Mayıs 1913'te Rusya'nın Paris, Londra, Berlin ve Viyana Büyükelçileri'ne gönderdiği, Ermeni meselesinde diğer devletlerin yeterince çaba göstermediği yönündeki şikayetini içeren yukarıdaki raporunda, Rusya'nın tek amacının Ermeni bölgelerindeki huzuru sağlamak olduğu şeklinde bir izlenim doğmaktadır; ancak, Rusya'nın diğer devletleri de meseleye dahil etmek istemesinin nedeni reform projesini hayata geçirerek diğer devletlerin desteğiyle Ermenilerin Rusya tarafından himaye altına alınmasını sağlamaktır. Bu bağlamda, Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers 11 Aralık 1912 tarihinde Rusya Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporda, Ermenilerin reform konusunda açıkça yabancı yardımlara yöneldiklerini belirtti. Bu sebeple Giers, Ermenilerin taleplerine karşılık vermek gerektiğini ve diğer devletlerin hükümetlerinin Paris ve Londra'daki Ermeni komitelerini biraraya getirdiği uyarısında bulundu. Giers'e göre, Ermeni sorunu ya üç devletin himayesine verilecek ya da Ermenilerin tüm meselelerinde Rusya sorumlu olacaktı. Ermenilerin Kafkasya'da bir Avrupalı delege teşkil etmek istediği bilgisini de aktaran Giers, inisiyatifin Rusya'nın elinden kaymakta olduğu uyarısını yaptı. Bu sebeple istenen cevap derhal Ermenilere verilmeliydi. Reformlarla ilgili Rusya'nın tavsiyelerini Ermenilere gizlice bildirdiğini ifade eden Giers, buna rağmen Ermenilerin endişelerinin giderilemediğini, gerçek yardımın onlara sadece Rusya'dan gideceğine inanmaları gerektiğini belirtti. Ermeni sorunundaki gelişmelerden korkmakla birlikte Ermeniler, Rusya'nın önderliğini arzu etmekteler şeklinde bilgi veren Giers, Rusya'nın himayesi olmadan Ermenileri herhangi bir devrimci girişime özendirerek kıyıma maruz kalmalarına izin verilmemeli ifadesini kullanıyordu.⁶⁷

⁶⁶ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No: 32.

⁶⁷ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No: 4.

1876 yılından itibaren Ermeniler, mücadelelerini uluslararası platformlara taşıma gayreti içindeydiler. Bu amaçla, Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da içinde bulunduğu durumdan istifade etme yollarını aradılar. Balkanlar örnek gösterilerek Ermeniler arasında propaganda yapılmaya başlandı. Söz konusu strateji çerçevesinde İngiltere Büyükelçisi ile irtibata geçildi. Ermeni Patriği Arşevik Nerses Varyabedyan 6 Aralık 1876'da İngiliz Büyükelçisi Elliot'a başvurarak Osmanlı Devleti'nin, Ermenilere bazı ayrıcalıklar vermesini isteyerek, gerektiği takdirde bu ayrıcalıkları elde etmek için isyan başlatabileceğini bildirdi.⁶⁸

Ermeni Patrikhane ve kiliseleri Ermeni milliyetçiliğinin var olmasında en önemli etkendi. Ermenileri birlik ve beraberliğe sevk ederek onları tek çatı altında birleştiren, Ermeni cemaatinin siyasi çıkarlarını belirleyip bu çıkarlar etrafında politika belirleyen bir kurum olarak varlığını sürdürdü. 1461 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından kurulan Ermeni Patrikhanesi, siyasi işlere karışmama prensibi çerçevesinde oluşturuldu; ancak, 18. yüzyıl başlarından itibaren yabancı devletlerin girişi ile Ermeni Patrikhanesi, kuruluşundaki prensiplerden vazgeçmeye başladı. Batılı devletlerin çıkar politikaları etrafında şekillenen Ermeni milliyetçiliği, Tanzimat ve Islahat Fermanları ve Ermeni Milleti Nizamnamesi ile Ermeni Patrikliği ve kiliseleri aracılığıyla ayrılıkçı faaliyetlere zemin hazırlamaya başladı. Patrik Mıgırdiç Hrimyan ile başlayan Ermeni kilise milliyetçiliği ilk kez 1857'de onun yayımlamaya başladığı Van Kartalı ve Muş Kartalı isimli gazetelerle Ermeniler arasında kök salmaya başladı. 1869 tarihinde Patrik seçilmesi ile birlikte Ermeni Patrikhanesi'ni dini işlerden ziyade Ermeni ayrılıkçı hareketinin siyasi merkezi niteliğinde kullanması neticesinde Patriklikten istifa ettirildi. Mıgırdiç Hrimyan, Ayastefanos Antlaşması ile ilgili Yeşilköy'de bulunan Grandük Nikola'yı ziyaret eden Patrikhane heyetinde de yer aldı. 1885 yılında Eçmiadzin Katogigosu oldu ve faaliyetlerine bu görevle devam etti. Ermeni ayrılıkçı politikalarını kendisinden sonra Eçmiadzin Katogigosu olan Nerses Varyabedyan'a da benimsetti. Patrik Hrimyan,⁶⁹

⁶⁸ Salahi R. Sonyel, **Osmanlı Ermenileri, Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları**, Remzi Kitabevi, 2009, s. 65.

⁶⁹Mıgırdiç Hrimyan, Osmanlı İmparatorlu sınırları içinde otonom Ermenistan kurulması fikrinin öncülerindendir. 1820 yılında Van'da doğmuştur. 1856 yılında Akdamar Kilisesi'ne Vartaped olmuştur. 1858 yılında Van'daki Varak Manastırı'nda matbaa kurarak bağımsız Ermenistan fikrini

Varyabetyan⁷⁰ ve İzmirliyan'ın⁷¹ Rusya ile iş birliği çerçevesinde Çar'a gönderilen mektup sayesinde Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları'na 16. ve 61. maddeler eklendi. Ermeni meselesi bu üç patriğin girişimleri neticesinde başarıyla sonuçlanarak uluslararası bir boyut kazandı.⁷²

Batılı devletlerle görüşmeler yaparak Ermenilerin bağımsızlık hedefleriyle ilgili politikalarına uluslararası bir nitelik kazandırmaya çalışan Patrik Nerses Varyabetyan, amacında başarılı olarak 1876 yılında İngiliz Büyükelçi Henry Elliot ile bir görüşme gerçekleştirerek İngilizlerin konuya dikkatini çekmeyi başardı. Elliot bu görüşmeyle ilgili İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği mektupta, Ermeni Patriğin kendisini ziyaretinin asıl sebebinin, temsil ettiği Hristiyan halk adına elçiler konferansında, yalnız isyan eden vilayetlerdeki halka özel imtiyazlar verilmesi için ısrar etmeyeceklerini ve halen sulh halindeki diğer vilayetlerin de bunun dışında bırakılamayacağını ümit ettiklerini bildirdi. Elliot ise cevap olarak elçiler konferansının görevinin umumi disiplini, vilayetlerde sükunu temin etmek olduğunu ve Osmanlı Hükümeti'nin bütün vilayetleri hakkında bir idare usulü kurmaya çalıştığını ifade etti. Patrik cevap olarak, bunu çok merak ettiğini ve şayet Avrupa

savunan Van Kartalı adlı gazeteyi çıkarmıştır. 1863 yılında Muş'ta bulunan St. Garabet Manastırı'nda kurduğu matbaada aynı amaçla Muş Kartalı adlı gazeteyi çıkarmıştır. 1869 yılında İstanbul'da Ermeni Patriği seçilmiştir. İzlediği politikayı beğenmeyen Ermeni banker, sarraf ve hükümet memurlarının baskısıyla 1873 yılında görevinden istifa etmiştir.

⁷⁰ Nerses Varyabetyan, 1837'de İstanbul'da doğdu. 1858'de papaz oldu. Kısa süre sonra varyabet ünvanını aldı. Ermeni ulusal yapılanmasının oluşumunda görev aldı. 1862'de Kilikya Piskoposluğu'na getirildi. 1873 yılında İstanbul Patriği seçildi. Okulların kuruluşunda aktif görev aldı. 1884'te tüm Ermenilerin Katogigosu seçildi. Bkz. Christopher J. Walker, **Armenia: The Survival of a Nation**, New York, St. Martin Press, 1980. Bununla birlikte Varyabetyan döneminde Avrupaya raporlar gönderilmeye devam edilmiştir. İstanbul Konferansı'na katılan İngiliz Büyükelçisi Lord Henry Eliot'a Hırımyan döneminde hazırlanmış bir rapor verilmişti. Ayastefanos'taki barış görüşmelerine Nerses Varyabetyan ve Ermeni ileri gelenleri katılarak Rus heyeti başkanı Grandük Nikola ile görüşmüş ve Antlaşmaya Ermenilerle ilgili bir madde koydurmayı başarmışlardır.

⁷¹ Mateos İzmirliyan, 1848 yılında İstanbul'da doğmuştur. 1869'da papazlık rütbesi verildi. 1886-1890 yılları arasında Mısır'daki Ermenilerin Başpiskoposu oldu. 1894'te İstanbul Ermeni Patriği seçildi. Demir Patrik olarak tanındı. Ermeni devrimci hareketini destekledi. 1896'da Kudüs'te görevlendirildi. 1908'de anayasanın ilan edilmesiyle tekrar İstanbul'a döndü ve 1908-1909 yılları arasında ikinci kez İstanbul Patriği seçildi. Komitelere bağlı ve üye olan memurları hizmetine aldı. İhtilal ve isyan fikirlerini yayıp, hükümetin yaptığı tüm işleri eleştirerek İngiliz Büyükelçiliği ve Londra gazetelerine raporlar gönderiyordu. İzmirliyan döneminde Ermeni bağımsızlığı için yapılan isyanlar hemen her vilayette süratle yayıldı. Bkz. Christopher J. Walker, **Armenia: The Survival of a Nation**, New York, St. Martin Press, 1980.

⁷² Azmi Süslü, **Ermeniler Tehcir ve Sonrası**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2009, s. 58-60.

devletlerinin ilgilerini çekmek için ihtilal, isyan çıkarmak gerekiyorsa, isyanı çıkarmanın katiyyen zor olmayacağını söyledi.⁷³

Eçmiadzin Katogigosluğu Ermeni meselesindeki gelişmeleri Rusya'nın Kafkasya Genel Valisi Vorontsov Daşkov ile paylaşıyordu. Kafkasya Genel Valisi 7 Şubat 1913 tarihinde Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'a Tiflis'ten gönderdiği raporunda tüm Ermenilerin Katogisosu'nun kendisine verdiği bilgilerden bahsetti. Katogigos'un verdiği bilgilere göre Bogos Nubar Paşa, Eçmiadzin Katogigosluğu tarafından Avrupalı devletlerde nüfuz sahibi kimselerle, Türkiyeli Ermeniler için yapılması istenen zorunlu reformların Rusya kontrolünde gerçekleştirilmesi konusunda görüşmelerde bulunmak için oluşturulan heyetin başına getirildi. Bununla birlikte Kevork, Vorontsov Daşkov'a, İstanbul'dan ve Türkiye Ermenistanı'ndan Ermenilere, Kürtler tarafından oluşturulan silahlı çetelerle öldürme ve yağma hareketleri hakkında sürekli raporlar geldiği bilgisini verdi. Ayrıca Daşkov'un ifadesine göre Balkan Yarımadası'ndan gelen Müslüman mülteciler Anadolu'daki Hristiyan halk arasına iskan ediliyordu.⁷⁴

3.2. Ermeni Meselesinde Alman-Rus Rekabeti

Rusya Dışişleri Bakanlığı ise bu tarihlerde diğer devletlerden destek arama çalışmalarına hız verdi. Dışişleri Bakanı Sazonov 13 Aralık 1912'de Rusya'nın İngiltere ve Fransa Büyükelçileri'ne yazdığı mektupta, Rus Hükümeti'nin son zamanlarda Ermeni halktan değişik temsilcilerle ve din adamlarıyla, Rusya'nın Küçük Asya'da ikamet eden Ermenileri himayesi ve hatta eyaletleri işgal etme ve bunun için Ermeni nüfusu toplama hakkında görüşmelerde bulunduğu bilgisini aktardı. Karışıklıkların önüne geçmek amacıyla diğer devletlerin gerekli eylemlere geçmesine dikkat çekmek gerekiyordu. Ermenilere göre Türkiye, söz konusu reformları yapmakta tek başına yeterli değildi. Rusya bu konuda Ermenilere, onların

⁷³ Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983, s. 186-187.

⁷⁴ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:12.

kaderine ortak olacağı vaadinde bulundu; fakat Sazonov'a göre Rusya, Balkan krizi sebebiyle uluslararası tartışmaları hesaba katmalı ve diğer devletlerle eksiksiz olarak oy birliğiyle ortak çözümler bulmalıydı. Bu arada bir yolunu bulup Türkiye ile olan anlaşmazlıklarından yararlanmak gerekiyordu. Yapılması planlanan mübadele ile ilgili görüşmeleri ivedi bir şekilde Paris ve Londra ile gerçekleştirmeliydi. Rusya Dışişleri Bakanı'nın ifade ettiği plana göre, Avrupa Türkiyesinden Küçük Asya'ya yapılmak istenen kitlesel Müslüman göçü ile ilgili ortak bakış ve ortak eylem gerçekleştirilerek yeniden yerleşim işini düzenlemek gerekiyordu.⁷⁵

Meselenin uluslararası boyutunda Rusya ve Ermeniler için pürüz teşkil edecek bir mesele bulunuyordu. Rusya'nın oluşturduğu özerklik projesine İngiliz ve Fransızlar destek verirken, Almanya ve Avusturya karşı çıkıyordu. Avrupalı devletler Van, Bitlis, Erzurum, Sivas, Harput ve Diyarbakır ile birlikte Kuzey Anadolu'nun tek genel müfettiş çatısı altında olması gerektiğini Osmanlı Devleti'ne tavsiye etti; fakat Osmanlı Devleti bu talepleri kabul etmeyerek Almanya ve Avusturya'yı destekledi. Yapılmak istenen reformlar 1895 yılında Rusya, Fransa ve İngiltere'nin inisiyatifindeki reformlar temel alınarak gerçekleştirilmek isteniyordu; fakat 1895'teki reformlar Ermenilere özerklik getirmediğinden dolayı Ermeni komiteler bugünkü reformlar için 1895'teki projeyi temel kabul etmediler. Bogos Nubar Paşa Paris'e gittiğinde Rusya'nın Fransa Büyükelçisi İzvolskiy'e, Ermenilerin özerklik ya da uyruk değiştirme konularında sorun çıkmasını istemediklerini bildirdi.⁷⁶

1914 yılına gelindiğinde Rusya ile Almanya arasındaki ilişkilerde önceki yıllarla paralellik görülüyordu. 1914 Temmuz ayında Sazonov Londra ve Paris Büyükelçilikleri'ne gönderdiği telgrafta, Türkiye ile Avusturya'nın suç ortaklığına girdiğini ifade ediyordu. Sazonov bu yorumu yaparken Avusturya donanmalarının Karadeniz'e çıkmak istemesini sebep gösteriyor ve söz edilen donanmaya ilerde Almanya ve Türkiye'nin de dahil olabileceğini belirterek böylesi bir durumun Rusya'ya ağır bir darbe getireceğini ifade ediyordu. Bu sebeple Fransa ve

⁷⁵ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:5.

⁷⁶ Maksim Kovalovskiy, "Armyanskiy Vopros", **Vestnik Evrope**, Peterburg, May, 1915, s. 260.

İngiltere'den yardım talep etmeleri gerekiyordu. Avusturya donanmasının gerçekleştireceği bir operasyona sadece bu şekilde karşı konulabilirdi; fakat bu yapılırken Türkiye'nin düşmanlığını kazanmaktan son derece kaçınılmalıydı. Böylesi bir düşmanlık Rusya'nın Boğazlar'daki çıkarlarını olumsuz etkileyebilirdi.⁷⁷

Bu sebeple Türkiye ile anlaşma gayreti içinde olan Rusya, Ağustos 1914'te Osmanlı Devleti'nin Peterburg'daki Maslahatgüzarı Fahreddin Bey ile görüşmeler gerçekleştirdi. Bu görüşmelerde Sazonov, Türk Maslahatgüzara, Türkiye Rusya ile mutabakat yapmak istiyorsa Rusya'nın bu mutabakatı yapmaya hazır olduğunu ifade etti; fakat mutabakattaki esas sorun Almanya idi. Rusya, Türkiye'nin Alman etkisinden uzaklaşmasını istedi.⁷⁸

Almanya, Rusya'nın Ermeni politikasından memnun değildi. Ermeni meselesinde Bismark döneminden itibaren İngiltere ve daha sonra Rusya'ya karşı Türkiye'yi desteklemişti. Almanlara göre söz konusu reformlar Osmanlı Devleti'ni parçalamaya yönelikti. Osmanlı Devleti üzerinde nüfuz sahibi olan tek devlet olmanın verdiği avantaj sebebiyle Almanya, Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünün korunması taraftarıydı. Parçalanmamış bir Osmanlı Devleti Almanya'nın çıkarlarına daha uygundu. Anadolu, Bereketli Hilal, Arap coğrafyası ve Hindistan ile ilgili gelecekte gerçekleştirmek istediği kolonizasyon projesinde Almanya, Osmanlı Devleti ile uyum içinde iş birliği yapma taraftarıydı. Rusya ve İngiltere'ye karşı ürettiği politikalar bu prensibe dayanıyordu. Osmanlı Devletinin, İngiltere, Fransa ve Rusya ile çatışma içinde olması ve çatışmanın devam ettirilmesi Alman politikalarına daha uygundu. Diğer devletlerle anlaşmazlık içinde olan Osmanlı Devleti'nde oluşan boşluk Almanya tarafından dolduruluyordu

Rusya ile Osmanlı Devleti arasında gerçekleştirilmeye çalışılan mutabakat hakkındaki görüşmeler Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi tarafından da yürütüldü. Rus Büyükelçi bu bağlamda 1 Ağustos 1914 günü Osmanlı Sadrazamı ile konu hakkında gerçekleştirdiği gizli görüşmelerin ayrıntılarını Rusya Dışişleri Bakanlığı'na bildirdi.

⁷⁷Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Leningrad, 1923, No:15.

⁷⁸Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Leningrad, 1923, No:34.

Rusya, mutabakatın gerçekleşmesi için ön koşul olarak Alman asker ve subayları ile tüm Alman askeri misyonlarının Osmanlı Devleti'nden uzaklaştırılmasını talep etti. Bu koşul karşılandığı takdirde Rusya, Osmanlı Devleti topraklarının dokunulmazlığını garanti edecekti. Görüşmede toprak kazanımları hakkında herhangi bir talep dile getirilmemiş olsa da Giers'e göre ileride bu konu hakkındaki talepler gündeme getirilecekti. Bununla birlikte Rusya için diğer bir hayati konu, Almanya'nın Küçük Asya'daki imtiyaz sözleşmeleriydi. Bu durum Rusya'nın ekonomik çıkarları için önem arz ediyordu.⁷⁹ Bununla birlikte Büyükelçi ile Sadrazam arasında 5 Ağustos'ta gerçekleşen bir sonraki görüşmede Giers, Sadrazamın, Enver Paşa'nın etkisine girdiği izlenimi edindi. Giers'in bildirdiğine göre sadrazam tamamen şovenist bir üslupla değerlendirmelerde bulunuyordu.⁸⁰

Ruslara göre, Almanya'nın söz edilen reform projesine karşı çıkmasının esas nedeni ticaret ve sanayi alanlarında Ermenilerle ilgilenmeye başlamasıydı. Giers 28 Şubat 1913 tarihindeki raporunda Almanya'nın Ermenilerle yeni zeminde görüşmeler yapmak için çalışma başlattığı bilgisini aktardı. Ermeniler Berlinde, Ermeni meselesinde inisiyatifi alması konusunda Alman Hükümeti'nin dikkatini çekmek için bildiri sunmuşlardı.⁸¹

Bununla birlikte, I.Dünya Savaşı'nda İstanbul Ermeni Patrikhanesi ve Eçmiadzin Kilisesi iş birliği içindeydi. Ermeniler, Rusya ve İngiltere tarafından destek görerek hareket ediyordu. Buna paralel olarak Eçmiadzin Katogigosu 5 Ağustos 1914'te Kafkasya Genel Valisi Vorontsov Daşkov'a bir mektup göndererek tüm Ermenilerin Çar'a sadık ve bağlı kalacağını bildirdi.⁸²

Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'in 25 Mayıs 1913'te Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı raporunda, Rusya'nın reformlar için diğer devlet temsilcileriyle

⁷⁹ Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Leningrad, 1923, No:35.

⁸⁰ Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Leningrad, 1923, No:47.

⁸¹ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No: 13.

⁸² Azmi Süslü, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, No:5, Ankara, 1990, s. 40-41.

görüşmeler tertip ettiği anlaşıyordu. Bu görüşmelerde Rus Büyükelçi'nin, Rusya'nın hedefleri doğrultusunda diğer devletlerin Büyükelçileri'ni etkilemeye çalıştığı görülmüyordu. Giers'in bildirdiğine göre, Fransız Büyükelçisi Ermeni çalışmasında Giers ile birlikte açıklama yapacaktı. İngiltere Büyükelçisi Greya ise Rus Büyükelçisi ile fikir alışverişine başladı. Bu hedef etrafında Pazartesi sabahı toplandı ve sorunları ele almak için tüm Büyükelçilerin olduğu toplantıda üçlü ittifakın bütün saptamaları oy birliği ile kabul edildi.⁸³

Rusya'nın reform tasarısına Fransa'nın destek verdiği 1912 yılından itibaren biliniyordu. Giers 24 Aralık 1912 tarihli raporunda, Fransız Dışişleri Bakanı G.Puancare'in, Rusya'nın bakış açısına tamamen katıldığı bilgisini verdi. Fransa, Ermeni sorununda Rusya'ya destek vereceğini ve Rusya'daki ve Türkiye'deki Konsoloslarıyla iş birliği sağlayacağını ifade etti.⁸⁴

Rusya Dışişleri Bakanlığı'nın, Rusya'nın hedefleri doğrultusunda gerçekleştirmek istediği Ermeni reformları hakkında diğer Avrupalı devletlerden destek arama çalışmaları olumlu sonuçlar vermeye başladı. Rusya'nın Fransa Büyükelçisi İzvolskiy 26 Mayıs 1913'te Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı raporda, Fransız Hükümeti'nin, Türkiye'de Ermeni nüfusun yaşadığı bölgeleri yeniden düzenleme konusundaki Rusya Dışişleri Bakan Yardımcısı Neratov'un önerisini kabul ettiğini ve bununla ilgili İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi'ne gerekli talimatları yolladığını aktardı. Böylelikle Fransa'nın Rusya'ya vereceği destek, Rusya'nın Fransa Büyükelçisi İzvolskiy'nin gayretleriyle kesinleşerek resmi bir niteliğe büründü.⁸⁵

Rusya'nın diğer devletlerden destek arama çabaları Rusya'nın lehine devam ederken Rusya için sorun teşkil edecek bir gelişme meydana geldi. Rusya'nın Avusturya-Macaristan Büyükelçisi'nin 28 Mayıs 1913'te Dışişleri Bakanlığı'na

⁸³ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No: 33.

⁸⁴ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No: 10.

⁸⁵ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No: 34.

yazdığı rapora göre Markiz Pallaviçini,⁸⁶ Ermenistan'daki reformlar için farklı ülkelerin Büyükelçileri ile yapılacak toplantıya katılacaktı; ancak, Pallaviçini sözü edilen reformların Osmanlı İmparatorluğu'nun dokunulmazlığına, Sultanın saygınlığına ve otoritesine zarar vermeyecek şekilde uygulanması gerektiğini belirtiyordu.⁸⁷ 30 Mayıs 1913'te Giers, Rusya Dışişleri Bakanlığı'na yolladığı diğer raporda, Ermeni reformları için İstanbul'da düzenlenecek Büyükelçiler toplantısı ile ilgili; Almanya ve Avusturya'nın bir Türk temsilci bulundurma isteği, Rusya'nın inisiyatif alma konusu, toplantıda alınacak kararlarda Sultanın egemenlik yetkilerinin ihlal edilmeyeceği ve reform görüşmelerine Türk temsilcinin katılabileceği hususlarında Sadrazamla mutabakata vardıkları bilgisini aktardı. Yine aynı raporda reform görüşmelerine Türk temsilcinin katılabilecek olmasının çalışmalara zarar verebileceği de eklendi.⁸⁸ Rusya'nın İtalya Büyükelçisi Kurpenskiy 30 Mayıs 1913'te Rusya Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı raporda ise, tıpkı Almanya ve Avusturya-Macaristan gibi İtalya'nın da Türk temsilcinin Ermeni vilayetlerinde reformlar hakkındaki toplantıda bulunmasını kabul ettiğini bildirdi. Asya Türkiye'sinin toprak dokunulmazlığının tehlikeye düşürülmemesi konusunda İtalya'nın ısrarlı olduğunu belirten Büyükelçi, İtalyan Hükümeti'nin Asya Türkiye'si'ne ilgisini sürdürmeye devam ettiğini aktarıyordu.⁸⁹

Rusya, İngiltere ve Almanya arasındaki rekabetin esas nedeni Boğazlar meselesindeki çıkar çatışmalarıydı. İngilizlerin gütmek istediği politika elli yıl öncesine dayanıyordu. İngilizlerin, İran ve Bereketli Hilal ile birlikte Hindistan'daki çıkarları Rus tehdidi altındaydı. Bu sebeple Boğazlar meselesinde rekabet eden devletler, İngiltere ve Rusya olarak görünüyordu; fakat ilerleyen zamanlarda Doğu Sorunu'nda Almanya etkisi başladı. İngiltere ve Rusya'nın içinde bulunduğu tartışmaya Almanya da dahil oldu. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun da desteğini alan Almanlar, Balkan meselesinde söz sahibi olarak Boğazlara inmekten bahsetmeye başladı. Açık ve net olarak, Küçük Asya'dan İran Körfezine uzanan Bağdat Demiryolu projesini gündeme getirdi. İngilizlerin İstanbul'dan Bereketli

⁸⁶ İstanbul'daki Avusturya-Macaristan Büyükelçisi

⁸⁷ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No: 37.

⁸⁸ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No: 43.

⁸⁹ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No: 45.

Hilal'e ve Hindistan'a ulaşma projesi artık Rus tehdidinde değil Alman tehdidindeydi. Ruslara göre, Türkiye bu tarihlerde hala İngiliz tarafındaydı. Sultan, Boğazları ve Çanakkale'yi kilitleyerek Hindistan yolunu kapatmıştı; fakat Türkiye, içinde bulunduğu zor durum nedeniyle yavaş yavaş Alman yörüngesine girmeye başladı. Bu zor durumdan kurtulmak maksadıyla Almanya'nın himayesini aramaya başladı. Balkan meselesinde İngiltere hem Rusya'yı hem de Almanya'yı tehdit edince Rusya, o tarihlerde müttefik oldukları Fransa'dan vazgeçmeyi göze aldı. Türkiye ise aynı sebepten dolayı Almanya'ya yaklaştı. Küçük Asya'da Almanya'nın ortaya çıkışıyla birlikte Yakın Doğu probleminde Rusya ve İngiltere'nin görüşleri birbirinden ayrıldı. Avrupa'yı içine alan tüm ittifaklar ve mutabakatlar feshedildi. Artık yeni bakış açısına uygun olarak devletler arasında gruplaşmalar meydana geldi.⁹⁰

Bununla birlikte Rusya'nın Ermeni komitelere destekleri devam etti. Bir yandan reform projesi hakkındaki görüşmeler sürdürülürken diğer taraftan Anadolu'daki komitecilerle iş birliği yapıldı. Umum Erkan-ı Harbiye Dairesi'nin 16 Ekim 1911 tarihinde bildirdiğine göre, Muş'tan Kafkasya'ya geçen Ermeni komiteleri Rusya'dan çok sayıda tüfek getiriyordu.⁹¹

Yine Rusya'nın Doğu Anadolu'daki faaliyetlerine dair bir diğer belgede, Rusların Erzurum, Van, Bitlis ve Beyazıt'taki Konsolosları aracılığıyla araştırma yapmak gerekçesiyle Beyazıt'a gelen üç Rus profesörün, bu vilayetlerde karışıklık çıkarmaya çalıştıkları ve askeri hazırlık yaptıkları tespitlerine yer veriliyordu. Van'daki Ermeniler Ruslar tarafından ihtilale teşvik ediliyor ve bu nedenle Van vilayetine asker sevk edilmek isteniyordu.⁹²

Devam eden reform görüşmelerine Almanya'nın Türk temsilci dahil etmesine Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov da dikkat çekti. Sazonov 30 Mayıs 1913'te

⁹⁰İ. Brusilovskiy, "Vopros o Prolivah", *Severnıya Zapiski*, Peterburg, Oktyabr-Noyabr, 1914, s.115.

⁹¹ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907- 1921)**, cilt II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2006, s. 60, belge 32.

⁹² **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907- 1921)**, cilt II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2006, s. 81, belge 39.

Rusya'nın Fransa, İngiltere, Almanya, Avusturya-Macaristan Büyükelçileri'ne yolladığı telgrafta, İstanbul'daki Büyükelçiler toplantısına Türk temsilci dahil etme konusunun Ermeniler arasında derin bir hayal kırıklığı yarattığını bildirdi. Rus inisiyatifinin sadece barış sağlamaya yönelik olduğunu ifade ettikten sonra, bu sorunda tüm devletlerin, yapılacak reformlar hakkında Türk Hükümeti'nin etkilerine karşı dayanışma içinde olacağını belirtiyordu.⁹³ Ermeni reformuyla ilgili görüşmelere Türk temsilcinin katılması Rusya'yı tedirgin etti. Dışişleri Bakanı Sazonov'un bu meseleye dahil olarak Fransa, İngiltere, Almanya ve Avusturya-Macaristan Büyükelçileri'ne telgraf yollamış olmasıyla anlaşılmaktadır ki, Türk temsilci meselesi Rusya'nın planlarını sekteye uğratiyordu. Şayet Türk temsilci bulunduğu takdirde Rusya'nın, Doğu vilayetleri üzerinde gerçekleştirmek istediği politikalar uluslararası resmi bir toplantıda ortaya çıkacak ve Osmanlı Hükümeti tarafından dünya kamuoyuna ifşa edilecekti. Bu ihtimal sebebiyle toplantıya Türk temsilcinin katılmasını engellemek için Rusya çok çaba sarf etti.

Bununla birlikte Almanya'nın Osmanlı Devleti ile ilgili yürüttüğü politika Rusya'yı rahatsız ediyordu. Bu sebeple Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki ilişkiler Rusya tarafından yakından takip edildi. Özellikle Enver Paşa'nın Alman yetkililer ile ortak hareket etmesi Rusya'yı endişelendirdi. Enver Paşa'nın Alman askeri yetkilileriyle iş birliği yapıp Liman Von Sanders'i Türk ordusu karargahında komutanlık görevine getirmek istemesi, Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'in 12 Temmuz 1914 tarihinde Rusya Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı raporunda Rusya'nın Almanya'ya karşı başarısızlığı olarak ifade edildi. Giers'in belirttiğine göre, Enver Paşa'nın Almanya ile yaklaşmasının sebebi Rusya'ya olan güvensizliğinden kaynaklanıyordu⁹⁴

Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi 4 Haziran 1913'te Dışişleri Bakanlığı'na Ermeni reformlarıyla ilgili yazdığı raporda, reform taslağını oluşturmak için Rusya Büyükelçiliği'nde Baştercüman olarak görev yapan Mandelştam'ı görevlendirdiğini

⁹³ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No: 44.

⁹⁴ Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voiny, Tsentr Arhiv, Leningrad, 1923, No:7.

aktardı. Mandelştam bu reform taslağını, 1880 ve 1895 yıllarında gündeme getirilen reform projelerini temel alarak hazırladı. Mandelştam'ın hazırladığı bu taslak üçlü ittifak devletlerince desteklenip kabul gördü.⁹⁵

Mandelştam'ın ilerleyen yıllarda Ermeni meselesi hakkında *Russkaya Mysl* adlı dergide 1915 Mayıs ayında kaleme aldığı makalesi, reform projesini hazırlayan kişinin Ermeni meselesine nasıl baktığını anlamak açısından önemlidir. Bu makalesinde Mandelştam, İttihat ve Terakki önderliğindeki yeni parlamentoda Rumlara, Ermenilere ve diğer milletlere yer verildiğini ifade ediyordu. Seçimlerde Ermeni ve Rumlara karşı Jöntürklerden saldırı oldu ise de 275 seçilmişten 60'ı Arap, 25'i Arnavut, 23 'ü Grek, 12'si Ermeni, 3'ü Sırp, 4'ü Bulgar, 5'i Avrupalı idi. Meclis hemen hemen yarı yarıya gayri Türk unsurlardan oluşuyordu. Başkentte çoğunluk İttihat ve Terakki üyelerindendi. 5 Türk, 2 Ermeni, 2 Grek ve 2 Avrupalı milletvekili vardı. Mandelştam'a göre Jöntürkler sistemde kısa sürede değişiklik yapamadılar; fakat toplumsal hayatla ilgili önemli konulara değindiler. Müslümanlar ve Hristiyanlar arasındaki düşmanlıklarla ilgilendiler.⁹⁶

Almanya bu reform taslağından hoşnut değildi. Rusya'nın Almanya Büyükelçisi Sverbeev 6 Haziran 1913'te Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı raporda, Almanya Dışişleri Bakanı Yagov'un Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerdeki reform için bazı sakıncaları belirttiğini bildirdi. Yagov'a göre bu reformlar, Sultan'ın egemenliğine ve Türk devletinin toprak bütünlüğüne zarar verebilirdi.⁹⁷

Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'in 8 Haziran 1913'te Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı raporunda Mandelştam'ın hazırladığı Reform Projesinin taslağı vardı. Giers, bu konuda üçlü ittifak devletlerinin mutabakat sağladığını bildiriyordu. Taslak Fransa, İngiltere ve Rusya'nın Mart-Nisan 1895 yılında hazırladıkları taslak esas alınarak oluşturuldu. Taslak tam da Almanya'nın belirttiği gibi oldu. Osmanlı

⁹⁵ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:48.

⁹⁶ Andrey Mandelştam, "Mladoturetskaya Derjava", *Russkaya Mysl*, Moskva i Petrograd, İyun 1915, s. 13-46.

⁹⁷ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:49.

Devleti'nin, Ermenilerin yaşadığı bölgelerdeki iradesini neredeyse tamamen kaldırmaya yönelikti. Tüm yetkilerin Genel Vali'de toplandığı taslakta, Genel Vali'nin yabancı ya da yerli bir "Hristiyan" olması Rusya'nın bölge üzerindeki emellerini ispatlar nitelikteydi. Bu taslağa göre:

I

1-Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas'tan bir bölge meydana getirilir. Kenardaki bazı bölgeler; Hakkari, Siirt'in güneyi, Bişerik, Malatya ve Sivas'ın kuzeybatı bölgesi hariç tutulur.

2-Bölgeler şu alt idari bölümlerden oluşur: Sancak (department), Kaza (okrug), Nahiye (doşina).

3- Bu idari alt bölümleri oluşturma, buralarda yaşayan nüfusun saptanmasıyla yapılır. Mümkün olduğu kadar, homojen grupların dağılımına göre oluşturulur.

II

Ermeni bölgelerindeki Genel Vali Hristiyan olur. Osmanlı uyruklu ya da Avrupalı tercih edilebilir. Devletlerin onayı alınarak Sultan tarafından 5 yıllığına atanır.

III

1- Genel Vali idari bölgenin başı olur. Genel Vali bölgedeki tüm memur ve hakimleri tayin eder ve görevden alır.

2- Polis ve Jandarma doğrudan doğruya Genel Vali'ye bağlı olur.

3- Bölgedeki düzeni sağlamak için savaşa karar verme yetkisi Genel Vali'ye ait olur.

IV

1- Genel Vali idari danışma kurulu oluşturur. Bu kurul aynı zamanda idare meclisi görevi görür.

a- Bölge yöneticileri başkan olur.

b-Değişik cemaatlerin dini önderleri olur.

c-Avrupalı danışmanlar İmparatorluk Hükümeti'nin hizmetinde olurlar ve idari bölümlerde yardımcı amir olarak görev yaparlar.

d- 3 Müslüman, 3 Hristiyan danışman olur. Bölge danışmanları kendi üyelerinden seçilir.

V

- 1- Bölge Meclisi Müslüman ve Hristiyanlardan eşit sayıda olur.
- 2- Bölge Meclisi üyeleri gizli oyla seçilir. Bu amaçla kazalarda seçim heyetleri kurulur. Seçimler bu prensibe göre yapılır.
- 3- Her kaza için Müslüman ve Hristiyan milletlerin sayısı belirlenir. Bu sayı kazaların milliyet sayısı ile orantılı olur. Üye sayısı bu miktara göre belirlenir ve bu maddenin birinci fıkrasındaki kurallara göre bağlanır.

VI

- 1- Bölge Meclisi 5 yıllığına seçilir ve yılda 2 aylık süre içinde toplanarak dönem toplantısı yapabilir. Bu dönem toplantısı Genel Vali tarafından yürütülür.
- 2- Genel Vali kendi inisiyatifini kullanarak olağanüstü toplantı çağrısı yapabilir veya meclisin 3'te ikisi tarafından toplantı çağrısı yapılabilir.
- 3- Genel Vali, bölge meclisini dağıtma yetkisine sahip olabilir. Seçmenler 2 ay içinde çağrılabilir ve yeni meclis, dağıtma kararnamesinden sonra 4 ay içinde toplanabilir.
- 4- Toplama ve dağıtma hakkındaki kararname Sultan'ın adıyla yapılır.

VII

- 1- Sorunlarla ilgili kanun yapma Bölge Meclisleri'ni (İl Meclisleri) ilgilendirir.
- 2- Yasama ve bütçe yetkisi Avrupa Komisyonu'nun 1880 projesindeki 82. ve 83. maddelerdeki genişlikten az olmamak şartı ile olur.
- 3- Meclisin kabul ettiği yasalar Sultan'ın onayına sunulur. Bu onaylanır ya da reddedilir veya 2 ay beklenir ve hükümet itiraz etmez ise yasa onaylanmış sayılır.

VIII

- 1- Sancaklardaki idari meclislere mutasarrıflar başkanlık eder. Sancaklardaki meclislerde Sancak daire başkanlarından, cemaat dini liderlerinden, ilçe idare meclislerinden 3 Müslüman ve 3 Hristiyan üyeden oluşur.
- 2- İlçe meclislerine kaymakam başkanlık eder. İlçe meclisleri ilçe daire başkanlarından, dini cemaat liderlerinden ve bucak meclisleri tarafından seçilecek 2 Müslüman ve 2 Hristiyan olmak üzere 4 üyeden oluşur.
- 3- Bu meclislerin yetkisini Avrupalı Komisyon'un 1880 projesindeki 115. ve 116. maddeler belirler.

IX

- 1- Her nahiye'nin sınırı kendi potansiyeline göre belirlenir. Bu şekilde köyler bir nahiyede birleştirilir.
- 2- Her nahiyeyi müdürler yönetir. Halk meclisi en az 4 en fazla 8 üyeden oluşur. Bu meclis kendi üyeleri içinden müdürü ve müdür yardımcılarını seçer. Müdür etnik grup içinde sayıca en fazla olandan seçilir. Yardımcılar ise değişik etnik gruplardan seçilir.
- 3- Nahiye meclislerinde azınlıklar orantılı olarak bulunmalıdır. En az 25 hane olmak koşuluyla önemine göre mecliste gruplar temsil edilir.
- 4- Nahiye meclislerinin yetkisi Avrupalı komisyonun 1880 yılındaki 163. ve 168. maddelerine göre belirlenir.

X

- 1- Her nahiyede sulh mahkemesi ve hakimi olur. Dini çoğunluğa sahip olanlardan oluşur. Belli başlı her kazada sulh mahkemesi kurulu olur.
- 2- Sulh mahkemesi idareye (bakanlığa) bağlı olur.
 - a-Basit polisiye vakalarda istinafsız ve 500 kuruştan fazla para cezasını gerektiren davalarda ve 3 aydan fazla hapis gerektiren davalarda istinaflı olmak üzere,
 - b-1000 kuruşa kadar özel, hukuki, ve ticari davalar istinafsız, 5000 kuruşa kadar olan davalarda istinaflı olmak üzere,

c-Hakimler aynı zamanda uzlaştırma mahkemesi görevini yürütür. İki tarafın isteğiyle 5000 kuruşu geçen davalarda hüküm verebilir. Hüküm verildikten sonra taraflar istinaf mahkemesine müracaattan vazgeçer.

d-Sancak mahkemelerinde görevli hakim genel vali tarafından atanır ve bir Müslüman ve bir Hrisiyian iki üyeden oluşan hukuk mahkemesi bulunur.

e-Gezici cinayet mahkemeleri kurulur. Bu mahkemeler sancak mahkemesinin bağlı olduğu istinaf mahkemesi tarafından seçilen bir reis hakimden ve yine bu mahkemeden gösterilecek sancak sulh hakimlerinden biri İslam, diğeri Hristiyan üyelerden oluşturulacaktır.

f-Cinayet mahkemeleri lüzum görülen ilçelerde bulunacaktır.

g-Her ilçede sorgu hakimi olacaktır. Cinayet mahkemesi reisine bu hakim, suçlama belgelerini ve incelenen işlerin listesini verecektir. Belgelerde düzensizlik ya da gecikme olduğu takdirde istinaf reisine rapor gönderecektir.

h-Cinayet mahkemesi sulh hakimleri tarafından verilen hükümleri inceleyecek ve 500 kuruş para cezasını ve 3 ay hapsi gerektiren davalarda son hükmü vereceklerdir.

ı-En az 6 istinaf mahkemesi kurulacaktır. Her mahkeme Genel Vali tarafından tayin edilecek bir diplomalı hakim ile yeniden incelenmesi görevi kendilerine verilecek, hukuki sorunları çözümlmek ve gezici cinayet mahkemelerine reis hazırlamak üzere çeşitli ve yeteri kadar daire ve şubelerden kurulacaktır. İstinaf mahkemeleri iki üye ile bir reis bulununca düzenli olarak kurulmuş olacaktır. Bundan başka bir başsavcı ile yeterli miktarda yardımcıları bulunacaktır.

i-İhtiyaç olan yerlerde ticaret mahkemeleri kurulacaktır. Buralardaki hukuk mahkemeleri ticaret davalarıyla ilgilenmeyecektir.

j-Şeriye mahkemelerinin yetkileri belirnecek ve diğer mahkemelerin yetkilerini aşmayacaktır.

XI

1- Bölge polis kolordusu ve jandarması oluşturulur. Bu kolordu bölgede yaşayanlardan meydana gelir. Yarısi Müslüman yarısi Hristiyanlardan oluşturulur.

2- Bu kolordunun kuruluşunda ve komutanlığında Türkiye hizmetinde olan Avrupalı subaylar bulunur.

3- Nahiyeelerde köy korucuları olur. Korucular nahiye meclisleri tarafından seçilir ve yönetimi müdürler tarafından yapılır.

XII

1- Barış zamanlarında bölge sakinleri bu kolordulara acemi asker olarak askerlik yükümlülüklerini yerine getirmek için giderler.

2- Hafif Kürt Süvari Alayları (Hamidiye Alayları) dağıtılır.

XIII

1- İdare memurları ve bölge hakimleri Müslüman ve Hristiyanlardan eşit sayıda tayin edilir.

2- Sancak valilerinin ve kaza kaymakamlarının görev dağılımları farklı etnik grup sayıları ve onların ekonomik kazançlarına göre olur.

XIV

1- Yerleşik halka seçim hakkı verilmelidir.

XV

1- Yasa, kararname, karar ve genelgeler Türkçe, Ermenice ve Kürtçe olur.

2- İdarelere dilekçe, toplu dilekçe ve tüm belgeler ile idare mahkemelerindeki diller ilgilinin talep ettiği tek bir ana dil olmak üzere belirlenir.

3- Taraflar isterse yargılama ana dillerinde yapılabilir.

4- Mahkemenin kararı Türk dilinde yazılacak ve ilgililerin ana dilinde ek bir tercümesi bulunacak.

XVI

1- Her halkın bölgesinde kanuni olarak her katagoride okullar bulunabilecektir.

2- Halklar okullar için vergilendirmeye tabi olacaktır.

3- Okullardaki öğretim öğrencilerin ana dillerinde olacaktır.

4- Okulların denetimi Bakanlığa ve Genel Vali'ye ait olur.

5- Türkçe öğretimi özel okullar için zorunludur.

XVII

1- Genel Vali Başkanlığı altında özel komisyon Ermenilerden alınan toprakların geri verilmesi, alım satımı ile ilgili koşulları belirler.

XVIII

1- Varlıklı Ermenilere dokunulmazlık ihsan etmek Sultan'ın beratıyla gerçekleşir.

XIX

1- Bölge sınırları içinde muhacirlerin yerleşmesi yasaktır.

XX

1- Yukarıda bahsedilenlere uygun olarak bölge sınırları dışında özellikle Kilikya'da yaşayan Ermenilerin durumunu ıslah edecek kararname çıkarılmalıdır.

XXI

1- Osmanlı Hükümet delegeleri ve diğer devletlerin delegeleri Organik Bölge Statüsü ile ilgili teşkilat kanununu ve XX. maddede belirtilen hususu bu projede belirtilen prensiplerin klavuzluğunda hazırlayacaklardır.

XXII

Ülkeler tüm bu kararların yerine getirilmesi hususunu takip edecektir.⁹⁸

Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliği'nde Baştercüman olarak görev yapan Andrey Mandelştam'ın hazırladığı bu tasarıdaki I. maddeyle Rusya'nın, Ermeniler için bir iyileştirme değil Osmanlı Devleti'ni bölme siyaseti gütmeye peşinde olduğu

⁹⁸ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:50. Ayrıca Bkz. Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, İstanbul, 1987, s. 391-392.

görülmektedir. I. maddede belirtilen Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas'tan bir bölge meydana getirilecek ibaresi Ermenilerin geçmişten beri istediği Ermeni devletinin sınırlarını tarif ediyordu. Bu devletin idaresi ise ikinci maddede belirtilen Avrupalı Genel Vali tarafından yapılacaktır. Bu proje taslağı kabul edildiği takdirde, Ermenilerin yaşadıkları bölgelerin Osmanlı Devleti ile bir bağı kalmaz şeklinde itiraz eden Almanya'nın itirazındaki esas nedenler de I. ve II. maddelerdi.

Tasarı Osmanlı Devleti tarafından kabul görmedi. Osmanlı devlet adamları reform görüntüsü altında Rusya, İngiltere ve Fransa'nın Anadolu'da Osmanlı hakimiyetini ortadan kaldırmayı amaçladıklarını düşündü. Bu sebeple reform görüşmelerini uzatmak ve yavaşlatmak için gayret sarf ettiler. Ayrıca Türk yetkililer, Rusya'nın önderliğinde hazırlanan reform projesi ve taslağına alternatif olarak oluşturdıkları kendi taslaklarını da görüşmelerde sunmak üzere hazırladılar. Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers, Osmanlı yöneticilerinin hazırladığı bu taslak ile ilgili bilgiyi 19 Haziran 1913 tarihinde Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'a bildirdi. Giers'in, vilayetler hakkındaki yasa ile ilgili Türkiye Büyükelçileri'ne gönderilen genelge hakkındaki telgrafında belirttiği tespitlerine göre, ülkede genel reform yapılmasından söz ediliyordu ve ayrıntılarda Ermeniler anılmıyordu. Altı bölüme ayrılması planlanan doğu vilayetleri hiçbir sınır gözetilmeksizin iki bölgeye ayrılıyordu. Ruslara göre, Ermeni vilayetleri bu iki sektör arasında ayrıştırılıyordu. Ermeni vilayetleri dağıtılılarak Müslüman çoğunluk içinde eritilmek isteniyordu. Baş sektörler yabancı ve Türk uzmanlardan oluşan genel müfettişe teslim ediliyordu. Vilayetler hakkındaki yasaya ek olarak Bakanlıkça ve Sultanın onayıyla devletlerin rızası alınmadan genel müfettiş tayin ediliyordu. Müfettişler ve idare arasındaki anlaşmazlık Bakanlık tarafından çözümlenecekti. Talimatname ile bugünkü vilayet teşkilatlarında denetim, yönetim, mali ve adli konular, tüzük konumuna indirgenerek el çektiriliyordu. Hükümet, genel müfettişin üstünde gösteriliyor ve göçebeler, reformlar, vergi sistemi, jandarma ve benzeri konularda yasa değişikliğine gidiliyordu. Müfettişin, memurları tayin etme ve görevden uzaklaştırma yetkileri eskiden olduğu gibi merkezi iktidara ve valilere bağlı hale getiriliyordu. Giers'e göre, Rus Hükümeti'nin hazırladığı yasalar bölük pörçük edilerek Mandelştam'ın reform

projesinden büsbütün uzaklaşıyordu; fakat Büyükelçiler toplantısında delegeler, her zaman ki gibi Türk teklifi karşısında çıkış noktası olarak Rus projesini destekledi.⁹⁹

Rus projesine karşı Almanya ve Avusturya tarafından yapılan baskılar sonucunda projede birçok değişikliğe gidildi. Buna göre Ermenistan denilen bölge iki kısma ayrılacaktı. Bu iki bölgeye Avrupalı devletlerin tavsiyesiyle Osmanlı Hükümeti tarafından genel müfettişler atanacaktı. Müfettişlerin ve memurların görevden alınması ile yenilerinin göreve atanması ve hakimleri padişahın ataması prensiplerinde anlaşmaya varıldı. Sonuç olarak Rus Maslahatgüzar Gulkeviç ve Sadrazam Sait Halim Paşa arasında imazalanan antlaşmada Erzurum, Trabzon ve Sivas birinci bölgeyi, Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır ikinci bölgeyi oluşturacaktı. Bu iki bölgenin idaresi Avrupalı iki Genel Müfettiş tarafından yapılacaktı. Genel Müfettişler sorumluluk bölgelerindeki idari, adli, polis ve jandarma konularında yetkili olacaktı. Güvenlik güçlerinin yetersiz kaldığı durumlarda askeri kuvvetler genel müfettişin emrine verilecekti. Genel müfettişin memurları görevden alma, göreve atama, mahkemeye sevk etme yetkileri bulunacaktı. Genel müfettişler bu işlemleri yaparken bakanlığı bilgilendireceklerdi. Kanunlar, buyruklar, resmi duyurular mahalli dilde yapılacak, mahkemelerde taraflar kendi ana dillerini kullanabileceklerdi. Cemaatler kendi özel okullarını idare edebilecek, askerlik yükümlülüğü kişinin kendi oturduğu bölgede yapılacaktı. Hamidiye Alayları yedek süvari alayı olarak bulunacak ve silahları depolarda saklanıp seferberlik zamanı verilecekti. Genel müfettişlerin gözetimi altında nüfus sayımı yapılarak iki bölgedeki dini ve etnik nüfus tespit edilecek, bu tespit yapılana kadar Van ve Bitlis'te genel meclis ve komisyon üyeleri, yarısı Müslüman yarısı Hristiyanlardan oluşturulacaktı. Erzurum'da nüfus sayımı 1 yıl içinde tamamlanamaz ise genel meclis üyeleri yarı yarıya prensibine göre belirlenecekti. Sivas, Harput ve Diyarbakır'da genel meclis üyeleri oran kuralına göre seçilecek, Müslüman seçmenlerin sayısı son seçimdeki listelere göre belirlenecek, Hristiyan seçmenlerin sayısı ise cemaatlerin vereceği listelere göre saptanacaktı. Azınlıklar, Genel Meclis Komiyonları'nda temsil edilecek, İdare Meclisi üyeleri, yarısı Müslüman yarısı Hristiyan olacaktı. Eşitlik

⁹⁹ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:54.

prensibi, genel müfettişler uygun gördüğü takdirde polis ve jandarma teşkilatları için de geçerli olacak, eşitlik prensibi tüm genel hizmetlerde kullanılacaktı.¹⁰⁰

Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliği'nde Baştercüman olarak görev yapan ve yukarıda bahsedilen reform taslağını hazırlayan Andrey Mandelştam, Ermeni meselesindeki fikirlerini ve oluşturduğu politikasını gündeme getirmeye ilerleyen yıllarda da devam etti. 1915 Mayıs ayında Rusya'da yayınlanan *Ruskaya Mysl* adlı dergide kaleme aldığı makalede, Abdülhamit iktidarı sırasında Hristiyanların kiliselerinin, okullarının, Patrikhanesinin aslında sadece biçimsel olarak var olduğu ve bu kurumların gerçekte sembolik olarak ayakta kaldığı yorumunu yapıyordu. Patriklik bu duruma karşı çıkmış olsa da Sultan herhangi bir nedenle bu kurumlara müdahalede bulunabiliyordu. Osmanlı Devleti'nde yaşayan Hristiyanların içinde bulunduğu duruma diğer devletlerin yeterince müdahale etmediğini savunan yazar buna örnek olarak diğer devletlerin de kendi topraklarında yabancı uyruklu vatandaşlarını barındırdığını ve ayrıca bu devletlerin, Osmanlı Devleti tarafından kendilerine sağlanan bazı imtiyazları kaybetmek istememesini gösteriyordu. Abdülhamit için, insanı isyan ettirecek noktaya getiren bazı keyfi uygulamaları olduğu ifadesini kullanan Mandelştam, 1895'teki "Ermeni kıyımı"nın son nokta olduğunu ve bu olay sonrasında nihayet Rusya, Fransa ve İngiltere'nin olaylara müdahale ederek Abdülhamit üzerinde kurdukları baskı sunucunda Sultanın 20 Ekim 1895 Kararnamesi'ni yayınladığını vurguluyordu. 1895 Kararnamesi'nin hiçbir işe yaramadığını ifade eden yazar, Girit meselesini bu duruma örnek gösteriyordu. Girit'in kendi parlamentosunu kurma hakkı elde ettiğini ve genel müfettişin Hristiyan olacağı maddesi konulduğunu belirttikten sonra, genel müfettişin Hristiyan olacağını, ancak atamasının Abdülhamit tarafından ve Avrupalı devletlerin rızasıyla yapılmasının 1895 Kararnamesi'nin tümüyle amacından uzaklaşmasına neden olduğunu öne sürüyordu. Abdülhamit'in baskıcı rejimi sebebiyle 1903 yılında Makedonya'daki Hristiyanların isyan ettiğini ve Rusya-Avusturya kontrolü geldikten sonra Makedonya'daki durumun nihayet düzeldiğini belirtiyordu. Yazara göre, Abdülhamit tümüyle kendi "egoist ruh halinden" dolayı devleti ölüme götürüyordu.

¹⁰⁰ Esat Uras, **a.g.e.**, s. 398-400.

Abdülhamit rejimi için "tümüyle despot" ifadesini kullanan Mandelştam, despotizmin ülkedeki tüm halklar üzerinde var olduğunu; fakat en acımasız baskıların özellikle ülkedeki Hristiyan halklara uygulandığı yorumunu yapıyordu. Yazara göre Abdülhamit, halktaki cehaleti ve dini fanatizmi de sürekli canlı tutuyordu.¹⁰¹ Bununla birlikte Mandelştam, Ruslar için 26 Ocak'ta imzalanan nihai reform projesinin, Berlin Antlaşması'ndaki 61. madde ve Ayastefanos Antlaşması'ndaki 16. maddenin yürürlüğe girmesi ve Türkiye Ermenilerinin Rusya tarafından resmi olarak himaye edilmesi anlamı taşıdığı yorumunu yapıyordu.¹⁰²

Rusya'nın hazırladığı reform projesine karşılık Osmanlı Devleti'nin de bir reform tasladığı hazırladığını öğrenen Rusya, Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla Avusturya-Macaristan, Almanya ve İtalya'nın Peterburg'daki temsilciliklerine 25 Haziran 1913'te sert bir muhtıra gönderdi. Bu muhtıraya göre, Ermeni reformu Rusya'nın projesi temel alınarak gerçekleştirilmeliydi. İmparatorluk Bakanlığının, Avusturya-Macaristan, Almanya ve İtalya Hükümetleri'nin dikkatini Ermeni reformu hakkındaki anlayışı belirlemek ve Ermeni vilayetlerinin durumunu kararlaştırmak konularına çekmek istediğini belirterek başlanan muhtırada, Rusya ve dost ülkelerin, Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşma konusuna olumsuz yaklaştığı belirtiliyordu. İmparatorluk Bakanlığı bu büyük davaya inanmış olarak, kötü yönetimden kaynaklı keyfi hareketlerden ve baskıdan en çok mustarip olan bu vilayetlere barış getirmek istiyordu. Eğer devletler derhal işe koyulursa bu barış mümkün olabilecekti. Rus yönetimi sürekli olarak dikkatleri Ermeni sorununa ve Kafkasya'ya çekiyordu. İmparatorluk Hükümeti, karışıklıkların ve anarşinin kronik hale gelmesine ve bu karışıklıkların Kafkasya'ya sınır olan ülkelere sıçramasına izin vermeyecekti. Gelen son haberlere göre Kürtler tarafından gerçekleştirilen müessif hadiseler, Rusların izlenimlerini destekliyordu. Yerel Türk iktidarının deneyimsiz ve güçsüz durumu, hadiselerle müdahale etmesi konusunda korkmasına neden oluyordu. Rus Hükümeti'nin bu hadiselerle ilgisiz ve seyirci kalması mümkün değildi. Bu koşullarda

¹⁰¹Andrey Mandelştam, "Mladoturetskaya Derjava", **Russkaya Misl**, Moskva i Petrograd, May, 1915s. 82-85.

¹⁰² Andrey Mandelştam, "Mladoturetskaya Derjava", **Russkaya Misl**, Moskva i Petrograd, İyun, 1915, s. 14-46.

devletler arasında hızlı ve eksiksiz bir mutabakat yapılmalıydı. Aksi takdirde bu karışıklıkların vahim sonuçlar vermesi ve durumu daha karmaşık hale getirmesi kaçınılmazdı¹⁰³

Rusya'nın bu muhtırasına karşı Almanya, gecikmeden hemen bir gün sonra 26 Haziran 1913'te Peterburg'daki Büyükelçisi vasıtasıyla aynı sertlikte bir muhtırayı Rusya Dışişleri Bakanlığı'na gönderdi. Rus projesine uygun olarak, İstanbul'daki Büyükelçiler toplantısındaki önerilerini; genel müfettiş yönetimi altında altı vilayetten oluşan birleşik bir bölge olmalı, genel müfettiş Hristiyan, Türk ya da Avrupalı olmalı ve Sultan'ın onayıyla atanmalı, yukarıda adı geçen altı vilayet eyalet olarak oluşturulmalı, askerlik ve idari ilişkiler Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmalı, memurlar ve hakimler Genel Vali tarafından tayin edilmeli, askere yazılma sırf Ermenistan'dan yapılmalı ve Ermenistan dışındaki savaşta kullanılmamalı şeklinde sıralayarak bu projenin İmparatorluk Hükümeti'ni 1895 yılındaki programdan uzaklaştırdığı belirtiliyordu. Eğer bu durum gerçekleşirse Anadolu'nun yarısı Ermenistan olacak ve Türkiye ile sadece zayıf bir ilişkisi kalacaktı. Sultan'ın egemenliği zayıflayarak Türkiye'nin diğer bölümlerinin Ermenistanla bir bağı kalmayacaktı. Almanya'ya göre böyle bir durum, Türkiye'nin fiilen parçalanmasını getirecekti. Bu tehlikeye işaret edilmeli ve bu sorunda Türkiye'nin isteklerini dikkate almak gerekmektedir.¹⁰⁴

Bu muhtıraya karşılık olarak Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov 25 Haziran 1913'te Almanya Büyükelçiliği'ne yazdığı mektupta bazı gerekçeleri sıraladı. İstanbul'daki toplantıda üçlü ittifak devletleri ve diğerleri arasında görüş birliği sağlanamadı. Rus projesinde şu iki noktaya değiniliyordu:

- 1- Tek Ermeni eyaleti oluşturma
- 2- Büyük devletlerin mutabakatıyla Genel Vali tayin etme

¹⁰³ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No: 57.

¹⁰⁴ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No: 58.

Sazonov bu noktaların reddedilmesi ile tüm reform projesinin reddedildiğini belirtiyordu. Reformların gerçekleşmesi için tek bir Ermeni vilayetinin oluşturulması kaçınılmazdı ve bu konuda taviz istenemezdi. Zira giderek sefaletle sürüklenen Ermeni vilayetleri, Berlin Antlaşması ve 1895 kararnamesinde tanınıyordu. Sazonov'a göre, diğer devletlerin otonom bir eyalet kurulma konusundaki şüpheleri ortadan kalkmıştı. Reform için şu koşulların muhakkak yerine getirilmesi gerekiyordu:

- 1- İki bölgeye tabi kılmak bölünme anlamına geliyordu. Rus reform projesinde hiçbir farklı bölge eklenmeyecekti. Türk yasasına göre Ermeni vilayetleri dağıtılmak ve her iki sektörde Müslüman çoğunluk oluşturulmak isteniyordu.
- 2- Genel Vali, devletlerin mutabakatıyla tayin edilecek ve bu sorunda esas noktayı teşkil eden idare memurlarını tayin etme ve görevden alma hakkına sahip olacaktı.

Meseledeki pürüzleri bu şekilde özetleyen Sazonov mektubunun sonunda, bu sayede devletlerin sorun hakkındaki görüşlerini ortaya koymuş olduğunu, reform projesindeki ölü noktaların hala yerinde durduğunu; fakat tehlikeli sonuçlara yer vermemek için harekete geçmek gerektiğini ve Yagov'un Ermeni reformu sorunundaki düşüncelerini geliştirmek çabasında olduğunu belirterek gergin havayı yumuşatmaya çalıştı.¹⁰⁵

Rusya ve Almanya arasındaki çekişmeye neden olan rekabet sadece Ermeni meselesinde söz konusu değildi. Rus devlet adamları arasında Osmanlı Devleti'nin Boğazlar konusunda yürüttüğü politikanın Almanya etkisi altında yapıldığı görüşü hakimdi. İstanbul Büyükelçisi Giers 22 Temmuz 1914 tarihli Rusya Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafta, Osmanlı sadrazamının kendisine ilettiği bilgiyi aktardı. Osmanlı Devleti'nin Boğazların kullanımı hakkında kısıtlamaya gideceği bilgisini veren Giers'e göre, alınan bu kararın arkasında Almanya vardı ve Almanlar Türkiye'nin Rusya karşıtlığını canlandırmak için var güçleriyle çalışıyordu. Rus

¹⁰⁵ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:59.

Büyükelçi'ye göre, Türkiye'nin ilerde Boğazları tamamen kapatması tam anlamıyla akılsızca alınmış bir karar olurdu.¹⁰⁶

Ruslara göre, Türklerin Boğazlar meselesinde Rusya'ya karşı böyle bir tavır almasının arkasında Almanya'dan başka İngiltere de bulunuyordu. Rus yazarlara göre "Avrupalı devletler Rusya'ya karşı Çanakkale hisarını yükseltmeye çalışıyordu." Bu durumun arkasındaki esas neden "Türkleri Avrupa'dan kovmaktı." Giers'e göre, eğer buna rağmen Türkler Karadeniz'den Akdeniz'e geçişte Almanya tarafında tutum sergilerse Rusya'ya karşı kendisini ölümcül bir ateşin içine atmış olacaktı. Çünkü Boğazlar konusunda Rus çıkarları hiçbir zaman bugün olduğu kadar elverişli olmamıştı.¹⁰⁷

Rus diplomatları, yazarları ve Doktor Zavriyev gibi Ermeni önde gelenleri, Ermenilerin içinde bulunduğu ekonomik şartlardan yola çıkarak diğer devletlerin temsilcilerine, Ermenilerin yaşadıkları bölgelerdeki zor yaşam koşullarını örnek vererek propaganda yapıyordu. Ruslar aynı zamanda, bu bölgelerde yaşayan halklar arasında ekonomik ve kültürel açıdan en etkin olanın Ermeniler olduğu tespitinde bulunarak Ermeni meselesindeki iddialarında çelişkiye düşüyorlardı. Bu duruma Sivas vilayetini örnek gösteren Ruslar bazı rakamlar veriyordu. Bu rakamlara göre Sivas vilayetinde ithalatçı sayısı 166'ydı. Bunlardan 141'i Ermeni, 13'ü Türk, 12'si Grek'ti. Bölgedeki ithalatçı firma sayısı 150'ydi. Bunlardan 127'si Ermeni, 23'ü Türk'tü. 37 bankadan 32'si Ermeni sadece 5'i Türk'tü. 9800 küçük tüccardan 6800'ü Ermeni, 2650'si Türk ve 450'si diğer milletlendendi. Vilayetteki 153 fabrikadan 130'u Ermenilere, 20'si Türklere ve 3'ü diğer milletlere aitti. Bu fabrikaların tamamında Ermeni işçiler çalışıyordu.¹⁰⁸

Bununla birlikte Rus aydınları da Rus Hükümeti'ne paralel olarak Ermeni meselesi hakkında Ermenileri yönlendirmeye yönelik politikaları destekledi. *Vestnik*

¹⁰⁶ Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voiny, Tsentr Arhiv, Leningrad, 1923, No:8.

¹⁰⁷ İ.Brusilovskiy, "Vopros o Prolivah", **Severnaya Zapiski**, Peterburg, Oktyabr-Noyabr, 1914, s.115.

¹⁰⁸ N.Ahumov, Buduşaya Armeniya, **Severnaya Zapiski**, Oktyabr-Noyabr 1914, s. 107-108.

Evropı adlı dergide 1911 yılında kaleme alınan makalede Pastırmacıyan¹⁰⁹ hakkında verilen bilgiler ve yapılan yorumlar, Rus aydınının ve kamuoyunun Ermeni meselesine bakışını ortaya koyar nitelikteydi. Pastırmacıyan'ı över nitelikte yorumlar yapan Ruslar, Pastırmacıyan'ın uzun yıllar Taşnaksutyun Partisi'nde bulunduğunu ve Abdülhamit rejimine karşı komplolar kurarak mücadele ettiğini ve bu mücadele çerçevesinde Osmanlı Bankası binasını dinamitlediği bilgisini veriyorlardı. Pastırmacıyan'ın (Karekin-Karo) Ermeni meselesini artık barış yoluyla ve legal bir biçimde çözme yoluna gittiğini ifade eden Ruslar, bu sebeple Pastırmacıyan'ı ve Ermenileri eleştirerek eski devrimcilerin Osmanlı uyrukluluğuna candan bağlı oldukları yorumunu yapıyorlardı. Büyük Ermenistanı kurma ve Ani Şehri'ni bütün Ermenilerin başkenti yapma hayallerinin terk edildiği eleştirisini yapan Ruslar, Pastırmacıyan örneğinden yola çıkarak, Taşnaksutyun'un Jöntürklerle ittifak halinde olduğunu; fakat bu mutabakatın uzun ömürlü olamayacağı çünkü İttihat ve Terakki'nin Ermenilerin büyük ya da küçük herhangi bir isteğini yerine getirmeyeceği iddiasında bulunarak Ermenileri, Osmanlı Hükümeti'ne karşı kışkırtıyorlardı.¹¹⁰

Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers 3 Ağustos 1913'te Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı raporda ise Alman propagandacı Lepsius'un verdiği bilgilerden bahsediyordu. Lepsius, öneride anlaşmaya varılması hakkında Alman Büyükelçileri'nin görevlendirildiğini, Rus ve Türk projeleri arasında uzlaşmaya gidileceğini Ermenilere beyan ettiğini bildiriyordu. Buna göre, Ermenistan iki sektöre ayrılacak, vilayet örgütlenmesi muhafaza edilecek, birinci sektör Trabzon, Sivas, Erzurum, ikinci sektör Harput, Bitlis, Diyarbakır olacaktır. İki genel müfettişin

¹⁰⁹ Taşnaksutyun liderlerinden Armen Garo lakaplı Karekin Pastırmacıyan 1873'te Erzurum'da doğdu ve 1924'te Cenova'da öldü. Sansaryan Koleji, Erzurum ve Nancy'de eğitim gördü. 1895 yılında Taşnak Partisi'ne katıldı. 1896 yılında gerçekleştirilen Osmanlı Bankası işgalini yönetti. 1908-1912 yıllarında memleketi olan Erzurumdan mebus seçildi. I.Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'ne karşı Rus ordusunun yanında yer alan Ermeni gönüllü alaylarını örgütleyip yönetti. 1917 Ekim Devrimi sonrasında kurulan ve dört yıl yaşayan ilk bağımsız Ermeni Cumhuriyeti'nin Washington Büyükelçiliğini yaptı. Çarlık'ın Tatar saldırıları ile mücadelesinde 1903-1905 yıllarında Tiflis sektörünün komuta edilmesinde Transkafkasya'da bulundu. 1921-1922'de Türk liderlerine suikast düzenleyen organizasyonun başındaydı. Bkz: Christopher Walker, **Armenia: The Survival of a Nation**, St. Martin's Press, New York, 1980, s. 382.

¹¹⁰ A. Derental, "Pismo iz Konstantinapolya", **Vestnik Evropı**, Peterburg, Dekabr 1911, s. 406-420.

devletlerin mutabakatıyla tayin edilmesine Almanya fazla itiraz etmeyecekti. Genel meclislerde Müslüman ve Hristiyanların eşit derecede temsil edilmesi kabul edilecek, Müslümanların yaşadığı bölgeleri ihraç etme şimdilik mümkün olmayacaktı. 5 yıllık süre içinde sayım yapmak olanaklı değildi. Bununla birlikte tarım reformu iki senede sonuçlanabilirdi. Ayrıca Lepsius, Ermeni sorunun daha hızlı bir şekilde sonuçlanması için Bogos Nubar Paşa'ya danışılmasını tavsiye ediyordu; fakat Giers'e göre Bogos Nubar Paşa Ermeni çıkarlarına zarar verebilirdi.¹¹¹

Protestan papaz olan ve Berlin'de Ermenistan İçin Alman Yardım Derneği'ni kuran Lepsius, Ermeniler lehine kamuoyu oluşturup 1896 yılında Almanya'da Türkler aleyhine kampanya başlatarak bu amaç doğrultusunda kiliselerin desteğini aldı. I. Dünya savaşı sırasında Alman-Ermeni Derneği'nin başkanlığını da yürütmüş olan Lepsius, Almanya'nın Ermeni politikasını eleştirerek Alman gazeteleri ve milletvekilleri ile görüşmeler düzenleyip Almanya'nın Osmanlı Devleti ile ilgili politikasını değiştirmesi konusunda Alman Hükümeti'ne baskı yapmaya çalıştı.¹¹²

Almanya'nın Osmanlı Devleti ile yürüttüğü ilişkiler İngiltere ve Rusya'ya göre farklılık arz ediyordu. Türk-Alman ilişkileri özellikle son dönemlerde çatışma değil iş birliği prensibinde yürütüldü. Alman Birliği'nin kurucusu olan Bismark, Prusya'nın tehlikeye girmemesi için şark meselesine dahil olmak istemedi; çünkü Şark meselesi nedeniyle Avrupalı devletler rekabete girebilir ve bu durumda birliğini yeni tamamlamış Almanya zarar görebilirdi; ancak, İngiltere'nin Ermeni meselesindeki tavrı Almanya'yı rahatsız etti. Bu sebeple Ermeni meselesinde Almanya, İngiltere'ye karşı Osmanlı Devletini destekledi. Almanya'ya göre, Ermeni reform meselesi gerçekte Osmanlı Devleti'nin iç düzenini yeniden tesis edip sağlamak değil, Ermeniler aracılığıyla bu bölgede yeni bir devlet kurarak Osmanlı topraklarını parçalayıp nüfuz alanlarını genişletmektir. Ekonomik çıkarlar ve nüfuz

¹¹¹ Sbornik Diplomaticeskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:61.

¹¹² Mustafa Çolak, **Kaynak Kritiği ve Tehcir Olayında Belge Kritiği**, Belleten, LXVI, 247, Ankara, 2000, s. 971-972.

alanlarındaki rekabet sebebiyle Almanya, çıkarlarına uygun olarak Osmanlı Devleti tarafında yer almayı tercih etti.¹¹³

Alman Devleti kendi çıkarlarına uygun olarak Rusya'ya karşı bazı politikalar yürüttü. Özellikle Alman sanayicilerinin Kafkasya'ya yönelik ilgileri, Alman sanayici August Thyssen'in Eylül 1914'te Alman Başbakanı'na gönderdiği mektupta kendisini gösterdi. Thyssen Kafkasya'nın zengin demir yatakları, Bakü'deki petroller ve stratejik öneminden bahsederek bu bölgenin Almanya hakimiyetinde olması gerektiğini ifade etti. Alman Ekonomik Birliği de Thyssen ile aynı fikirleri paylaşıyordu. Bu amaç doğrultusunda Almanya, Rusya'ya karşı Güney Rusya ve Kafkasya'da ayaklanmalar çıkarmak istedi. Dr. Max Zimmer¹¹⁴ Ekim 1914'te Almanya Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı raporda Odessa, Tuapse, Trabzon ve Bakü'de askeri kuvvetlerin kullanılması ve bölgede karışıklıklar çıkartılarak asıl hedef olan Bakü petrollerinin ele geçirilmesi tavsiyesinde bulunuyordu. Bunun için Bakü'deki sosyal demokratlar ile anlaşmaya varılıp yapacakları grev sayesinde Volga'ya kadar uzanan Rus demiryolu çalışmaz duruma getirilmeliydi.¹¹⁵

Bununla birlikte Rusya, Almanya'nın Osmanlı topraklarındaki nüfuzunu engelleyebilmek için Enver paşa ile irtibata geçti. Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers, 23 Temmuz 1914 tarihinde Rusya Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgrafta, Rusya'nın bu girişimiyle ilgili Enver Paşa ile görüşmesi için General Leontev'i gönderdiği bilgisini aktardı. Bu görüşmede General Leontev Enver Paşa'ya ittifak teklifinde bulundu ve bu ittifak karşılığında Rusya'nın Kafkasya'daki ordularını tarafsızlaştırabileceğini beyan etti. Ayrıca Leontev, eğer Türkiye Rusya ile ittifaka girerse Rusya'nın Türk ordusunu da kullanabileceğini belirtti. Balkanlar'daki mevcut durumla ilgili de iş birliği teklifinde bulunan Leontev, Rusya, Avusturya'ya karşı

¹¹³ Ramazan Çalık, **a.g.e.**, s. 63-64.

¹¹⁴ Dr. Max Zimmer, Babası zengin bir sanayicidir. 1909'da Samsun'da büyük bir çiftliğe yerleşmişlerdir. Savaş sırasında Alman Dışişleri Bakanlığı adına çalışmıştır. Çerkezler ile bağlantıya geçerek Rusya'ya karşı ayaklanmalarını sağlamaya çalışmıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006, s. 63-64.

¹¹⁵ Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006, s. 63-64.

Balkanlar'da başarılı olursa Balkan devletleri ile Osmanlı Devleti arasında karşılıklı tavizlere dayanan bir barış antlaşması sağlanabileceğini ifade etti. Alman subayların Osmanlı ordusundaki etkinliğini dile getiren Leontev, Almanları Türk ordusunda Enver Paşa'nın tutmadığını, mevcut siyasi durum ve seferberlik sebebiyle Türkiye'nin, Alman subaylarını orduda tutmaya mecbur olduğunu ifade etti. Almanya'nın tek amacı Osmanlı topraklarındaki çıkarlarını korumaktı ve bu sebeple Türkiye'yi kendi yörüngesine çekmek istedi; fakat bu hedefler ulaşılamaz hedeflerdi, çünkü Türkiye sadece kendi çıkarlarını korumak amacındaydı.¹¹⁶

Sazonov, Enver Paşa ve General Leontev arasında yukarıda bahsedilen görüşmeye ilişkin 24 Temmuz 1914'te Rusya'nın Paris ve Londra Büyükelçileri'ne gönderdiği telgrafta, Avusturya ve Türkiye'nin "suç ortaklığı" yaptığı ifadesini kullandı. Avusturya ve Almanya'nın Türk donanmasına kendi donanmalarını eklemek amacıyla olduğunu belirten Sazonov, böyle bir durumun Rusya'ya çok ağır bir darbe indireceğini belirtiyordu. Bu sebeple Sazonov, acil olarak Fransa ve İngiltere'den yardım istemek için gereken saptamaların yapılması emrini verdi. Sazonov'un bu telgrafından anlaşıldığı üzere Rusya, Türkiye'yi bir sıcak savaşta karşısına almak istemiyordu. Boğazlar konusunda Türkiye ile ihtilafa düşmek Türkiye'yi Rusya düşmanlığına sevk edebilirdi.¹¹⁷

Bu görüşmeden bir kaç ay önce Mayıs 1914'te Talat Paşa Rusya'ya anlaşma teklif etmişti. Osmanlı Devlet adamları Almanya'ya bağımlı olmanın önüne geçebilmek maksadıyla Rusya ile ittifak yolları aramaya başladı. Bu durumun bilincinde olan Giers, bu sebeple Talat Paşa'nın girişimini önemsiyordu; fakat Talat Paşa'nın bu teklifi Ruslar tarafından reddedildi. Rusya'dan olumlu yanıt alınamayınca bu defa Cemal Paşa Fransızlarla iş birliği arayışına girdi. Temmuz 1914'te Paris'e giden Bahriye Nazırı Cemal Paşa Fransızlar'dan olumlu yanıt alamadı. Diğer devletler tarafından destek göremeyen İttihatçılara göre artık tek çare Almanya ile

¹¹⁶Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Leningrad, 1923, No:9 ve No:10.

¹¹⁷Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Leningrad, 1923, No:20.

ittifak yapmaktı. Almanlarla 2 Ağustos 1914'te ittifaka dair anlaşma imzalandı.¹¹⁸ Talat Paşa'nın girişimlerine olumsuz yanıt veren Rusya, Osmanlı Devleti'nin Almanya ile ittifaka girmesi kesinleştiği tarihlerde General Leontev'i Enver Paşa'ya göndererek Türk-Alman ittifakı yerine Türk-Rus ittifakı için görüşmeler gerçekleştirdi.

Rusya'nın Rize Konsolos Yardımcısı V. Mayevskiy'nin 12 Ocak 1914 tarihinde Kafkasya Askeri Bölge Karargahı'na gönderdiği raporunda da Rus-Türk ittifakının önemine dair görüşler dile getiriliyordu. Mayevskiy'nin ifadesinde Türkiye, Rusya'nın en yakın ve en dürüst komşusu ve Rusya için hayati önem arz eden Boğazların bekçisiydi. Rusya'nın Avrupalı büyük devletlerle ittifak yapmasını eleştiren Mayevskiy'e göre, Doğu meselesi Avrupalı devletler tarafından yaratılmıştı ve bu mesele gerçekte Rusya'yı hedef alıyordu. Ortadoğu'da gelecekte Rusya ve Türkiye'nin çıkarları birbirine benzer olacaktı.¹¹⁹

Kıbrıs'ın İngiltere'ye verilmesini de Rusya'ya karşı yapılmış bir hamle olarak yorumlayan Ruslara göre, İngiltere bu antlaşma sayesinde Doğu meselesindeki politikasında yeni bir istikamet aldı. Kıbrıs'ın İngiltere'ye verilmesi ile birlikte Rusya'nın başlattığı Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ın Türk egemenliğinden kurtarılması ve bağımsız Bulgaristan'ın kurulması hareketi sona ermiş oluyordu.¹²⁰

Bununla birlikte Alman propagandacı Lepsius¹²¹ ve onun eylemleriyle ilgili Rus Diplomatik raporlarında başka bilgiler de geçiyordu. Rusya'nın Almanya

¹¹⁸ Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1996, s. 157-158.

¹¹⁹ Mihail Bashanov, Türkiye'de Ermeni Meselesi, Türk Tarih Kurumu, Haz: İlyas Kemaloğlu, Ankara, 2013, s. 265-266.

¹²⁰ İ. Brusilovskiy, "Novoe Napravlenie Angliyskoy Politiki v Oblasti Vostochnavo Voprosa", **Severnıya Zapiski**, Peterburg, Oktyabr-Noyabr 1914, s. 116-117.

¹²¹ Lepsius, Alman din adamı ve politikacıdır. Alman Doğu Misiyonu ve Alman Ermeni Cemiyeti yöneticisidir. Alman misyoneri olarak Türkiye'nin doğu bölgelerinde Ermeni yardımlarını yürütmüştür. Kaleme aldığı "Armenien und Europa, Berlin, 1897" , "Bericht über die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei, Potsdam, 1916" , "Deutschland und Armenien 1914-1918, Potsdam, 1919" , "Die Große Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914, Berlin, 1927" adlı kitapları Ermeni soykırımı iddiaları açısından Batı kamuoyu tarafından rerefans kabul edilmiştir. Bkz: Selami Kılıç, **Ermeni Sorunu ve Almanya: Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003.

Büyükelçisi'nin 13 Mart 1913'te Rusya Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı raporda verdiği bilgilere göre, Ermeni sorunu hakkında bir bildiri hazırlandı ve bu bildiri Berlin'deki Ermeni kolonisi ve birçok hayırsever cemiyet tarafından ilgiyle karşılandı. Bu yıl ki toplantıya katılım daha azdı. Bunun sebebi Ermeni kolonosinden bir miktar ve özellikle Kafkasyalı öğrencilerin ana vatana dönmüş olmalarıydı. Bu öğrenciler ana vatana dönerek Ermenilerin Rusya ile olan ilişkilerini değiştirdiler. Geçmiş yıllarda olduğu gibi Ermeni sorunu hakkındaki bildiriye Doktor Lepsius okudu. Lepsius uzun zamandan beri Ermeni sorunuyla ve Küçük Asya ve İran halklarıyla meşguldü ve o bölgeleri birçok kez dolaşmıştı. 1896 Ermeni kıyımına dayandırarak Deutche Orient Mission adıyla bir dernek kurma girişimi oldu. Bu dernek kültür, eğitim ve insani hedefler gözetiyordu. Dernek vasıtasıyla Küçük Asya ve İran'da protestan okulları kurmak ve bunların geçimini sağlamak amacıyla 10.000 ile 12.000 Mark harcandı. Kısacası Doktor Lepsius, Abdülhamit rejimine düşmanca davranan bir cemiyet kurdu. İlk zamanlar Almanya'da sempati ile var oldu; fakat daha sonra Alman Hükümeti'yle ilişkileri tümüyle bozuldu. Bu dernek çok faaldi ve birçok çalışma gerçekleştiriyordu. Alman Konsoloslukları vasıtasıyla Ermeniler bu derneğe yardımda bulunuyordu. Büyükelçiye göre Türkiye'nin bu bölümünde Almanya'nın ekonomik ilgisi vardı. Bu sebeple Ermeni meselesine ilgi gösteriyordu. Raporun sonunda Rusya'nın, büyük devletleri, Türkiye'nin Kafkasya sınırında barışçıl politikalar izlemek konusunda ikna etmesi gerektiği vurgulanıyordu.¹²²

Doktor Lepsius'a göre Almanya'nın Rusya'nın projesi hakkındaki olumsuz tavırları Ermenileri Almanya'ya karşı öfkeye sevk etti; fakat Ermeniler yine de Almanya'ya yönelebilirdi hatta Ermeni okullarının Almanya hesabına açılması dahi söz konusu olabilirdi.¹²³

Rusya'nın diplomatik belgelerinde Lepsius hakkında çeşitli raporlar tutulmuş olması ve Rus aydınlarının Lepsius'un faaliyet ve fikirlerine önem vermesi, Lepsius'un Anadolu'daki faaliyetlerinin Ruslar tarafından ciddiyle karşılandığı ve

¹²² Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformy Armenii, No:16.

¹²³ Andrey Mandelştam, "Mladoturetskaya Derjava", **Russkaya Mysl**, Moskva i Petrograd, İyun 1915, s. 13-46.

takibe alındığı anlamını taşıyordu. İstanbul Büyükelçisi Giers, Lepsius'un Osmanlı Devleti sınırlarında gerçekleştirdiği faaliyetleri hakkında 3 Haziran 1913'te Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir diğer raporda, Lepsius'un İstanbul'a gelerek Ermeni Patriği ile görüştüğünü ve Alman yönetici dairelerinin Ermenilerin acısını paylaştığı konusunda Patriği temin ettiğini bildirdi. Yine Giers'in Rus Dışişleri Bakanlığı'na aktardığı bilgiye göre Lepsius, Alman Hükümeti'nin verdiği emir gereğince Ermenistan'ı¹²⁴ dolaşıyordu.¹²⁵

Rusya'nın hazırladığı Ermeni reform projesi ile ilgili Rusya ve Almanya arasındaki ihtilafın çözümü konusunda Rus makamları girişimlerini devam ettirdi. Almanya'nın Rus projesine itirazlarını ortadan kaldıracı için görevlendirilenlerden birisi de Rusya'nın Almanya'daki temsilcisi Bronevskiy idi. Bronevskiy 9 Ağustos 1913'te Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'a yazdığı raporda, Almanya Dışişleri Bakanı ile yaptığı görüşmede, Alman Dışişleri Bakanı'nın Asya Türkiye'sinin parçalanması hakkındaki tehlikeye işaret ettiğini bildirdi. Alman Dışişleri Bakanı'nın ifadesinde, Ermenilerin bulunduğu yerlerde Ermeni nüfusu %42'yi aşmıyordu. Bu sebeple Ermeniler her yerde azınlık durumundaydı. Rus projesindeki yetersiz kanıtlarla açıklama yapmaya çalıştığını aktaran Bronevskiy, bu ifadesiyle Rusya'nın savunduğu tezlerin gerçeği yansıtmadığını itiraf ediyordu.¹²⁶

Bununla birlikte Ruslar, Osmanlı Devleti'ndeki Fransız ve Alman kültür etkilerine de dikkat çekti. Özellikle Türk liberalleri üzerinde Fransız etkisinin hakimiyet kurmuş olması, Abdülhamit'in Alman politikasını ve Alman kültürünün toplumla buluşmasını engelledi. Bu sebeple Alman dili ve kültürü Türk subaylara aşılarmaya çalışıldı. Türk subaylar çoğunlukla Almanya'ya görevlendirildiler ve bununla birlikte askeri okul öğrencileri Alman öğretmenlerden ders aldılar. Savaş bölgelerinde Alman etkisi yaygınlaştırıldı. Almanlar uzun yıllar boyunca Türkiye'de büyük okullar açtı. Türk topraklarındaki Alman kolonizasyonu Bağdat Demiryolu Projesi ve karlı imtiyazlarla pekişti. Almanlar gerçekte Türk halkı üzerinde değil

¹²⁴ Rus raporlarında Ermenilerin yaşadıkları bölgeler Ermenistan olarak geçmektedir.

¹²⁵ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:47.

¹²⁶ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:63.

Abdülhamit üzerinde nüfuz kurmaya çalıştılar. Vilhelm ile Abdülhamit görüşmesi sonucunda Almanya'nın ekonomik bölgelerdeki isteklerinden dolayı ittifak kararı çıktı. Jöntürklerin Abdülhamit'e karşı ilk zaferi anayasanın ilan edilmesiyle. Almanya yanlısı Sadrazam Ferit Paşa'nın istifasıyla Almanya'nın Türkiye'deki politikasına ilk darbe vurulmuş oldu. Bu istifa ile Ferit Paşa'nın Almanya-Avusturya-Türkiye ittifakı konusundaki hayalleri son buldu. Rusya'nın iyi bir müttefiki olan Avusturya'nın 1908 yılında Türkiye ile yaptığı, Makedonya'nın statüsünü koruma ve Sultanın otoritesini bu bölgede yeniden tesis etme hakkındaki gizli anlaşmayla, Sırbistan ve Karadağ'ı Türkiye ile Bulgaristan arasındaki çatışmada tarafsız olmaya mecbur tuttu. Bu sayede Avusturya-Macaristan devleti Selanik ve çevre vilayetlerle ilgili imtiyaz sözleşmeleri yapabildi.¹²⁷

Almanya'nın uluslararası politik meselelerde ve kritik zamanlarda etkisini artırdığını gözlemleyen Rus yazarlara göre bu durum sıradan bir vaka değildi. Almanlar'ın Balkanlarda başlayan siyasi girişimleri ve etkisi altında derin bir politik "öz" yatıyordu. Bulgaristan meselesi hakkında İsveç gazetesine mülakat veren ünlü Alman sosyolog Paul Rohrbach'ın "Almanya'nın Yakın Doğu yolunu açma" hakkındaki tespitlerini ele alan Ruslara göre, Paul Rohrbach'ın bu ifadeleri tamamen politik bir programa işaret ediyordu. Alman emperyalizmi Balkanlar'dan başlayarak Asya Türkiye'si'ne doğru yayılacaktı. Almanya bu bölgelere girerek ciddi kazanımlar elde edecek aynı zamanda kendi kültürel, politik ve ekonomik etkisi için geniş bir kanal açacaktı. Ruslara göre Almanya, bu girişimleri ile "yer üstünde güneş" olmak istiyordu. Almanlar bu hedeflerini gerçekleştirmek için ilk önemli adımı Bağdat Demiryolu imtiyaz sözleşmesini yaparak attı. Bu sayede İstanbul'dan Hristiyan beşiği olan Küçük Asya ve Bereketli Hilal ile irtibat kurabilecekti. Bu gelişme karşısında endişeye kapılan İngiltere ise antigermen ajitasyonu yapmaya başladı. Türkiye ile gerçekleştirdiği 1878 Antlaşması sayesinde güvenceye aldığı Küçük Asya'yı kaybetmek istemeyen İngilizler, Ruslara göre, Osmanlı topraklarını dost ülkeler arasında bölüştürmek niyetindeydi. Bu konuda Ruslar şu soruyu soruyordu:

¹²⁷ Andrey Mandelştam, "Mladoturetskaya Derjava", **Russkaya Mısl**, Moskva i Petrograd, İyun 1915, s. 13-46.

"Almanya bunu nasıl karşılar?" Ruslar, Alman politikalarının bu soruya kesin olarak "evet" cevabını verdiğini belirtmekteydiler.¹²⁸

Berlin Kongresi ile filizlenmeye başlamış olan İslamcılık politikası, Alman politik çıkarlarına da uygun görünüyordu. Ayrıca, Almanya'nın bir Müslüman nüfusu olmadığı için panislamizm kendisi için bir tehdit unsuru değildi. Osmanlı Devleti'nin Asya ve Afrika'daki toprakları üzerinde ekonomik çıkarlar sağlayacak Panislamizm politikası Almanya tarafından iyi bir fırsat olarak görüldü. Bu sebeple Almanya, Osmanlı Devleti'nin bu dönemde benimsediği Panislamizm politikasını destekledi.¹²⁹

İngiltere ve Almanya arasında son 15-20 yılda Yakın Doğu üzerinde üstünlük kurma mücadelesinde İngiltere'nin ulaşmak istediği hedef, Ruslara göre, Arabistan ve güney Suriye'yi Türkiye'den alarak İngiltere himayesi altında tek halifelik kurmaktır. İngiliz politikalarının Almanlar tarafından betimlemesi bu şekildeydi. Bu politika Ortadoğu'da kökleşerek Hindistan'a siper olacaktı. Bu sebeplerden dolayı İngiltere üç ayrı strateji belirledi. Birincisi Arap Halifeliği yoluyla Bereketli Hilal'e girmek ve Almanların Bağdat Demiryolu'nu yok etmek. İkincisi Suriye'yi ele geçirmektir. Üçüncüsü ise Ermenistan'a sahip olmaktır. Ruslara göre, bu üç stratejiden gerçekleşme olasılığı en yüksek olan Ermenistan'a sahip olma idi çünkü Türkiye'nin en hasta yeri bu bölgeydi ve stratejik açıdan Küçük Asya coğrafyasına sahip olmak demek aynı zamanda Bereketli Hilal'e sahip olmak demektir. İngiltere bu amaç uğruna savaşa girmeyi göze alamıyordu. Bu sebeple onun tercihi Osmanlı mirasını bölüşmekten yanaydı; fakat, bu bölüşmeye Almanya dahil edilmek istenmiyordu. Ruslar, İngiltere ve Almanya arasındaki nefretin bu sebeple ortaya çıktığını düşündüler. Ruslara göre Almanya, İngilizlerin bu tarzdaki Yakın Doğu politikasına karşı Osmanlı Devleti'ni savunma taraftarı bir yol izledi. 1888 yılındaki Bulgaristan krizi Almanya'nın bu politikasının miladı sayıldı. Türkiye'nin parçalanması ya da ortadan kalkması, Alman emperyalizmi için olumsuz sonuçlar doğurabilirdi.

¹²⁸ İ. Brusilovskiy, " Germaniya i Blijny Vostok", **Severnıya Zapiski**, Peterburg, Oktyabr 1915, s. 195-202.

¹²⁹ İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 171-175.

Genişlemesini İngiltere, Fransa ve Rusya'dan bağımsız gerçekleştirmek istiyordu. Aksi takdirde Alman kültürü ve etkisi yayılma imkanı bulamayacaktı. Bu sebeple, köhneleşen Osmanlı devlet organizmasına Almanlar tarafından can suyu vermek gerekiyordu. İngiltere, Fransa ve Rusya fırsat bulduğu takdirde Boğazlar vasıtasıyla Almanya'yı Asya'dan koparabilirdi. Bu sebeple Almanya tüm gücüyle Osmanlı İmparatorluğu'nu korumaya çalışacaktı. Eğer İstanbul başkasının eline geçerse Almanya Doğu ve Batı cephelerini de kaybetmiş olur ve savaştan yenilgiyle ayrılırdı.¹³⁰

Rusya bir taraftan Ermenilere kendilerine ait bir devlet sözü vermekle birlikte diğer taraftan I.Dünya Savaşı arifesinde Türkiye ile ittifak kurma yollarını aradı. Bu ittifak arayışının bir nedeni de Almanya ile girdiği rekabetti. Bu amaçla General Leontev, Enver Paşa ile görüşmelerine devam etti. İstanbul Büyükelçisi Giers'in 27 Temmuz 1914'te Dışişleri Bakanı Sazonov'a yolladığı telgrafında, Rusya ile ittifak konusunda Enver Paşa'nın hala aynı noktada olduğu anlaşıyordu. Hükümet içinde Rusya ile olası bir ittifaka şiddetle karşı çıkabilecek üyeler mevcuttu; fakat Büyükelçiye göre ittifak konusunda ümit vardı çünkü ordu Enver Paşa'nın kontrolündeydi. Almanya ve Avusturya Büyükelçileri'nin hükümet üzerinde ciddi bir baskısı vardı. Bu görüşmede Enver Paşa, Rusya'dan taleplerini somut olarak ortaya koydu. Buna göre Rusya Kafkasya'dan çekilecek ve savaşın sürdüğü bölgelerin büyük kısmını Osmanlı Devleti'ne iade edecekti. Bununla birlikte Bulgaristan konusunda Rusya, Osmanlı Devleti'ni destekleyecekti. Karşılığında ise Enver Paşa, Osmanlı ordusundaki tüm Alman subayları uzaklaştırma taahhüdünde bulundu. Alman subayların uzaklaştırılması, Osmanlı Devleti'ndeki Alman etkisinin ortadan kalkması anlamına geliyordu. Ayrıca Ege adaları geri verilecek ve Rusya ile 5 ile 10 yıllığına savunma ittifakı antlaşması yapılacaktı. General Leontev'e göre Türkiye bu şekilde Balkan Yarımadası'ndaki komşularından intikam almak için fırsat bulmuş olacaktı. Özellikle Bulgaristan meselesinde Almanya etkisi sebebiyle kin ve nefret hakimdi. Leontev, Enver Paşa ile yaptığı görüşmede, Enver Paşa'nın dostça bir tavır

¹³⁰ İ. Brusilovskiy, " Germniya i Blijny Vostok", **Severnıya Zapiski**, Peterburg, Oktyabr 1915, s. 195-202.

sergilediğini ve genel politik tabloda Türk çıkarlarını iyi niyetli ve sakin bir dille ifade ettiğini belirtiyordu.¹³¹

Ermeni meselesinden bahsederken Bulgaristan'dan da bahsetmek gerekmektedir. Ermeniler özerklik ve bağımsızlık konusunda kendilerine Bulgaristan'ı örnek almıştı. Bulgaristan Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığını Rusya önderliğinde elde edebilmişti.

Bulgar milliyetçiliğinin ortaya çıkışında Rusya, Ortodoksluk ve Slavizm olgularını başarılı bir şekilde kullandı. XIX. yüzyılla birlikte Rusya, Balkanlarda Bulgarlar'dan yararlanmak maksadıyla ortodoksların hamisi kimliğiyle Bulgarlara yaklaştı ve ilk kez 1828-1829 Savaşı'nda Bulgarlardan istifade etti. Bu savaş sırasında Rusların hizmetinde bulunan Mamarçeh adlı Bulgar, 500 gönüllü ile birlikte Rus ordusuna destek verdi ve ardından tüm Bulgaristan'ı ayaklanmaya teşvik etti. İlk kez bu seferden sonra isyan hareketlerine girişen Bulgarlar, daha sonra 1835 yılında bağımsızlık için isyana kalkıştı. Velço adındaki Bulgar tüccar öncülüğünde gerçekleştirilen isyan, Türk idaresi tarafından bastırıldı. Diğer bir isyan Niş çevrelerinde ortaya çıktı. Bu isyan Vidin İsyanı'ndan önce çıkan en büyük isyandı ve yabancı müdahalelerinin gerçekleşmesi bakımından dikkat çekiciydi. 1841 yılındaki bu ayaklanma Bulgaristan'ın birçok yerine yayıldı. Ayaklanma, Osmanlı Devleti'ne müdahalede Rusya için iyi bir fırsattı. Osmanlı Hükümeti'ne gönderdiği mektupta Çar, Bulgarların Osmanlı'nın kötü yönetimi altında ezildiğini ve bu sebeple isyana kalkıştığını iddia etti. Rusya bu olumsuzlukları tespit edip gerekli önlemleri alarak olayların tekrarının önüne geçmek için bölgeye bir memur göndermeye karar verdiğini bildirdi. Böylelikle Rusya, Bulgaristan meselesine dahil olduğunu açıkça ortaya koydu. Bulgaristan'da meydana gelen en büyük ayaklanma ise 1849 yılında başlayıp 1850 yılında bastırılan Vidin İsyanı'ydı. Bu tarihlerde Rusya aracılığıyla tüm Slav coğrafyasında Panslavizm akımı büyük gelişim gösterdi. Rusya, Ortodoksluk ile birlikte ırk ve milliyet olgularını canlandıran Slavlık meselesini bütün Balkanlara yayma gayretindeydi. Bu politikasını uygularken hedef millet

¹³¹Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Leningrad, 1923, No:20.

olarak Bulgarları seçti. Bulgarları bağımsızlık için Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırttı. Bunu yaparken Sırları örnek gösterdi.¹³²

Bulgaristan meselesinde amacına ulaşan Rusya, ilerleyen zamanlarda aynı stratejiyi Ermeni meselesinde de uygulayacaktı. Ermeniler için Bulgaristan başarılı bir örnek oluşturdu. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor duruma atıf yaparak "ağır hasta" göndermesinde bulunan Ruslar, Avrupa'nın, bu hasta devlet organizmasının son nefesini vereceği zamanı sabırsızlıkla beklediğini ve bu sebeple Osmanlı Devleti'nin, Avrupa tarafından sürekli baskı altında tutulduğu yorumunu yapıyorlardı. Osmanlı Devleti dahilindeki Türk nüfusunun sadece 1/3 oranında olduğunu belirten Ruslara göre, Türkler bu duruma rağmen hakim millet olma çabasını daima diri tuttu. Bununla birlikte aydın Türkler, Osmanlı Devleti'ni Avrupa formunda bir anayasa ile ayakta tutmaya çalıştı; fakat, Ruslara göre, aynı hata tekrar ederek Türklerin devletteki hakim güç olma mücadelesi devam ettirildi ve bu durum bazı itirazların ortaya çıkmasına neden oldu. Türkler kendi egemenliklerini sağlamlaştırmak için tüm ulusal hareketleri bastırma yoluna gitti. Ortaya çıkan yeni durumun devletin geleceğine dair olumlu sonuçlar yaratmadığını ifade eden Ruslar, bu iddialarını doğrulamak maksadıyla Bulgaristan örneğini verdiler. Çoğunluğu Müslüman ve Türklerden oluşan Osmanlı ordusuna daha sonra yapılan düzenlemelerle diğer milletlerin de askerlik yükümlülüğü eklendi. Böylelikle oran, yarı yarıya Türk olmayanlardan meydana geldi. Ruslara göre, Osmanlı ordusunun Türklerden oluşması ile Türkler diğer milletlere boyun eğdirebildi; fakat artık diğer milletlerden asker alınmasıyla birlikte onlar da silahlandı. Böylece ordudaki Türk hakimiyeti azaldı. Bulgar Hristiyanlar asker üniforması giymiş olmalarına rağmen topraksızlıklarını ve derebeylerle olan eskiden kalma hesaplarını unutmadılar ve Bulgaristan artık özgür bir devletti. Bu propaganda ile Rusya, Bulgaristan meselesinde tutundukları tavrın bir benzerini de Ermeni meselesinde uygulayarak Ermenilere daima Bulgaristan'ı örnek gösterdiler ve kendilerine ait bir devletin kurulması konusunda Ermeniler için bir motivasyon aracı olarak kullandılar.¹³³

¹³² Halil İnalcık, **Tanzimat ve Bulgar Meselesi**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1992, s. 16-43.

¹³³ Gortsev, "Gosudarstvennyy Krizis v Turtsii", **Sovremennik**, Peterburg, Avgust 1912, s. 286-287.

Rusya'nın desteğiyle bağımsızlığına kavuşan Bulgaristan, ileride gerçekleştireceği tüm politikalarında Rusya'nın onayını almak zorundaydı. I.Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da aldığı pozisyona karşı nasıl bir tavır sergileyecekleri konusunu Rusya ile tartışılar. Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers 23 Temmuz 1914 tarihinde Dışişleri Bakanı'na gönderdiği telgrafta bu konuyu gündeme getirdi. Giers'in verdiği bilgiye göre, Bulgaristan Ortaelçisi Giers'i ziyarete giderek Bulgaristan'ın siyasi konumu hakkında bazı düşüncelerini aktardı. Bulgar Ortaelçi, Bulgaristan'ın Rus etki ve yörüngesinden çıkma zamanının geldiğini belirtiyordu. Ortaelçiye göre, Bulgaristan ve diğer Balkan devletleri artık birlik olmalıydı; fakat Giers'e göre Sırlar hala Bulgarlara büyük bir öfke duyuyor ve şüphe ediyordu. Bulgarlar buna karşın bugünkü krizde tarafsızlık taahhüdünde bulunuyor ve hatta Giers Avusturya'ya karşı bir Balkan Bloğu kurulması ihtimalinden bahsediyordu; ancak, Giers yine de temkinli olunması gerektiğini belirterek, Bulgaristan ile Osmanlı Devleti'nin ittifak yapabilme olasılığından bahsediyordu.¹³⁴

¹³⁴ Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne, Tsentr Arhiv, Leningrad, 1923, No:12.

4. BÖLÜM

ÇARLIK RUSYASI'NIN JÖNTÜRKLER VE II. MEŞRUTİYET ALGISI

İlk kez 1889'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane öğrencileri tarafından İttihat-ı Osmani adıyla kurulan örgüt, aynı yıl Paris'te kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birleşerek istibdat rejimine karşı mücadeleye başladı. Bir kaç yıl sonra Abdülhamit'in baskıları sonucu örgüt dağıldı ve üyeleri sürgüne gönderildi; fakat Avrupa'daki Jöntürk hareketinin de başını çeken örgütün Paris Şubesi, sınırlı sayıda da olsa yayınlar basmaya devam etti ve Osmanlı ülkesindeki bir kısım aydınla irtibat kurabildi. 1906 yılında 3. Ordu subayları tarafından Selanik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile İttihat ve Terakki'nin Paris Şubesi 1907 yılında birleşti ve asıl örgüt bu şekilde ortaya çıktı. Balkan Yarımadası'nda Abdülhamit rejimine karşı kurulan bu örgüt İngiltere, Fransa ve Rusya'nın güdümünde yaratılan Balkanlar'daki Panhelenizm, Panslavizm, Pangermanizm gibi akımlarla beslenen Yunan, Arnavut, Sırp, Karadağlı, Romen ve Bulgar milliyetçiliklerine karşı Pantürkizm akımını savundu.¹³⁵

II. Abdülhamit dönemiyle birlikte ordudaki kadrolar ve halk kitleleri yapay olarak birbirinden ayrıştırıldı. Bu durum özellikle ordudaki bazı kadroları öfke ve tedirginliğe sevk etti. Buna paralel olarak Abdülhamit rejimine karşı devrimci emeller ortaya çıktı. Balkan Yarımadası'nda meskun Müslümanlara karşı Hristiyanların üstünlük sağlamış olması rejime karşı bazı grupların oluşmasına neden oldu. Zoraki göç ile anayurda dönenler politik örgütlenmeye yöneldiler ve sonunda İttihat ve Terakki çatısı altında birleştiler. Aynı zamanda Türkiye'nin uluslararası durumundaki ani ve köklü değişiklikler kırılma noktası oluşturdu. Bu kırılma Türkiye'nin etkisini küçülttü. Türk-Rus Savaşı'ndan sonra İngiltere desteğini alan Türkiye 30 yıl sonra Reval'de yapılan görüşme nedeniyle bu desteği kaybetti. Bu

¹³⁵ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler**, Cilt, III, İstanbul, 1989, s. 8.

sayede Türkiye 30 yıl sonra uluslararası politikada tekrar bağımsız hale geldi. 30 yıl boyunca İngiliz garantörlüğünde olan Abdülhamit, bu süre boyunca kendisini iç düşmanlarıyla mücadeleye verdi; fakat 1908 yılında Türkiye İngiltere'ye darbe vurdu. İngiliz desteğini kaybedeceğini hemen fark eden Türkiye, Avusturya-Macaristan ve Almanya'nın desteğini sağladı. Bu sırada olgunlaşan devrimci hareket yurtsever bir karakter kazandı. Herkesin anlayabileceği bir niteliğe bürünmüş olması ise onu müthiş bir derecede yükseltti.¹³⁶

II. Meşrutiyet'in aniden gerçekleşmiş olması Rusları şaşırttı. Devrimin bu kadar hızlı meydana gelmesini beklemiyorlardı. Onlara göre çürümüş rejimi kökten değiştirmek için gerçekleşen bu devrime halk gönülden destek verdi. Özellikle orduda kendine özgü bir biçimde meydana geldi. Uzun yıllar suskun olan ordu, ilk kez bu olay ile devrim buldu; fakat devrime yakından bakıldığında bu kadar şaşırtıcı olmamalıydı çünkü tıpkı dünyanın diğer ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'deki hareketin temelinde de ekonomik koşullar bulunuyordu. Ermenistan, Makedonya ve Türkiye'nin diğer bölgelerinde meydana gelen karışıklıklar ve ekonomik şartlar köylü kitlelerde ve burjuva sınıfında memnuniyetsizliğe neden oldu; fakat Ruslara göre, hoşnutsuzluğa bağlı olarak ortaya çıkan halk hareketleri Kürtlerden ve Arnavutlardan oluşturulan ve Sultana sadakatle bağlı olan kuvvetler tarafından bastırıldı. Ardından Türklerde de memnuniyetsizlik oluşmaya başladı. Ağır vergiler altında ezilen halk kitlelerinde bu durumdan en fazla etkilenenler alt ve orta sınıflardı. Yönetimdeki keyfiliklerin artmasıyla birlikte askerler de bu memnuniyetsiz kitlelere dahil oldu. Rumlara, Ermenilere ve Bulgarlara tanınan ayrıcalıklar da ticaret ve sanayi ile uğraşan Türkleri rahatsız etti çünkü Türkler eskiden egemen milletti ve öyle ya da böyle iyi bir durumda yaşıyorlardı. Bununla birlikte devlet, asker ve memur maaşlarını zamanında ödeyememeye başladı. Çiftçilik ve tarım faaliyetleri ise durma noktasına geldi. Köylü kitleler ağır militarizm sebebiyle uzun zaman kırsal ekonomiden koparıldı. Türk yatırımcıları yabancı borsalarda düşük de olsa muteberdi; fakat ekonomi bozuldukça ülke finansı yabancı bankerlerin eline düştü. Başta Almanlar olmak üzere, İngiliz ve Fransızlar

¹³⁶ K.Veydemoller, " Vtoroy Akt", **Sovremenniy Mir**, Peterburg, No: 8, 1909, s. 267-268.

hiçbir vergi ödemeden tekel yaratabilmek için karlı imtiyaz sözleşmeleri elde etmeye uğraştı. Böylelikle ülkenin can suyunu sömürdüler. Bununla birlikte ülke yönetiminde yabancılar daha iyi yerler işgal etmeye başladı. Saray danışmanlarının hiçbiri Türk değildi. Tabiki buna bağlı tüm nimetler kullanıldı ve ülkenin her tarafından saraya jurnaller yağmaya başladı. Tüm bu nedenler, Jöntürklerin yurtseverliğini ve ülkedeki yabancı etkisini azaltma gayretini açıklıyordu; fakat Rusya, Jöntürklerle bu konularda mutabık değildi çünkü Rusya, Türkiye'deki halklar için otonomi talep ediyordu.¹³⁷

II. Meşrutiyet ilan edildiği tarihlerde Batılı ülkeler yayılmacı politikalarına hız vererek yeni pazarlar elde edebilmek maksadıyla birbirleriyle kıyasıya bir rekabete girdiler. Son yüzyılda ekonomi, sanayi ve bilim alanındaki gelişmesi duraklayan Osmanlı Devleti ise emperyal devletler için ideal bir pazar konumundaydı. Ayrıca jeopolitik konumu nedeniyle "Doğu Sorunu" denilen olgunun tam merkezindeydi. Böylesi bir ortamda krizden kurtulmanın yollarını arayan Osmanlı devlet adamları, kurtuluşu Avrupa modernizminde gördü. Meşrutiyet fikri bu şekilde betimleyebileceğimiz bir ortamda filizlendi.

Bununla birlikte, Jöntürk hareketinin ülkede yapmak istediği reformlar Rus fikrine göre samimiyet içermiyordu. Çünkü Ruslara göre Jöntürkler'in hedefi, Osmanlı İmparatorluğu'nu yeniden diriltmek ve güçlendirmektir. Jöntürkler bir bütün olarak gerçekleştirmek istediği hedeflerinde diğer devletlerden bağımsız olarak hareket ediyordu. Devlete yeni bir form kazandırmak isterken gerçekte ayakta tutmak istediği Osmanlı karakteriydi. Tarihi bilinçle hareket eden Jöntürk liderleri, Osmanlı Devleti'nin doğuşunda ve düzenlenmesinde İslam'ın rolünü unutmamıştı. Yeni Türkiye'nin kuruluşuna İslam ile birlikte keskin bir ulusal karakter vermek istendi. Türkler, yeni Türkiye'yi inşaa ederken muhalif muhafazakarlarla çatışmış olmalarına rağmen İslam devletinin yaratıcı gücü olarak Müslüman devlet olgusunu öne çıkardı ve anayasa, saltanat ve halifelik terimlerini sık sık kullandı. Bununla birlikte yeni

¹³⁷ V. Totomians, "Ekonomičeskaya Poçva Turetskoy Revolyutsii", **Sovremennyy Mir**, Peterburg, Oktyabr 1908, s. 15-16.

Türkiye kurulurken, devlet hayatında Avrupa tecrübesi uygulanmak istendi. Yeniden diriliş, tarihi geleneklerle hayata geçirilirken, ulusalcı ve merkezîyetçi anlayış yeni enstrümanlarla dikte ettirildi. "Osmanlı Devleti Osmanlılar içindir" söyleminden, "Türkiye Osmanlılar içindir" söylemine geçildi. Böylelikle bugün ile geçmişin birleştirici rolü kullanılarak yeniden kurma gerçekleştirilecekti; fakat Avrupa için bu yeni bir Türkiye değildi. Ruslara göre bu durum, kendine özgü gelişen savaş demokrasisi ve yüzyıllardır süre gelen despotik suistimaldi ve sadece yeni bir kürke bürünmüştü. Bu duruma tepki Balkan Yarımadası'ndan geldi. Arnavutluk, Makedonya ve Bulgaristan'daki karışıklıklar Türkleştirme hareketine tepki olarak ortaya çıktı. Bu durum ülkedeki genel kargaşayı uyandırdı; fakat, Jöntürkler son 10 padişah döneminde ülkenin prestij kaybına uğradığını ve yeni Türkiye'nin kuruluşunda bu durumun iyi bir fırsat olduğunu düşündüler. Bununla birlikte onlar, bu duruma Avrupa'nın razı olmadığını da farkındaydılar.¹³⁸

Jöntürk devrimi kalabalık milletleri Osmanlı çatısı altında toplamak maksadıyla gerçekleştirildi. Yavaş yavaş parçalanmakta olan milletleri politik ve medeni eşitlik yoluyla lehimlemek ve Osmanlı İmparatorluğu çatısı altında toplamak istendi. Politik serbestlik planıyla Türkiye'yi tüm milletler için manevi anavatan haline getirmeye çalıştılar. Bunu gerçekleştirirken Türkiye'nin parçalanması fikrine daima düşmanlıkla yaklaştılar. Onlara göre, Osmanlı idaresi altında yaşayan tüm milletler eşit derecede ve bilinçle Osmanlı anavatanına bağlılık göstermeliydiler. Rusların "Parisliler" olarak nitelendirdikleri Jöntürkler, Türkiye'ye anayasal düzen getirmek niyetindeydiler. Bu planı uygulamaya koydukları sıralarda Yakın Doğu'da baş gösteren hadiselerde Jöntürkler, Ruslara göre, kötü bir öğrencilik sergilediler. Bu durum Türklerin, Osmanlı İmparatorluğu'nda egemen olma durumlarını tehlikeye düşürdü. Ruslar bu savlarını sıralarken bazı nüfus istatistiklerinden de örnekler vererek öne sürdükleri fikirleri desteklemek istediler. Bu rakamlara göre tüm ülkedeki toplam nüfus 24 milyondur. Bu rakamın 8.5 milyonu Türk idi ve ana kitle Küçük Asya'da ikamet ediyordu. Avrupa Türkiye'sinde ise bu rakam 1.2 ile 1.5 milyon arasındaydı. Tüm Avrupa Türkiye'si 6.2 ile 6.5 milyon civarındaydı. Ruslara

¹³⁸ L.Galberştadt, "Balkanskaya Smuta", **Russkaya Mısıl**, Moskva, Kniga 5, 1911, s. 12-14.

göre, Küçük Asya'daki Türkler bu rakamlardan hariç tutulduğunda tüm nüfusun küçük bir bölümünü teşkil ediyorlardı. Üstelik devletin Arabistan, Bereketli Hilal, Suriye gibi bölgelerindeki tek temsilcileri buradaki askerler ve memurlardı. Bununla birlikte Rusların, Avrupa Türkiye'si hakkında en çok değindiği husus, gelecekteki milli gruplandırmalardı. Buna göre Arnavutlar 1.4 milyon, Bulgar 1,5 milyon, Sırp 0.5 milyon ve Romen 100-200 bin idi. Bu istatistikleri sıralayan Ruslara göre, Türkler Avrupa Türkiye'sinde %25'e dahi ulaşamıyorlardı ve bu sebeple Türklerin egemenlikte hak iddia etmeleri mümkün değildi. Ayrıca kültürel olarak da Türklerin bölgede üstünlüğü olmadığını ifade eden Ruslar, Türklerin o bölgede sadece savaş gücü olarak bulunduklarını iddia ettiler. Jöntürklerin tamamen doğru anladıkları husus, Türkiye'deki tüm halklar kaynaşmadan Osmanlılık olgusunun sürdürülemeyeceğiydi; fakat Ruslara göre, Jöntürkler bu gerçek karşısında gözlerini kapatmış ve fırsatı kaçırmışlardı. Böylesi bir ulus yaratmak için artık çok geçti. Özgür ve eşit haklara sahip bir Türkiye yaratma ideali, Türkler egemen ulus olduğu sürece gerçekleşemezdi. Jöntürklerin bu içsel zaafı sebebiyle yaptıkları hatayı itiraf etmeleri ve bu hatadan dönmeleri mümkün değildi. Ruslara göre, Türkler egemen millet olma düşüncesinden vazgeçmediği sürece eski rejime dönmeye mahkumdu. Ayrıca anayasal devlet düzeni mecburen merkeziyetçi olacak ve tüm yanlışlar tekrar edilecekti. Bu yanlışların tekrar edilmemesinin tek yolu Ruslara göre, Jöntürklerin hatalarını kabul etmesiydi. Milletlere otonomi kazandırma düşüncesine karşı, merkezin ağırlığını koyma gayreti, çatışmaların ve Türkiye'deki krizin ana sebebiydi.¹³⁹

Rusya'nın Türkiye'yi parçalama politikasındaki ana savları nüfus meselesiydi. Tıpkı Balkanlar meselesinde olduğu gibi Ermeni meselesinde de en fazla üzerinde durduğu husus nüfus konusuydu. İddiaları arasında Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde Ermeni nüfusun Türk ya da Müslüman nüfustan sayıca daha fazla olduğuydu. Bu sebeple Ermenilere de otonomi verilmeliydi. Rus devletinin izlediği politika ile Rus aydınların savunduğu fikirler arasında bu bağlamda bir türdeşlik bulunuyordu; fakat, yukarıdaki bölümlerde de bahsedildiği üzere Rusya'nın

¹³⁹ İ.O.Levin, "Turetskiy Krizis", **Russkaya Mysl**, Moskva, Sentyabr 1912, s. 8-11.

Almanya'daki temsilcisi Bronevskiy'nin 9 Ağustos 1913'te Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'a yazdığı raporda, Almanya Dışişleri Bakanı ile yaptığı görüşmede Alman Dışişleri Bakanı'nın, Ermenilerin bulunduğu yerlerde Ermeni nüfusunun %42'yi aşmadığını, bu sebeple Ermenilerin her yerde azınlık durumunda olduğu şeklindeki ifadelerini aktardı. Bu durum karşısında Rus projesindeki yetersiz kanıtlarla açıklama yapmaya çalıştığını aktaran Bronevskiy, bu ifadesiyle Rusya'nın nüfus konusundaki tezlerinin gerçeği yansıtmadığını itiraf ediyordu.¹⁴⁰

Bununla birlikte, 1908 yılında ikinci kez açılan meclis "Hürriyetin İlanı" denilen yeni bir dönemi başlattı. Bu dönem 10 yıl sürdü ve 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi ile son buldu. Çok uluslu Osmanlı ülkesini tüm etnik yapılarıyla muhafaza ederek demokratik bir sistem kurmak ve ekonomik refaha ulaştırmak olarak tanımlayabileceğimiz hedeflerini gerçekleştirebilmek için yola çıkan İttihatçılar, Fransız devriminin hürriyetçi, adaletçi, musavatçı ve uhuvvetçi prensiplerini benimsediler. II. Meşrutiyetin ilk 5 yıllık döneminde iktidarı kendi uhdelere alamadılarsa da egemen parti konumuna gelmeyi başardılar. Ülkenin içinde bulunduğu kötü duruma kalıcı bir çözüm getiremedikleri için hareketin mimarı olan orduya rağmen giderek zayıfladılar ve önünde direnç göstermekte zorlanacakları bir muhalefetin doğmasına neden oldular. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın sert muhalafetine karşı iktidarı bırakmak zorunda kalsalar da altı ay sonra 23 Ocak 1913 tarihinde Babıali Vakası neticesinde yeniden iktidara geldiler. Bu ikinci 5 yıllık dönemde iktidara tamamen hakim olabildiler. Çoğulculuk ilkesinin terk edilip tek parti iktidarının yaşandığı bu yıllarda Mondros Mütarekesi yapıldı ve İttihat ve Terakki bu antlaşmanın imzalanmasından 1 gün sonra son kongresini gerçekleştirerek kapatıldı; fakat örgütlenmesini sağlam bir şekilde gerçekleştiren İttihatçılar taban ile bağlarını hiçbir zaman koparmayarak Anadolu'nun her yerine dağıldı ve ilerde Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kuruluşu ile yeniden tarih arenasında boy göstermeyi başardı.¹⁴¹

¹⁴⁰ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:63.

¹⁴¹ Tarık Zafer Tunaya, **a.g.e.**, s. 9.

4.1. Rusya'nın Ermeni Politikası ve İttihat Terakki

1908 yılından, Osmanlı Devleti'nin kesin yenilgisi olan 1918 yılına kadar hakim siyasi grup olan İttihatçıların en büyük endişesi dağılma tehlikesi içinde olan Osmanlı Devleti'nin bekasıydı. Dağılmaktan ve yabancı saldırılardan korunmak için devlette ve toplumda köklü ıslahatlara ihtiyaç olduğunu düşünüyorlardı. Öncelikli olarak üzerine eğildikleri konu taşra idaresi ve mahalli idarelerdi. Vilayetlerdeki durum eskisinden daha kötüydü. Ekonomik sorunlar artmıştı. Toprak sorunu taşradaki huzursuzluğun başlıca nedeniydi. Buna rağmen toplumsal hayatta daha önce benimsenen Batılılaşma prensibi hız kazanarak devam etti. Böylelikle toplumun Batılılaşması ivme kazandı. Batılılaşma hareketindeki en önemli etken eğitimdi. Bu yüzden İttihatçılar modern tarzda okullaşmaya önem verdi.¹⁴²

Refaha kavuşmak için Batı'nın reformlarını uygulama yolunu seçen Osmanlı Devleti için en önemli sorun ekonomiydi. Ekonomi meselesi reform fikri için aşılması zor bir engeldi. Üretimi engelleyen faktörler, teknolojik gerilik, sermaye yoksunluğu, teknik anlamda yetersizlik bu engellerin başlıcalarıydı. Mali sorunları çözmek için dışardan borç alma politikası, ülkede Düyun-u Umumiye'nin kurulmasıyla sonuçlandı. Böyle bir ortamda meydana gelen II. Meşrutiyet, Jöntürkler ve İttihat ve Terakki için zorlu bir yolun başlangıcı niteliğindeydi. Üstelik tüm bu sorunlara ilave olarak, etnik ve dini çeşitliliği bol olan Osmanlı Devleti'nde toplumsal kargaşalar patlama noktasına geldi.¹⁴³

Çoğunlukla şehirlerde yaşayan Ermeniler ve Rumlar tarım dışı sektörlerde çalışıyordu. Bu sektörlerdeki gayrimüslimler, Müslümanlara nazaran çok daha fazla miktardaydı. Dolayısıyla dış ve iç ticarete gayrimüslimler hakimdi. 1922 yılında İstanbul'da dış ticaret işletmelerinin %4'ü, taşımacı firmaların %15'i ve perakendeci mağazaların %25'i Müslümanlara aitti. Buna karşılık 1919 yılında Batı Anadolu'daki

¹⁴² Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, s. 226-228.

¹⁴³ Fevzi Demir, **Osmanlı Devleti'nde İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914**, İmge Kitabevi, İstanbul, 2007, s. 34-35.

3300 sanayi işletmesinin %73'ü Rumlara aitti. Bu işyerlerinde çalışan 22.000 işçinin %85'i de gayrimüslimdi.¹⁴⁴ Buna karşılık Müslümanlar ise genellikle tarımla uğraşır ya da memurluk yapardı. Memurlukların neredeyse tamamı Müslümanlardan oluşuyordu. Stanford Shaw'ın rakamlarına göre 1878-1886 yıllarında İstanbul'da azınlıkların %61'i ticaret ve sanayi ile meşgul iken Müslümanların %39'u ticaret ve sanayi ile uğraşıyordu. Bulgarların %81.4'ü, Ermenilerin %43'ü, Rumların %36.8'i ve Yahudilerin %31'i ticaret ve sanayi ile meşguldü. İstanbul'daki öğrencilerin %41'i Rum ve %38.6'sı Ermeni idi.¹⁴⁵

Ekonomik sorunların yanı sıra, Tanzimat'ın da tam olarak çözemediği ve geçmişten itibaren süregelen, devletin taşradaki otoritesinin zayıflamasından kaynaklı sorunlar mevcuttu. Taşradaki toprak sahibi bey ve ağaların çıkarları devlet çıkarlarıyla örtüşmüyordu.¹⁴⁶ Meşrutiyetçi hareketin önderleri bu sebeple sermaye sınıfından değil daha çok gençlerden, Türklerden, yönetici kadrolardan, mekteplilerden ve burjuva anlayışına sahip aydınlardan oluştu. Bu özellikler göz önüne alındığında 1886'da kurulan İttihad-ı Osmani örgütünün neden Askeri Tıbbiye'deki Müslüman gençler tarafından kurulduğu sorusunun cevabına ulaşılabiliyordu. İlerleyen zamanlarda Jöntürk hareketi ve İttihat ve Terakki örgütü, Türklüğün koruyucusu ve temsilcisi niteliğine büründü. Daha çok gençlerden oluşan bu hareket, askeri ya da mülki bürokrasinin yönetici sınıfına mensup kişilerden oluştu. Ticaret ve sanayi ile uğraşan kesim çoğunlukla gayrimüslümlerden meydana geldiği için Jöntürk hareketinde tüccar, sanayici ya da serbest meslek sahibi kişiler yoktu. Özgürlükçü hareketle halkın buluşması yani esnaf, çiftçi ve köylülerin harekete dahil edilmesi sağlanamadı. Mektepli olmak ise Jöntürk hareketinin en önemli özelliği idi. Sadece, medrese dışında yetişmiş bir kişi çağdaş değerlere

¹⁴⁴ Yahya Sezai Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923-1950**, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, s. 88.

¹⁴⁵ Stanford J. Shaw - Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Cilt: II, E Yayınları, İstanbul, 1983, s. 296-297.

¹⁴⁶ Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", **Belleten**, XVIII/112, Ekim 1964, s. 649.

inanan, özgürlükçü özelliklere sahip olabilirdi. Bu kişi aynı zamanda burjuva anlayışını da aldığı çağdaş eğitimden dolayı benimsemiş olabilirdi.¹⁴⁷

1889 tarihinde kurulan ve İttihat ve Terakki örgütünün iskeletini oluşturan İttihad-ı Osmani örgütünün kuruluş yılı tam da Fransız Devrimi'nin 100. yılına denk geldi. İttihad-ı Osmani'nin kurucuları olan İshak Sükuti, Mehmet Reşit, Abdullah Cevdet, İbrahim Temo ve Hüseyinzade Ali gibi isimler üzerinde Fransız Devrimi'nin önemli bir etkisi vardı. Batıyı örnek alan Jöntürkler, Osmanlı Devleti'nin Fransa, Almanya, İngiltere gibi gelişmiş ülkelerin izlediği yol takip edilerek kurtulabileceğine inandılar.¹⁴⁸

Jöntürkler'in ülkenin kurtuluşu için Batılı ülkelerin yöntemini kabul etmesindeki ana etken Ruslara göre, Fransız ve Alman etkisinin kültürel yollarla ülkeye sızmış olmasıydı. Bununla birlikte Ruslar, bu durumun Osmanlı ülkesinde Alman-Fransız rekabeti doğurduğunu ifade ettiler. Türklerin yaşamında bir tek Fransız kültür etkisinin görüldüğü savunuldu. Fransız okulları aracılığıyla Fransız manevi ve sosyal etkisi yıllarca Türkiye'ye yayıldı. Çok sayıda Fransız endüstri ve sanayi kuruluşu, işletmeler ve hatta Kırım Savaşı'ndaki silah alış verışı bu dostluğu pekiştirdi. Bu koşullar altında Türklerin ilgisi Fransa'ya çevrildi. Türkler çok ya da az derecede Fransız diliyle tanıştı. Netice olarak Fransız kültür etkisi Türkiye'deki karanlık gerici güçlerle mücadeleye başladı. Özellikle Jöntürk hareketi gizlice başladığında Jöntürkler ve libareller kendilerini Fransa'ya yakın hissettiler ve zor duruma düştüklerinde özellikle Fransa'dan politik sığınma talep ettiler. Fransa'da bulunan Jöntürk hareketine mensup kişiler Paris'te Meşveret dergisini yayınladı. Bu dergide ele alınan fikirler, Abdülhamit'in tüm baskısına rağmen Türkiye'ye sızdı ve tembel Doğu düşüncesini uyandırdı. Ruslara göre İngilizler, devletin tüm hayati hedeflerinde koruyucu etkisi göstermiş olmasına rağmen Türk libarelleri Fransa'ya tapmaktaydı ve onu politik ideallerin en büyük taşıyıcısı olarak gördüler.¹⁴⁹

¹⁴⁷ Sina Akşin, **Jöntürkler ve İttihat Terakki**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1987, s. 78-79.

¹⁴⁸ A.e., s. 22.

¹⁴⁹ Andrey Mandelştam, "Mladoturetskaya Derjava", **Russkaya Mısl**, Moskva i Peterbug, İyun 1915, s. 14-46.

Osmanlı aydınları üzerindeki Fransız ve Alman etkisini yukarıda bahsedildiği şekliyle gören Ruslar, gerçekleştirmek istedikleri reform projesindeki en önemli engelin Almanya olduğu konusunda hemfikirdiler. Ruslara göre, Almanya'nın reformlara itiraz etmesinin esas nedeni Almanya'nın bölge üzerindeki çıkarlarıydı. Bu sebeple Jöntürkler ve İttihat Terakki içindeki Almanya yanlısı grubu, bertaraf edilmesi gerekenler olarak gördüler. Bu durumda Rusya'nın ve Almanya'nın emperyal çıkarları Anadolu coğrafyasında birbirine zıt iki gücün rekabetini meydana getirdi. Rus projesine Almanya'nın muhalefet etmesinin Rusya açısından ne önem arz ettiği Rusya Dışişleri Bakanı'nın 22 Mayıs 1913 tarihinde Rusya'nın Berlin Büyükelçisi'ne gönderdiği telgrafta ortaya konuldu. Sazonov'a göre, Ermeni reform meselesi konusunda Londra ve Paris kabineleriyle dayanışma içinde üçlü mütabakat olabilirdi. 1895 projesi Rusya'nın sunduğu projenin iskeletiydi ve Londra Büyükelçisi buna uygun yeni talepler getiriyordu. Büyükelçinin 21 Mayıs'taki telgrafından, Alman Hükümeti'nin bu soruna ilgisinin başlamakta olduğu sonucuna ulaşan Sazonov, Almanya'nın, 1895 yılındaki reformların temel alınması fikrine sıcak bakmadığını ifade etti. Bundan dolayı üçlü mütabakat devletleriyle genel programı oluşturmak ve tüm kabinelere, sorunları tartışmak için müracaat edilmeliydi. Bununla birlikte Rusya, her iki devlet arasındaki rekabeti ortadan kaldırmak istedi. Eğer İngiliz ve Fransız Hükümetleri'yle, inisiyatifin Rusya'da olması konusunda önceden anlaşılabilirse bir sonraki eylemde Londra kabinesine müracaat edilebilirdi. Alman Hükümeti Devlet Sekreteri bu sorunda ısrar ederse Rus sınırlarındaki endişe verici durum onlara betimlenmeliydi. Avrupa Türkiye'sinden Küçük Asya'ya Müslüman tehciri konusunda İstanbul Büyükelçisi birçok kez Osmanlı Hükümeti'nin dikkatini tedbir ve çözüm konusuna çekmişti. Bundaki amaç Hristiyan nüfus üzerindeki şiddeti ve cinayetleri durdurmaktı. Rusya'ya komşu devletlerdeki Ermeni nüfusa ve Kafkasya'ya sınırdaş bir bölgede olması sebebiyle Rusya, kendi sınırlarında bulunan bu bölgelerdeki tehlikeli ve karmaşık duruma kayıtsız kalamazdı. Bu durumu bertaraf etmek için gerekli tek çare, güçlü bir şekilde reformların yapılması ve halklar arasındaki barışın sağlanmasıydı. Bu reformlar yapılırken diğer devletlerin denetimi sağlanmalıydı. Üstelik tüm devletler bu

bölgelerde gerekli eylemlerin yapılmasını tartışmak için İmparatorluk Hükümeti'ne müracaat ettiler. Rusya'nın Kafkasya sınırlarındaki olaylar kesilmiyordu ve Ermeniler, Rusya ve diğer devletlerin, Türkiye'deki yeniden düzenleme ile ilgili ihtiyaçları karşılamak için el birliği ile hareket etmesine ihtiyaç duyuyordu. Sazonov telgrafının sonunda, "Almanya kabinesiyle inisiyatif hakkında görüşmeler yapılmalı ve eylemler hızlandırılmalı" ifadesini ekleyerek Ermeni reformu konusunda tüm yetkilerin Rusya'da olması konusunda Almanya'nın ikna edilmesi için Berlin Büyükelçisi'ne talimat veriyordu.¹⁵⁰

Bununla birlikte Rus Dışişleri Bakanı Sazonov 1914 yılına gelindiğinde Türkiye ile olan mevcut sorunların müzakere yoluyla halledilmesi gerektiğine inanıyordu. 28 Temmuz 1914'te Giers'e yolladığı telgrafta Sazonov, Enver Paşa ile görüşmelerin devam ettirilmesi talimatını verdi. Bu görüşmelerin Rusya'ya zaman kazandıracağını ifade eden Sazonov, Türkiye'nin girişimlerinin doğrudan doğruya Rusya'ya karşı olduğunu ve Türkiye'nin bu tür girişimleri karşısında Rusya'nın korkak davranmaması gerektiğini belirtti; fakat yine de Türklerle gerçekleştirilen dostça görüşmeler ve açıklamalar muhafaza edilmeliydi. Ayrıca, Rusya'nın bazı politik talepleri güçsüz görünmesine neden olabilirdi. Özellikle Kafkasya ile ilgili talepler iletilirken bu hususa dikkat edilmeliydi.¹⁵¹

1908 devrimiyle birlikte Jöntürkler ve Taşnaklar arasındaki ilişkiler olumlu devam etti. İttihat ve Terakki'nin amacı Bulgar, Rum ve Ermenilerin kurduğu ihtilalci komiteleri, Osmanlı Devleti'nin menfaatleri için çalışan, tek bir çatı altında toplanmış siyasi komiteler haline getirmekti. Taşnaklar hariç, diğer örgütler bu projeyi desteklemeyerek kendi örgütlerini dağıtmak istemediler. İttihat ve Terakki'nin amacı ülkedeki tüm dini ve etnik grupları Osmanlılık fikri altında birleştirmekti. Taşnaklar ise özerklik ve bağımsızlık amaçlıyordu. Ermeni Patriği İzmirliyan gayri merkezi bir yönetimden yanaydı.¹⁵² Taşnakların Doğu ve Batı olmak

¹⁵⁰ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:31

¹⁵¹ Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voeny, Tsentr Arhiv, Leningrad, 1923, No:21 ve No:24.

¹⁵² Salahi R. Sonyel, **Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 350.

üzere eşit haklara sahip iki merkez komitesi bulunuyordu. Batı komitesinin merkezi Cenevre, Doğu komitesinin merkezi Tiflis'ti. Batı komitesi Avrupa'da propaganda ve para toplama faaliyetleri ile ilgileniyordu. Doğu komitesi ise Rusya'da propaganda yapmak, para ve asker toplamak, silah ve mühimmat temin ederek bunları Türkiye'ye sokmakla görevliydi. Doğu komitesinin merkezleri Van, Muş, Erzurum ve Trabzon'du. Anadolu'daki ayrılıkçı faaliyetlerin arkasında bu komite vardı.¹⁵³

II. Meşrutiyet'in ilan edildiği yıllarda Ermeniler için sorun teşkil edecek iki nokta vardı. Bunlardan birisi bağlı olacakları bir Ermeni Devleti'nin olmayışı, ikincisi ise Ermeni milletinin Rusya ve Osmanlı Devleti sınırları içinde bölünmüş bir yapıya sahip olmalarıydı. Rumların hedef olarak ortaya koydukları Yunanistan ile birleşme ideali gibi bir ideal bu sebeple Ermeniler tarafından sistematize edilemedi. Bu problemler sebebiyle Ermeniler hem Rusya hem de Osmanlı Devleti ile mücadele etmek zorundaydı. Ayrıca özerklik talepleriyle ortaya çıkan Taşnaklarla, tüccar ve ruhban sınıfı temsil eden bir görüntü ortaya çıkaran Patrikhane arasında Ermeniler ikiye bölünmüştü. Taşnaklar devlet tarafından yasaklı, Patrikhane ise devlet tarafından kabul gören, cemaatin resmi lideri konumundaydı. Taşnaklar bu nedenlerden dolayı 1908'den sonra kendilerine legal statü verecek olan İttihat ve Terakki'yi destekleme yolunu seçti. İttihatçıların amacı tüm cemaatleri Osmanlı çatısı altında birlik içinde tutmak iken Taşnakların hedefi, özerk ya da bağımsız bir Ermeni devleti kurmaktı.¹⁵⁴

Bununla birlikte, giderek zenginleşen ruhban-tüccar Ermenilerin siyasi gücü cemaat içindeki bu çekişmelerden dolayı zayıfladı. İktidarını yeniden güçlendirmek isteyen Patrikhane, Taşnakları kontrolü altına almaya çalıştı; ancak, Taşnaklar tarafından "paraya tapan sahte yurtseverler" olarak itham edildiler. Patrikhane ve Taşnaklar arasındaki ipler bu dönemde bu vesileyle koptu. Taşnaklar İttihat ve

¹⁵³ Salahi R. Sonyel, **Osmanlı Ermenileri, Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 328-329.

¹⁵⁴ Feroz Ahmad, **a.g.e**, s. 111-113.

Terakki'ye destek vermeye devam etti. Patrikhane ise adem-i merkeziyetçi olup İttihat ve Terakki'ye muhalif gruplarla iş birliğine gitti.¹⁵⁵

Ruslar ise bu tarihlerde kaleme aldıkları makalelerde özgürlüklerin sağlanması konusunda İttihat ve Terakki'ye çeşitli eleştiriler getirdi. Ruslara göre Türk parlamentosu, Avrupa'nın tüm müdahalelerine karşı Türk devletinin Küçük Asya'ya açılan tüm pencerelerini kapattı ve bu sebeple insan hakları ve yurttaşlık prensiplerinin uygulanarak garanti altına alınması engellendi. Anayasa ilan edilerek Abdülhamit devrildi; fakat mevcut hoşnutsuzluk devam etti. Mutsuz halk kitleleri ise korktukları için bu memnuniyetsizliği dile getiremedi. Ruslara göre Jöntürkler, Arnavutları ve Arapları Avrupa'ya şikayet ediyor olmalarına rağmen onların bu şikayetlerindeki asıl neden, kendi dar milliyetçiliklerine Arnavutların ve Arapların engel olmasıydı. Ruslar reform vaatlerinin gerçekleşmesi için halen sabırsızlıkla bekliyordu çünkü iktidardan beklenen, ülkeyi yenileştirmek ve büyük idealleri olan demokratik Türkiye'yi hayata geçirmektir; ancak, anayasayı ve Makedonya'daki olayları örnek gösteren Ruslar, İttihat'ın var olduğu fakat Terakki'nin uzun süreden beri var olmadığı yorumunu yapıyordu.¹⁵⁶

İttihat ve Terakki'nin en üst yöneticilerinin Ermeni sorununun çözümünde Ermenilerle birlikte ortak yol bulmanın gayreti içinde oldukları Rus raporlarından da anlaşıyordu. Talat Paşa, Bogos Nubar Paşa'nın Avrupa'daki faaliyetlerinin sonlandırılması için Ermeni milletvekillerinden destek aramış olmasına rağmen müspet bir cevap alamadı. 3 Ağustos 1913 tarihinde Giers'e ulaşan bilgiye göre, Ermeni sorununu bitirmek için Talat Bey, Ermeni milletvekillerinin yardımını istedi. Sorunun çözümü için Bakan, Ermenilerle Türklerin şeffaf bir şekilde görüşmesini istedi; fakat Giers, Rusya'nın bu duruma inanmaması gerektiğini, onların Kürtler ile ilişki içinde olduğunu vurguladı. Alman Büyükelçiliği'nden Giers'e ulaşan bilgiye göre Rus projesi tamamen reddedilmişti; fakat Büyükelçiler, Kürtler tarafından herhangi bir Ermeni öldürüldüğünde hükümete bildirecekti. Talat Paşa

¹⁵⁵ Fevzi Demir, **a.g.e.**, s.99.

¹⁵⁶ A. Derental, "Pismo iz Konstantinopolya", **Vestnik Evropy**, Peterburg, Kniga 12, Dekabr 1911, s. 406-420.

milletvekilllerine, Bogos Nubar'ı Avrupa ile görüşmelerin kesilmesi hususunda yardıma çağırmayı tavsiye etti; fakat milletvekilleri bu tavsiyeye kaçamak cevaplar verdiler.¹⁵⁷

Talat Paşa'nın Ermeni sorununu çözüme kavuşturmak için yaptığı girişimler sonuçsuz kaldı. Osmanlı Hükümeti'nin yaptığı bu girişimlere yeterince karşılık vermeyen Ermeni Patrikliği ise şikayetlerini iletmeye devam etti. İstanbul Büyükelçisi Giers'in 20 Mayıs 1913'te Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı raporda Osmanlı Hükümeti ile Ermeni Patrikliği arasındaki ilişkilerin gergin olduğu bildirildi. 18 Mayıs'da Patriklik, Sadrazama yeni takriri sunarak son zamanlarda kötüleşen durumu ve Ermeni unsurlarının yok edilişini keskin bir dille beyan etti. Ruslara göre, hükümet vaatlerini yerine getirmiyordu. Patriklik ise sadece Osmanlı Hükümeti'ne müracat etmekle yetiniyor ve halk için merhamet diliyordu. Ermenilerin durumunun çok vahim olduğunu bildiren Giers'e göre Türk Hükümeti kıyım istemiyor olabilirdi; fakat ülkedeki hiçbir otoritesini de kullanmıyordu. Bunun dışında Osmanlı Hükümeti, Kürtleri kendisine karşı uyandırmaktan korkuyordu. Onlar arasındaki Rus propagandası böylesi koşullarda felaket getirebilirdi. Türk resmi dairelerinden aldığı duyumları da raporuna ekleyen Giers İngiliz, Alman, Türk mutabakatı hakkında bazı temasların gerçekleştiğini bildiriyordu. Buna göre, Ermeni reformunu kaldırıp Asya Türkiye'sinde ortak bir yeniden düzenleme görüşülüyordu.¹⁵⁸

Bu tarihlerde Ermeni Ulusal Meclisi de bazı faaliyetler içine girdi. Osmanlı Devleti'ne bağlı kalacaklarına yönelik söz veren; fakat ilk kez 21 Ekim 1877 tarihinde Rusya ile iş birliği anlaşması yapan Ermeni Milli Meclisi, bu olaydan yıllar sonra Aralık 1912 tarihinde, Ermeni Ulusal Toplantısı'nda aldığı kararla, Rusya'nın gündeme getirdiği Ermeni reformu konusundaki kararlılıklarını bildirdi. Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers 27 Aralık 1912 tarihinde Rusya Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporda bu toplantının ayrıntılarına yer verdi. Büyükelçinin verdiği

¹⁵⁷ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:61.

¹⁵⁸ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:30.

bilgilere göre, 21 Aralıkta gerçekleştirilen Ermeni Ulusal Toplantısı'nda reformlar hakkındaki sorunlarda Ermeniler eksiksiz bir dayanışma sergiledi. Ermenistan'da reformları gerçekleştirme ve düzeni yeniden kurma konusunda Ermeni temsilcilerden oluşturulmuş karma kurul garanti bildirdi. Ermeni reformları konusunda temeller atılmış; fakat hiçbir ilerlemenin kaydedilemediği bildirilmişti; ancak, bu defa kurul pasif davranmıyor ve reformların sağlam ve ebedi bir şekilde gerçekleşmesi için çaba göstereceğini belirtiyor ve hiçbir bakanlık ya da iktidarın reformların önünü kesemeyeceğini söylüyordu. Karma kurul, eylemleri iki noktaya indirgiyordu:

- 1- Karma kurul Patriklik olacak ve görüşünü Türk Hükümeti'yle kendisi savunacak.
- 2- Hayati ve etraflıca düşünülmüş reformları hızlıca ve ciddi bir biçimde hayata geçirecek.

Raporunun devamında Giers, karma kurulun bildirisinin toplantıya katılanlarda heyecan uyandırdığını ve bazı üyelerin reform garantileri ile ilgili ayrıntıları öğrenmek istediğini bildirdi. Kurul çoğunlukla muhafazakar Taşnak üyelerden oluşuyordu. Taşnaklar, kurula tam güven ile bağlı olduklarını ifade ettiler ve parti bakışına bağlı kalmayacaklarını beyan ettiler. Giers bu gelişme karşısında, Ermeni ulusu böylelikle reform konusunda tek ses oldu ifadesini kullanıyordu. 21 Aralık'taki toplantı Türk Hükümeti'ne ciddi bir uyarı oldu ve konuşmacılar uluslararası garanti talep ettiler. Bu toplantı, toplantıya katılan Ermeniler üzerinde çok önemli etkiler bıraktı. Ulusal toplantı, Patrik Ormanyan üzerindeki temelsiz suçlamalardan aklanmasını ve itibarının yeniden sağlanmasını sağladı. Bununla birlikte Ermeni muhalifler, Patrik Ormanyan'ın tahtı bırakmasını istedi ve onu Abdülhamit'in kölesi olmakla suçladı. Ulusal toplantı 28 oya karşı 4 red ile Ormanyan'ı akladı. Böylelikle iç çekişmeler bertaraf edildi.¹⁵⁹

Bununla birlikte karma kurulun faaliyetleri hakkında 23 Nisan 1913 tarihinde Dışişleri Bakanlığı'nı bilgilendiren Giers, Ermeni Ulusal Komitesi Karma Danışma

¹⁵⁹ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:11.

Kurulu'nun ifadesinde, baskının arttığını, eyaletlerdeki durumun kötüleştiğini ve Müslüman fanatizminin patlama noktasında olduğu bilgisini veriyordu. Ayrıca İçişleri Bakanlığı, Ermeni Patriklik delegasyonunu kabul etmekten vazgeçmişti. Ulusal Meclis ise Karma Kurul'dan çekilmeyi kabul etmedi.¹⁶⁰

Jöntürk Devrimi'nden sonra Türklerle Ermeniler arasında bir yakınlık başladı. Patrik İzmirliyan Türklerle ilişkilerin iyileştirilmesi konusunda Ermenileri uyarıyordu; fakat buna rağmen Ermeni örgütler Anadolu'ya gizlice silah getirmeye devam ediyordu. Ermenilerin Büyük Ermenistan idealleri sonucu 1909 yılında Adana olayları patlak verdi. Hınçak Partisi ve Piskopos Muşeg Mersin'deki Ermenileri kışkırtıyordu. Anadolu'da bulunan deneyimli misyoner Dr. Christie, Adana'da yaşayan Ermeni gençlerin hemen hemen hepsinin ihtilalci olduğunu ifade etti.¹⁶¹

Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'in 6 Mayıs 1913'te Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı raporda ise Ermeni Ulusal Meclisi'nin Karma Komisyon'dan çekilmeyi reddettiği bilgisi yer aldı. Bu hususta inançlıydılar. Kendilerinden 6 üye daha ekleyerek hükümet karşısında bundan sonra atacakları adımları ortaklaşa tartışarak belirlemek amacındaydılar. Toplantıları, gereği gibi eksiksiz bir şekilde gerçekleştirmek ve Ermenilerin bulundukları vilayetlerdeki durumu hakkındaki muhtırayı oluşturmak konusundaki adımları belirlediler. 29 Nisan'da Ermeni Partikliği'nden 2 piskopos, Karma Kurul'un başkan ve başkan yardımcısından oluşan delegasyon ile Sadrazam'a bu muhtırayı sundular. Osmanlı Devleti bu memorandumu neşretti. Patrikliğin memorandumu, korkunç felakete doğru gitmekte olan emarelere ve Müslüman kitleler arasında yaygınlaşan, bütün suçun Hristiyanlarda olduğuna dair kanaat ile ilgili Osmanlı Hükümeti'nin dikkatini çekti. Ermeniler üzerindeki cinayet, haydutluk ve şiddet devam ediyordu. Suçlular cezalandırılmadığı gibi bazen ödüllendiriliyordu. Patrikliğe göre bu olayların arkasında Adana olaylarını da gerçekleştiren karanlık kişiler vardı. Adana Eyaleti'nde yeniden olaylar çıkmıştı. Yerel gazeteler Hristiyan nüfusa karşı kışkırtmalarda

¹⁶⁰ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:20.

¹⁶¹ Salahi R. Sonyel, **Osmanlı Ermenileri, Büyük Güçler Diplomasinin Kurbanları**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 342-343.

bulunuyordu. Adana olaylarında hükümlü olanlar valiyi sık sık ziyaret etti. Van'da cezaevinde 150 kadar Ermeni'ye, Müslümanları öldürdüğü gerekçesiyle işkence edilmişti. Ermeni papaz ve öğretmenleri öldüren Müslüman katiller aklanarak salıverildiler. Yönetim, Ermenilerin silahlarına el koyarken düşmanları açıktan açığa silahlandırıyor. Birçok Ermeni toplu kıyımdan korkarak topraklarını terk edip şehirden ayrıldı. Hükümet, fethedilen müttefik bölgelerdeki Ermenilerden meskun topraklara Müslüman mültecileri iskan etmeye devam etti. Bununla birlikte hükümet, memurlara sonsuz yetki vermiş durumdaydı. Türkleri yenilgiye uğratan ve durduranlar bu memurlar tarafından bulunuyor ve cezalandırılıyordu. Ermenilerin durumu ağırdı ve bunu reformlarla anlatmak çok zordu. Bu keyfiyet endişe vericiydi. Gizli bir bilgiye göre Ermeniler Avrupa ile ciddi düzenlemler yapılması konusunda görüşmeler gerçekleştiriyordu ve Mahmut Şevket Paşa reformlar konusunda delegelerle görüşüyordu. Sadrazam Ermenilerin gerekçe ve delillerine inanıyordu. Resmi rapordaki Ermeni delegelerinin gözlemlerini kabul ediyor ve Ermeni vilayetlerindeki karışıklıkları inkar etmiyordu. Mahmut Şevket Paşa bu karışıklıkların kesin çözümü için hükümetin hedeflerini güçleştirmedığını ve sorunun çözümü için umutlu olduğunu ifade ediyor; fakat hükümetin gösterdiği çabaya Ermenilerin karşı durduğunu belirtiyordu. Bununla birlikte hükümet, hakkında şikayet olan memurları çekerek Ermenilere en güçlü ve faal olan memurları göndereceğini vaat ediyordu. Ermenilerin iddialarını reddeden sadrazam bugünkü savaşta çok kahramanlık ve özveri ortaya konulduğu karşılığını veriyordu. Hükümetin yeni vaatlerine karşı Patriklik hala tutumunu belirlememişti. Ulusal Meclis'in yeni dönem açılış toplantısında Patriklik, Ermenilerin durumu ve hükümetin eylemsizlik tutumu için eleştirilerini ifade etti. Her şeye rağmen hükümet 176 tahrir verdi. Hükümet suçluları cezalandırmadığı gibi Ermenilerin elinden alınan toprakların da geri verilmediğini belirtti. Bu durum Patrikliği yeni fikir üretmek zorunda bıraktı.¹⁶²

Ermeniler için dini, tarihi ve stratejik bir önemi olan Adana, Ermenilerin geçmişte hüküm sürdükleri Kilikya'yı yeniden diriltme hedeflerinin merkezindeydi.

¹⁶² Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:22.

Ermeni ayrılıkçılar tarafından milli bir ideal haline getirilen bu mesele sebebiyle Rusya, bölgedeki Ermeni nüfusunu artırmaya çalışıyordu. Denize yakın olması ve Bağdat demiryolu güzegahında bulunmasından dolayı Adana, daima yabancı devletlerin ilgisini çekti. Burada bir isyan çıkarmak ve yabancı devletlerin müdahalesini sağlamak kaçınılmazdı. Bu amaç doğrultusunda Hınçak ve Taşnak örgütleri vilayetin birçok yerinde kulüpler açarak buralara topladıkları Ermenileri isyana teşvik etti. Adana Ermeni murahhası Muşeg Efendi, Osmaniye dolaylarındaki Ermeni köylerini dolaşarak vergi vermemeleri hususunda kışkırtmalarda bulundu. İngiliz Büyükelçisi Lowther 4 Mayıs 1909 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanı Grey'e gönderdiği gizli yazıda Muşeg'in kışkırtma faaliyetlerinde başlıca rolü oynadığını, Ermenilerin ihtiraslarını, Türklerin korkularını kamçıldığını ifade ediyordu. Mersin'deki İngiliz Konsolos Yardımcısı Binbaşı Doughty Whyte ise ilerleyen zamanlarda Muşeg'in Mersin'e dönmesine kamu düzeni için engel oldu.¹⁶³ Bununla birlikte, Doğu Anadolu'dan çok sayıda Ermeni ailesi Adana Vilayeti'ne yerleştirilerek nüfusun artması sağlandı ve yüklü miktarda silah getirtilerek Ermeni isyancılara dağıtıldı. Artan silah kaçakçılığının önüne geçmek isteyen hükümet, İskele Komisyonları kurdu.¹⁶⁴

Ermeniler tarafından iki Müslüman gencin öldürülmesi üzerine Adana'daki olaylar patlak verdi. Yetkililer olayın faillerini bulamayınca ölen Müslüman gencin akrabası "Katili siz bulamayacak iseniz bize bırakınız bulalım, icabını da icra edelim" şeklinde ifadelerde bulundu.¹⁶⁵ Valilik gerekli tedbirleri alamayınca olaylar büyüdü. Ardından Ermenilerin, İmamzade Nuri Efendi adındaki Müslümanı öldürmesiyle birlikte olaylar tüm vilayete yayıldı. Osmaniye (Cebel-i Bereket) Sancağı Mutasarrıfı Asaf Bey 16 Nisan 1909'da Dahiliye Nezareti'ne telgraf göndererek acil yardım istedi. Bahçe Kazası'ndaki olaylarda halk birbirini katletmişti. Adana Valisi Cevat Bey Sadarete gönderdiği telgrafta Osmaniye'ye zerrece yardım edecek durumda olmadığını bildirdi. Adana'da başlayan olaylar

¹⁶³ Salahi R. Sonyel, **İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk Ermeni Olayları**, Temmuz 1908-Aralık 1909, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 39.

¹⁶⁴ Yusuf Sarımay, **a.g.e.**, s. 117-119.

¹⁶⁵ **Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi İkinci Meşrutiyet Olayları (1908-1909)**, Haz: Bayram Kodaman - Yusuf Sarımay, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996, s.94.

Zeytun'a sığırdı ve Ermeni halk, hükümet dairesini ablukaya aldı. Olaylar sırasında 3 kişi öldü ve olaylar Antakya'ya kadar sığırdı. Ermeniler tarafından 25 Nisan günü Adana'daki bir karakol basıldı ve 3 asker öldü. Adana'da bulunan İngiliz Konsolosu olayları yerinde görmek için askerlerle birlikte Ermeni mahallelerine girdiği sırada askerlerin üzerine ateş açıldı ve Konsolos kolundan yaralandı. Vurulan askerlerin üzerine Ermeni isyancılar tarafından gaz yağı dökülerek askerler yakıldı ve bu duruma İngiliz Konsolosu da şahit oldu.¹⁶⁶

İngiltere Büyükelçisi Lowther Adana olaylarıyla ilgili yaptığı yorumda olayların çıkma nedeninin ihtilalci ve özerklik isteyen Ermeni gençlerin eşitlik konusundaki şarlatanlıkları olduğunu ifade etti. Müslüman ahalinin, Ermenilerin bu amaçları doğrultusunda saldırganlaşacakları konusunda korkuları vardı. Büyükelçiye göre bu korkunun nedeni çok sayıda silahın kaçak yollarla devamlı olarak ülkeye sokulmasıydı. Bununla birlikte, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'ndan McDonell, olaylardan 11 yıl sonra kaleme aldığı yazısında Adana olaylarına Taşnakların kışkırtmalarının ve Ermenileri silahlı direnişe çağırımlarının sebep olduğunu ifade etti.¹⁶⁷

Bu arada Almanya'nın İttihatçılar nezdinde gerçekleştirmeye çalıştığı faaliyetler de Rus Konsolosları tarafından takip ediliyordu. Erzurum Konsolosu Adamov'un 7 Aralık 1913'te Giers'e yolladığı rapora göre şehirdeki Müslümanlarda suni bir Ermeni düşmanlığı yaratılıyordu. Bu hedefle şehirdeki birçok İttihatçı'nın evlerinde gizli toplantılar gerçekleştirildi. İttihatçılar, Ahmet Hilmi Bey başkanlığı altında Ermeni karşıtlığı propagandası yapıyordu. Yerel radikaller, Alman Konsolosu'ndan etkin bir biçimde silahlanma talep etiler. Tüm bu olanlar şiddetli bir karışıklığa hazırlık olduğunu gösteriyordu. Bazı Ermeniler, Rusya'nın dile getirdiği reformları mahvetmek için Almanya'nın bilerek karışıklık çıkarmak istediği konusundaki kuşku ve korkularını ifade ettiler.¹⁶⁸

¹⁶⁶ Yusuf Sarımay, **a.g.e.**, s. 119-122.

¹⁶⁷ Salahi R. Sonyel, **İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk Ermeni Olayları**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 52.

¹⁶⁸ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:111.

Ermeni örgütleri de amaçları doğrultusunda yabancı devletlerle görüşmelerini devam ettirdiler. I.Dünya Savaşı'nın yarattığı ortamı bir fırsat olarak değerlendiren Ermeni komitelerin faaliyete geçmesinden kuşkulanan Osmanlı Devleti, 1914 Temmuz ayında Taşnak yöneticileriyle Erzurum'da bir toplantı gerçekleştirdi. Bu toplantıda Taşnaklar, Osmanlı Devleti'ne karşı herhangi bir ayrılıkçı faaliyet içerisinde bulunmayacaklarını beyan ettiler; fakat Taşnaklar asıl kararı daha önce Haziran ayı içinde yine Erzurum'da yaptıkları toplantıda almıştı. Buna göre Taşnaklar, Osmanlı Devleti'ne karşı mücadeleyi sürdürme kararı aldı. Ayrıca Eçmiadzin Katogigosu ile Kafkasya Genel Valisi arasında anlaşmaya varılan plana göre, Rusya'nın Ermeni reform projesi hayata geçirildiğinde Ermeniler kayıtsız şartsız Rusya'yı destekleyeceklerdi.¹⁶⁹

Ruslar ise Jöntürk iktidarının politik nüfuzu bölüştürdüğünü; fakat bu bölüştürmenin eyaletlerde haddinden fazla yapıldığını ve bu sebeple rakiplerin mücadele için hırslandığını ifade etti. Bu durumdan ve yaratılan programdan halk kitleleri olumsuz etkilendi ve yaratılan ideolojik durumlar muhalifleri haklı gösterdi. İttihat ve Terakki partisi ilk ortaya çıktığında bu muhalifler İttihat ve Terakki'ye destek vermiş; fakat ilerleyen zamanlarda hayal kırıklığına uğramışlardı. Bu sebeple Jöntürlere karşı öfke doluydular ve bugün uzlaşmaz hasımlar haline geldiler¹⁷⁰

Türkiye'deki olaylar hakkında, hafif fakat derinden bir trajedinin esmekte olduğu yorumunu yapan Ruslara göre Jöntürkler, Abdülhamit despotizmine karşı yerdeki bayrağı kaldırdı; fakat daha sonra Jakoben kulüp İttihat ve Terakki'ye ve en sonunda Enver Paşa despotizmine boyun eğdiler. Bununla birlikte Jöntürklerin hedefi, Türkiye'yi Müslüman teokrasiden kurtarıp hukuk devletine dönüştürmekti; fakat onlar, ilerleyen zamanlarda şeriat yolundan ayrılmayarak tehlikeli bir şekilde Panislamizme kapıldılar. Bu sebeple adli ve idari reformları hayata geçirmediler. Osmanlılık bayrağını açtılar ise de kimi aşiretler isyan etti. Ruslara göre, ateşli yurtsever Jöntürk subaylarının ve liderlerinin samimiyetinde şüphe yoktu.

¹⁶⁹ Şenol Kantarcı, **Tarihte Türkler ve Ermeniler, Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, Kilise ve Misyonerlik**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 220.

¹⁷⁰ A. Derental, "Pismo iz Konstantinopolya", **Vestnik Evropy**, Peterburg, Dekabr 1911, s. 415-420.

Jöntürklerin başlardaki atılımları çok yerinde olmasına rağmen bu durum kısa sürdü. Abdülhamit'e karşı toplumsal reaksiyondan istifade etmiş olmalarına rağmen giderek değişip kendi ideallerine ihanet ettiler.¹⁷¹

Bu sırada Erzurum'dan olaylarla ilgili telgraflar gelmeye devam etti. Erzurum Konsolosu Adamov'un Giers'e yolladığı rapora göre, Erzurum'daki karışıklıklar devam ediyordu ve gizli bir toplantı yapılmıştı. Mollaların emriyle Müslümanlar beyaz sarık takmıştı. Tüm duyumlara göre Müslümanlar saldırmaya hazırdılar ve başkentten gelecek işareti bekliyorlardı. İttihat Terakki Partisi üyeleri, denetime karşı protesto başlattı. Konsolos, Reformlara müdahale ettikleri için kısımlar konusunda bu devletleri suçluyordu. Ruh hali endişe vericiydi ve olayların önlenmesi kararlı bir biçimde istenmeliydi.¹⁷²

Bununla birlikte Eçmiadzin Katogigosu ile Vorontsov Daşkov arasında yapılan antlaşmadan hemen sonra Katogigos Tiflis'te Çar tarafından kabul edildi ve Çar'a Ermenistan'ın kurtuluşunun sadece Rusya'nın himayesiyle mümkün olacağını söyleyerek özerk Ermenistan kurulması isteğini bildirdi. Bundan sonra, Osmanlı ve Rusya Ermenilerinden oluşturulan gönüllü alaylar eşliğinde Rus ordusu Osmanlı topraklarına girdi ve ardından Osmanlı ordusundaki Ermeni askerler silahlarıyla birlikte firar ederek Ermeni çetelere ve Rus ordularına katıldı.

Erzurum'daki olaylarla ilgili Erzurum Konsolosu Adamov'dan Giers'e 7 Ocak 1914 tarihinde gönderilen raporda ise sabahleyin çoğu dükkanın kapalı olduğu ve Ermenilerin her an saldırı beklediği bilgisi verildi. Başkent tarafından gizlice görevlendirilen Hilmi Bey önderliği altında Müslümanlar kışkırtılıyordu İttihatçılar, Alman Konsolos Anders inisiyatifinde kenar kasabalara girdi. Çoğu yerel radikal ve

¹⁷¹ A.Mandelştam, " Mladoturetskaya Derjava", **Russkaya Mysl**, Moskva i Petrograd, İyun, 1915, s. 39-40.

¹⁷² Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:120.

dadaşlar silahlarıyla toplandı. Bazı Konsoloslar çatışmayı teşvik ediyor hatta yakın şehirlerin ahalisini de çağırıyordu. Şehirde panik hakimdi.¹⁷³

Ermenilerin Kafkasya'da ve Doğu Anadolu'da Türklere yönelik faaliyetleri Erzurum'da da görülüyordu. Berlin Kongresi'nden istediği ölçüde sonuç alamayan Ermeniler, siyasi eylemleri güçlendirmek ve uluslararası müdahalenin önünü açabilmek maksadıyla Doğu Anadolu'da eylemler gerçekleştirip karışıklıklar çıkarma kararı aldılar. Bunun için belirledikleri merkezlerden biri Erzurum'du. Erzurum'daki isyan hazırlıkları 1882 yılında başladı. 20 Haziran 1890 tarihinde meydana gelen isyanda Rusya'dan tedarik edilen silahlar kullanıldı. Bu silahların bir kısmı Erzurum'da bulunan Sansaryan okulunda ve Ermeni kiliselerinde saklandı. İhbar üzerine buralarda arama yapmak isteyen güvenlik güçlerinin üzerine ateş açıldı. Güvenlik güçlerinin karşılık vermesi üzerine 8 Ermeni öldürüldü. Bunun üzerine şehirdeki olaylar büyüdü. Erzurum'daki hadise, Batı basınında "Ermeniler katlediliyor" şeklinde yer buldu. İsyan sonunda 28 Ermeni tutuklandı; fakat Avrupalı devletlerin müdahalesiyle tümü serbest bırakıldı.¹⁷⁴

Reform projesinin görüşüldüğü 1913-1914 yılları aynı zamanda Ermeni komitelerinin Anadolu'da yoğun olarak silahlandıkları dönemdi. Çoğunlukla Hınçaklar tarafından organize edilen silahlanma işi İzmit'ten Konya'ya, Kayseri'ye, Erzurum'a ve Kars'a kadar Anadolu'nun her yerinde devam etti. Erzurum'daki Ermenilerin silahlanma faaliyeti hakkında 19 Eylül 1914 tarihinde Erzurum Merkez Kumandanı Halil Hamit tarafından yazılan raporda, Rusların Ermenileri Osmanlı Devleti aleyhine teşkilatlandırdığı ve Kafkaslarda Ermeni orduları kurulduğu belirtiliyordu. Ermenilerin elindeki silahların toplanmasını ve Ermeni askerlerin cepheden uzak kolordulara gönderilmesi gerektiğini ifade eden Halil Hamit Erzurum, Van ve Bitlis dahilindeki Ermenilerin ellerindeki silahları bir gün Türk askerine çevireceğini aktarıyordu. İspir ve Yusufeli kazalarındaki Ermenilerin, senenin on iki ayı Rusya'ya gidip silah getirdikleri bilgisini veren komutan, bu sebeple Erzurum'un

¹⁷³Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformy Armenii, No:128.

¹⁷⁴Muammer Demirel, **I.Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri 1914-1918**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara, 1996, s. 9-10.

ova köylerinde çok miktarda silah olduğu bilgisini verdi. Savaşın başlamasıyla birlikte Rusya tarafından silahlanan ve teşkilatlanan Ermeniler ülkenin her yerinde olduğu gibi Erzurum'da da isyan başlattı. Şehrin Ruslar tarafından işgaline yardım eden Ermeni çeteler, işgalle birlikte birçok Müslüman köye girerek kıyım gerçekleştirdi.¹⁷⁵

Jöntürklerin iktidar yolunda elde ettikleri başarılarında ve halk tarafından kabul görmelerinde birçok etken vardı. Öncelikle, genç kuşakların özlemleri giderek kolektif bir plana dönüştü. Bu sebeple kararlı bir biçimde örgütlü bir partiyi dile getirdiler. Politik çevrelerde tanınmış ünlü kişiler Jöntürk Partisi çatısı altında birleşti. Makam sahibi kişiler, paşalar, vezirler, beyler kendi çıkarlarının zedeleneyeceğinden kaygılıydılar. Sultanın gayretli desteği ise şüphe uyandırıyordu. Jöntürkler, Padişahı serbestliklerin ve genel reformların başlamasına mecbur tuttular. Savundukları fikirleri gerçekleştirmek için büyük devletler onlara yardım etti. Daha doğrusu -miş gibi gösterdiler. Reform görüntüsü altında değişik gerekçelerle büyük devletler Türkiye'nin iç işlerine müdahale ettiler. Ruslara göre, Jöntürklerin Batı'ya olan güveni tam da bu sebeple bozulmaya başladı. Tüm bu güçlü etkilerden dolayı Jöntürkler eski bilinci sahiplendiler. Avrupa'nın Türkiye'ye hasta adam olarak bakıyor oluşunu hiçbir zaman kabullenmediler ve bu sebeple yabancı doktor çağırma gereği görmediler. İdealist niyetlerle, Türkiye'nin içten çürümediğine ve güçlü bir bağımsız hayatın olduğuna inandılar. Böylesi bir inançla Temmuz devrimine hazırlandılar. Sultanın kişisel rejimine karşı özgürlük ve eşitliğe dayalı hukuksal bir düzen ortaya koydular. Türk devriminin Makedonya ve Sırbistan'da başlaması tesadüf değildi. Jöntürkler kendi devrimleri için arena olarak buraları seçtiler. Bu devrimle birlikte iyi politikacılar olduklarını ispatlayarak başarılarını sağlamlaştırdılar. Makedonya ve Sırbistan'da halkı, her biri kendi inanç ve milliyetleriyle savaştan kurtulmaya inandırdılar. Muktedirin istibdat ve otokrasisine karşı kendilerine suç ortakları edindiler. Üstelik bunu tek damla kan dökmeden yaptılar. Hürriyet, Türkiye'deki tüm halkları kapsıyordu. Hristiyanlara hak eşitliği tanındı. Sultanın tüm keyfi hareketleri sonlandırıldı. Bununla birlikte Jöntürklerin ilk

¹⁷⁵ A.e., s. 15-75.

hatası güçlerini abartmak oldu. Kendilerini anayurdun tek kurtarıcısı rolünde gördüler; fakat buna rağmen, Jöntürk hareketindeki başarı kuşkusuzdu ve küçümsenmemeliydi. Onların başarısı halk içinde kök salmaya vakit bulamadı. Geniş kitleleri özellikle cahil Müslüman tabakayı kendilerine çekemediler. Onların tarafında olanlar sadece aydın Müslüman kitleler ve Hristiyan halklardı. Bu hatanın sonucu, politikaların hedefe isabet edememesi oldu. Jöntürklerin ikinci büyük hatası ise devlet içinde devlet olmak oldu. Onlar ağır bir biçimde parlamentoya ve hükümete baskı kurdular ve kendi oligarşik kadrolarını oluşturdular. Muhalefete izin vermediler. Onları mahve götüren hata ise tüm orduyu kendi taraflarına çekmek için gayret göstermemeleri oldu. Sadece ordunun bir kısmı onların tarafındaydı. Diğer kısım ise Jöntürklerin karşısında yer alarak muhalefet etti. Jöntürk hareketine destek veren tahsilli, kültürlü, aydın kesim fanatik dindarların, yanlış inançların bertaraf edilmesi için Jöntürk yönetimine baskı kurdu; fakat milyonları bulan bu kesimler Temmuz devrimine katılmış olmalarına rağmen bu sebeple Abdülhamit'in tahttan indirilmesi sırasında Jöntürk hareketine desteklerini çektiler. Bununla birlikte Abdülhamit'in tahttan indirilmesine, Avrupa'dan müdahale gelmesinden korktular. Tüm bu nedenlerden dolayı eski Türkler, Jöntürk rejimine karşı direniş göstermeye başladı ve düşman, karşı hamle için bir dakika dahi beklemedi. Jöntürklerin itibarını zedelemek için ellerinden geleni yaptılar. Jöntürkler ülkedeki kargaşayı bir miktar sonlandırmayı başarmış olsa da eski Türkler barışmaya yanaşmadı. Büyük devletler, Türkiye'deki çekişmeyi karışıklık yaratmak için kullanmaya çalıştı ve bu yıllarda Türkiye'deki grupları karşı devrime çekebilmek için gayret sarf etti.¹⁷⁶

Ruslar Jöntürklerin politikalarını eleştirirken Şerif Paşa olayını örnek veriyordu. Şerif Paşa gibi isimler Jöntürkleri sert dille eleştirerek politikalarını değiştirmeye zorlamıştı. Şerif Paşa, Abdülhamit rejimine düşmandı ve onunla mücadele ediyordu. S.Sirkoy okulunun mezunuydu ve şeref nişanına sahipti. Batı kültürünü benimsemişti. Yeni rejimle birlikte Paşa, Paris'e giderek oraya yerleşti. Paris'teyken Meşrutiyet adlı dergiyi Fransızca yayınladı. Bu dergide İttihat ve Terakki Hükümeti'ne muhalif yazılar kaleme alınıyordu. Bu sebeple Paşa, Paris'te

¹⁷⁶ Tatetov, "Staraya i Molodaya Turtsiya", *Slevaiskiya İzvestia*, Peterburg, 1909, No:4, s. 583-587.

seçkin politik çevrelerde sempati kazandı. Jöntürkler ile Şerif Paşa arasındaki uyuşmazlık 1908 yılında Jöntürklerin ilan ettiği anayasa ile başladı. Şerif Paşa Jöntürlere bazı hususlarda karşı çıktı. Bunlar, ordunun siyasete karışması, İttihat ve Terakki'nin gizli işler yürütmesi, seçimlerin baskı olmadan özgürce yapılması ve Jöntürklerin ülkeyi Türkleştirme politikasıydı. İttihatçılar, Şerif Paşa'nın önerilerini reddetti ve faaliyetlerini takibe aldı. Bundan sonra Paris'te Jöntürlere karşı propaganda yapmaya başladı.¹⁷⁷ Ruslara göre, Türkiye'de devrime teşebbüs eden genç Türklerin bu girişimleri, özgün olmakla birlikte çok talihsiz girişimlerdi. Eski Türkler 1876'daki özgürlük anayasası karşısında şaşkına dönmüştü. Sultan Abdülmecit'ten beri devam eden reformlar ülkeyi Batı Avrupa örneğine taşımak için yapıldı; fakat bu reformlar ölü doğdu ve yaşama geçirilişte çok sınırlandırıldı.¹⁷⁸

Erzurum'daki çalkantılar ise halan devam ediyordu. Erzurum'daki olaylarla ilgili Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'ten Sazonov'a gönderilen raporda Giers, İngiltere'nin Erzurum Konsolosu'ndan ve Adamov'dan aldığı bilgileri aktardı. Bu bilgilere göre Müslüman fanatizminde bir parlama meydana geliyordu. Bu perspektifte Giers, Sadrazama gelecekle ilgili kendi formülünü teklif etti. Buna göre genel müfettiş denetiminde kısa sürede kesin nüfusun belirleneceği bir nüfus sayımı yapılmalıydı. Değişik inançlardaki, milliyetlerdeki ve dillerdeki oranlar kesin olarak tespit edilmeliydi. Erzurum, Van, Bitlis vilayetlerinde yarısı Müslüman yarısı gayrimüslim olmak üzere, Harput ve Diyarbakir Vilayetleri'nde 2/3 Müslüman ve 1/3 gayrimüslim olmak üzere genel meclis üyeleri seçilmeli, tüm vilayetlerde idare meclislerine yarısı Müslüman yarısı gayrimüslim üyeler seçilmeli ve eşitlik prensibine göre müslim ve gayrimüslimlerden polis ve jandarma takımları oluşturulmalıydı. Sadrazam bu fikirleri olumlu bulduğunu ifade etti. Giers, Talat ve Halil kabinesindeki nüfuzlu üyelerle görüşmeler gerçekleştireceğini de bildirdi. Fransız vekil, Cemal Paşa'yı bizzat etkileyeceğini vaat etti. Talat ve Halil eşit

¹⁷⁷ Letopis Vostoka, "Ottomanskaya Liga Edinenie i Progress", **Morskoy Sbornik**, Peterburg, No:3, Mart 1914, s.121-123.

¹⁷⁸ Lev Moviç, "Vostoçniya Marsezi", **Obrazovanie**, Peterburg, İyul 1908, s. 56.

derecede temsil konusunda Bitlis, Van ve Erzurum'un istisna tutulmasına ısrarla ret cevabı verdi.¹⁷⁹

Erzurum'daki karışıklarla ilgili yukarıda bahsedilen raporlardan hemen sonra İstanbul Büyükelçisi'nin sadrazama bazı önerilerde bulunmuş olmasından da anlaşılacağı üzere Rusya, Erzurum olaylarını gerekçe göstererek bunu sadrazama bir dayatma olarak kullandı. Rus diplomatları genellikle Anadolu'daki olaylar kızıştığı dönemlerde gerek Osmanlı Devleti nezdinde gerekse Avrupalı ülkeler nezdinde girişimlerde bulundu. Anadolu'daki olaylar Osmanlı Devleti aleyhinde daima bir baskı aracı olarak kullanıldı.

Rusya'nın Berlin Büyükelçisi aracılığıyla başlattığı girişimler Rusya açısından olumlu sonuçlar verdi. Almanya Büyükelçisi'nin 28 Mayıs 1913 tarihinde verdiği bilgiye göre, Almanya Dışişleri Bakanı Yagov, Ermenilerin Türkiye'de bulunduğu bölgelerdeki akıbeti için elle tutulur sonuçlar elde etmek gerektiğini belirtti. Bunun için Türkiye'deki Büyükelçisini görevlendireceğini ve meslektaşlarıyla görüşmeler başlatarak temel düzenlemelerin hayata geçirilmesi için destek vereceğini ifade etti.¹⁸⁰

Almanya Dışişleri Bakanı'nın bu açıklamasına paralel bir açıklama da İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi ve Fransa Maslahatgüzarı'ndan geldi. Her iki diplomatın açıklamalarına göre, reformları hayata geçirmek için 1880 yılındaki, eyaletler hakkında uluslararası komisyon kurma ve 1895 yılındaki reform projesi temel alınarak 1913 yılında sözü edilen projenin yapılması konusunda anlaşmaya varıldı.¹⁸¹

Rusya'nın Ermenilere diplomatik olarak bu şekilde destek veriyor olmasının nedeni yukarıdaki bölümlerde de bahsedildiği gibi Almanya ile arasındaki rekabetti. Osmanlı Devleti üzerinde diplomatik yollarla etki sağlama konusunda başarısız olan

¹⁷⁹ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:131.

¹⁸⁰ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:35.

¹⁸¹ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:36.

Rusya, Jöntürk Devrimi ile birlikte umutlarını tamamen yitirip çareyi başka yollar aramakta buldu. II. Meşrutiyet'le birlikte Almanya'nın İstanbul'daki konumu sağlamlaştı. 1908 yılına kadar geçen üç yıllık sürede Reval görüşmelerinin tesiri hala etkisini yitirmemişti. Reval'de yapılan görüşmeler Almanya'nın önemli perspektifler geliştirebilmesi açısından iyi bir fırsat yarattı. Türkiye'nin uluslararası konumunun biçimini değiştirmeye uygun olarak Rusya, Almanya, Avusturya ve İngiltere politik açıdan birbirine bağımlıydı. Almanya'nın Osmanlı ülkesi üzerindeki ekonomik nüfuz elde etme çabası, ülkenin ekonomik ve politik hayatına etki ediyordu. Almanya ve İngiltere ile ve Avusturya ve Rusya arasında bu dönemde meydana gelen Türk politikalarındaki dalgalanma, bu ülkelerin birbirlerine karşı besledikleri emellerinden kaynaklanıyordu. Bu rekabette öne çıkan Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi, Jöntürk Hükümeti'nin danışmanı gibi hareket ediyordu. Ardından yapılan demiryolu projesi sözleşmesi ve ordunun Almanlar tarafından yeniden düzenlenmesi konusunda ortak hareket etme kararının alınmasıyla birlikte Almanya, İstanbul üzerindeki konumunu oldukça sağlamlaştırdı. Bu gelişmelerden sonra ise Rusya'da ortaya çıkan ortak kanaat, Rusya'nın İstanbul üzerinde etkiye sahip olmadığı ve asla da olmayacağıydı. İşte bu kanaatin meydana gelmesinden sonra Rusya, Osmanlı Ermenileriyle ciddi anlamda ilgilenmeye başladı. Bununla birlikte Ruslar, Osmanlı Devleti'nin kendini koruma adına geliştirdiği denge politikaları hakkında yaptıkları yorumda, Doğu Sorunu konusunda Avrupa mutabakatının kaya gibi sağlam durduğunu ifade ediyorlardı.¹⁸²

Rusların İttihat ve Terakki üyelerine bakışlarında ise herhangi bir değişiklik olmadı. Onlara göre Enver Paşa, Talat Paşa, Cemal Paşa ve Halil Bey kendi oligarşik yapılarını kurdular. Ruslara göre Enver, Talat, Cemal ve Halil Bey Osmanlı İmparatorluğu'nun trajedisinin başındaki kişilerdi. Sofya Elçisi Fethi Bey, Berlin Büyükelçisi Mahmut Muhtar Paşa ve İttihat ve Terakki Genel Sekreteri Mithat Şükrü, trajedinin ikinci sıradaki sorumlularıydı. Doktor Nazım, Hüseyin Cahit ve Eyüp Sabri ise geçmişte kalan sorumlulardı. Cavit Bey'i devlet idaresindeki en nitelikli devlet adamı olarak tanımlayan Ruslara göre, savaşla yüz yüze gelmiş

¹⁸² L.Galberştadt, "Vneşnyaya Politika Mladoturok", **Ruskaya Mısl**, Moskva, Aprel 1911, s. 7-10.

ülkesine Fransa ile mali alanlarda ve demiryolu konusunda mutabakatlar sağlamıştı. Cavit Bey Fransa ile savaşı arzu etmiyordu çünkü ülkesinin mali durumu çok kötüydü ve iflas tehlikesi mevcuttu. Enver, Cemal ve Halil Bey'in Cavit Bey'den hoşlanmadığını ifade eden Ruslara göre Almanlar, bir frankofon olan Cavit Bey'i itibardan düşürmek için ellerinden geleni yaptılar. Osmanlı Devlet adamları arasında Almanya ve Fransa'dan kaynaklı bir rekabet mevcuttu. Bu rekabette daima frankofon olan devlet adamları ön plana çıkıyordu.¹⁸³

Bununla birlikte Giers, Osmanlı sadrazamı ile Ermeni meselesi hakkında gizlice görüşmelerde bulundu. Bu görüşmelerle ilgili, Rusya Dışişleri Bakanı'nı bilgilendirdi. 1 Haziran 1913 tarihinde gönderdiği raporda, Sadrazam ile yaptığı görüşmenin ayrıntıları vardı. Sadrazam Giers'e, Rusya'nın Ermeni meselesini yükselttiği suçlamasında bulundu. Ayrıca Sadrazamın, Ermeni meselesinde Rus inisiyatifinin, toplumsal fikirde huzursuzluk yaratacağı konusunda da endişeleri vardı. Bu sebeple sadrazam kendi reform projesini oluşturma isteğindeydi. Giers, Ermenilerin son zamanlarda içinde bulunduğu durumu sadrazama bildirmişti; fakat bu çağrılarının sonuç alınmadığını ifade eden Büyükelçi'ye göre, Ermenilerin durumu gün geçtikçe kötüye gidiyordu. Son olarak Rusya ile sınırdaş bölgelerdeki tehlikeye işaret ettiğini belirten Büyükelçi, Rus çıkarları için bu bölgelerdeki asayişin temin edilmesi gerektiğini Osmanlı Sadrazamına ilettili.¹⁸⁴

Rusya'nın Ermeni meselesindeki politikası 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşına kadar dayanıyordu. Ermeniler bu savaşta Rusya'yı destekleyerek bu hizmetlerinin karşılığında Rusya'dan taleplerini sıraladılar. Ermeni Patriği Nerses önderliğinde toplanan Ermeni Milleti Meclisi, Doğu Anadolu'da Fırat Nehrine kadar olan bölgenin Rusya tarafından işgal edilmesini, Bulgarlara tanınan ayrıcalıkların Ermenilere de tanınmasını, Osmanlı Devleti'nden reformlar için tazminat alınmasını ve reformlar tamamlanana kadar bu bölgelerdeki Rus işgalinin devam etmesini talep ediyordu.

¹⁸³ Andrey Mandelştam, "Mladoturetskaya Derjava", **Russkaya Misl**, Moskva i Petrograd, İyun, 1915, s. 33.

¹⁸⁴ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:46.

Osmanlı devlet adamlarının Rus projesine temkinli yaklaşmasının esas nedeni bu husustu.¹⁸⁵

Jöntürk ileri gelenleri aydın ve kültürlü kimselerdi. Batı Avrupa hakkında derin bilgilere sahiptiler. Doktor İbrahim Temo Bey, Abdülhamit ile mücadele için Tıp Fakültesi'nde gizli bir topluluk meydana getirdi. Bu topluluk, aydınları kendine çekti ve giderek tüm ülkede yayıldı. Mısır, Romanya, İsviçre ve Fransa'daki Osmanlı sürgünleriyle temasa geçti. Jöntürkler iktidara geldikten sonra Türk ya da Müslüman olmayanlar için yeni bir çağın başlangıcı olacağı düşünüldü. Türkiye'deki Hristiyanlara eşitlik ve özgürlük vaat edildi. Başlangıçtaki Jöntürk başarıları Hristiyan yurttaşlarda sempati sağladı. Ermeni komitesi Taşnaksutyun İttihat ve Terakki'yi destekledi. Aradan geçen 5 yıl sonunda Taşnaksutyun bu desteğini çekti. 5 Mayıs 1913 yılında İttihat ve Terakki Komitesi anayasal yönetimi törenle ilan etti; fakat Ruslara göre, bazı topluluklar için söz verdiği vaatleri yerine getirmede. Taşnaksutyun'a ve Ermenilere verilen vaatler arasında kişisel dokunulmazlığın garanti altına alınması, tarım sorununun çözülmesi, Ermenilerin yönetimde orantı olarak temsil edilmesi ve hükümet görevlerini eşit biçimde bölüştürme vardı. Rus yazarların yorumunda İttihat ve Terakki'ye göre, Ermeni halkın özgürlüğü, dil ve kültür meselesi, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmak anlamını taşıyordu. Bu sebeplerden dolayı Taşnaksutyun Komitesi, İttihat ve Terakki ile ortaklaşa yürüttüğü faaliyetleri sonlandırma kararı aldı. İlerideki zamanlarda Taşnaksutyun, tam bağımsızlık hakkındaki taleplerini eksiz olarak gerçekleştirmek için harekete geçti. Böylelikle ilk olaylar Doğu Anadolu'da kendini göstermeye başladı. Reformlar için gerçekleştirilen diplomatik görüşmeler Ermenilere göre yavaş ilerliyordu. Ruslar, bu sebeplerden dolayı Ermenilerin kendi işlerini kendileri görmeye karar verdiği yorumunu yapıyordu. Kürtlerle ve Türklerle dolaysız ilişkilere girmeye başladılar. Örneğin, Van vilayetinde Kürtlerin Ermenilere saldırısı, Ermeniler tarafından durduruldu. Anlaşıyor ki Ermeniler silahlandırılmıştı ve köyleri korumak için çeteler teşkil edilmişti. Bu çeteler geçen sene Kürt haydutların 7 seçkin elebaşısını

¹⁸⁵ Mustafa Turan, "Yakınçağ'da Osmanlı Devletini Parçalama Politikaları ve Ermeni Meselesi", **Tarihte Türkler ve Ermeniler, Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler**, Türk Tarih Kurumu, Cilt 10, Anlara, 2014, s. 11.

öldürdü. İçeride ve dışarıda zorlanan İttihat ve Terakki hükümeti son çare olarak Almanya'dan yardım istemek zorunda kaldı.¹⁸⁶

24 Temmuz 1908 tarihinde II. Meşrutiyet ilan edildikten bir gün sonra hükümet, seçimlerin derhal yapılacağını ve 30 senedir tatilde olan parlamentonun toplanacağını duyurdu.¹⁸⁷ Yeni seçim yasasına göre her 50 bin erkek nüfus için 1 milletvekili seçilecekti. İki dereceli olan seçimlere 25 yaşını geçmiş erkekler katılabilecekti. Kısıtlılar, yabancı uyruklular, iflas etmiş olup ticari itibarını kazanamayanlar, bir şahsın hizmetinde bulunanlar ve devlete vergi vermeyenler oy kullanamayacaktı.¹⁸⁸

Ermeniler ve Rumlar seçimde ittifak yapmak için görüşmelere başladılar. Ermeni Patrikhanesi bir heyet oluşturarak Rum Patrikhanesi'ne gitti ve seçimler için ortak strateji belirlemenin müzakerelerini gerçekleştirdi. Müzakereler sonucunda Rum ve Ermeni kiliseleri, İstanbul mebusları için ortak hareket etme kararı aldılar ve hükümete bir heyet gönderdiler. Bu heyet hükümet yetkililerine, Meclisi-i Mebusan'da cemaat nüfuslarına göre temsil edilemeyecekleri hususundaki kaygılarını ilettiler. Heyete göre Rumlar 40, Ermeniler 20 mebus ile mecliste temsil edilmeliydiler.¹⁸⁹

Kendilerine tanınan haklara rağmen Ermeniler, ilerleyen yıllarda kargaşa çıkararak Rus politikalarına şiddet yoluyla destek verme yolunu seçtiler. 27 Şubat 1915'te gelen bilgiye göre Kars ve Ardahan civarındaki yerli Ermenilerce katledilen Müslüman erkeklerin sayısı 30.000'e ulaştı. Ayrıca, Ruslara esir düşüp muhafazası Ermenilere verilen Osmanlı askerlerine yönelik kötü muamele ve adam öldürme gibi uluslararası hukuk kurallarına aykırı davranışlar hakkında diplomatik girişimlerde

¹⁸⁶ Letopis Vostoka, "Ottomanskaya Liga Edinnie i Progress", **Morskoy Sbornik**, No:3, Mart 1914, s. 123-132.

¹⁸⁷ Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, İletişim Yayınları, Çev: Ayda Erbal, İstanbul, 1995, s.273.

¹⁸⁸ Tarık Zafer Tunaya, **a.g.e.**, s. 161.

¹⁸⁹ Recep Karacakaya, "Seçim İttifakları", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Yıl 2, Sayı 3(2003), s.127-142.

bulunuldu.¹⁹⁰ Ayrıca Ermenilerin Ruslar tarafından organize edilerek Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmak için cepheye sevk edildikleri de gelen bilgiler arasındaydı.¹⁹¹

Verilen hiçbir haktan mennun olmayan Ermenilerin, Anadolu'nun doğusunda başlattıkları olayların en büyüğü Van İsyanı idi. Bu ayaklanma, Osmanlı Devleti'nin Sevk ve İskan Kanunu'nun en önemli nedenini teşkil etti. Van Valisi Cevdet Bey, Rusların Van'a doğru ilerlediğini bildirerek 14 Mayıs'ta Van'dan Bitlis'e doğru geri çekilme emri verdi. 15 Mayıs'ta Rus ordusundaki Ermenilere Van'daki Ermeniler de dahil olarak Van işgal edildi.¹⁹²

Bu isyan olaylarından hemen önce, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu mali durumla ilgili Ocak 1914'te araştırma yapan bir İngiliz Ekonomist'e göre Türk ekonomisinin 12.000.000 Lira bütçe açığı vardı. Devletin ekonomik açıdan en zayıf olduğu dönem ise Abdülhamit dönemi idi. Abdülhamit iflastan kurtulabilmek için memurlara ve subaylara maaş vermiyordu. Barışı sürdürebilmek ve ekonomiyi düzlüğe çıkarabilmek için Maliye Bakanlığı'nın çabası takdire şayandı.¹⁹³ Bu çabaların yeterli sonuç vermediği bir dönemde başlatılan ayaklanmalar Osmanlı maliyesini yıpratın nedenlerdendi.

Bununla birlikte Rusya, reform projesiyle ilgili Alman yetkililerle görüşmeleri kesmedi. Rusya'nın Almanya Büyükelçisi Sverbeev 8 Haziran 1913'te Rusya Dışışleri Bakanlığı'na gönderdiği raporda, Alman Dışışleri Bakanı Yagov'un reform projesini sürdürmek ve hafifleterek kabul etmek gerektiğine dair telkinlerinden bahsetti. Yagov, nihai çözüm gerçekleşene kadar diğer kabinelerin

¹⁹⁰ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907- 1921)**, cilt II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2006, s. 13, Belge 50.

¹⁹¹ **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907- 1921)**, cilt II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2006, s. 143, Belge 55.

¹⁹² Şenol Kantarcı, **Tarihte Türkler ve Ermeniler, Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, Kilise ve Misyonerlik**, Türk Tarih Kurumu, Cilt 9, Ankara, 2014, s. 223.

¹⁹³ Andrey Mandelştam, " Mladoturetskaya Derjava", **Russkaya Mısl**, Moskva i Petrograd, İyun 1915, s. 29.

fikirlerini de öğrenmek istediğini Sverbeev'e bildirdi.¹⁹⁴ Ayrıca Sazonov, 6 Ağustos 1913 tarihinde Rusya'nın Almanya'daki temsilcisine verdiği talimatta, Almanya'ya fırsatın kaçmakta olduğunu göstermek gerektiğini ve Rusya'nın Ermeni sorunundaki ilgisinin eksilmediğini bildirmek gerektiğini ifade etti. Sazonov, açıklama yapmaktan vazgeçilmemesini bildirdiği gibi, Rusya'nın taleplerinde de ısrar etmeyeceği mesajını iletti. Dışişleri Bakanı'na göre, yanlış anlamalar, sorunu daha karmaşık hale getirebilirdi. Dışişleri Bakanı Sazonov, Giers'e daha sonra gönderdiği telgrafında Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Devleti'ni Rusya ile ihtilafa düşüren ve reform görüşmelerini tıkayan Van, Bitlis ve Erzurum'daki temsil konusunda Rusya'nın görüşünden taviz verebileceği yönündeki talimatını bildirdi.¹⁹⁵

Bu sırada diğer konularla ilgili de Rusya ile sürtüşmeler devam ediyordu. Askeri Misyon olan General Von Sanders'in Kasım 1913'te Boğazlar ile ilgili girişimleri diğer devletlerin protestolarına neden oldu. Sanders, İstanbul Kumandası'nın başını çekiyordu ve fiili olarak orduyu yönetiyordu. Koyu bir Almancılığa sahip Enver Paşa üzerindeki etkisi giderek arttı. Ruslara göre, nüfuz sahibi Jöntürkler gelecekte gerçekleşme ihtimali olan savaşta Almanya tarafında yer alacaktı. Ruslar, Tiflis'e tören havası içinde girip ardından tüm Kafkasya'yı Rusya'ya dahil etme konusundaki tahminlerinde yanıldılar. Rusya ve Almanya arasında çıkan savaş, Jöntürlere kendilerini koruma içgüdüsü verdi. Geçmişten beri süregelen tarafsızlık anlayışı terkedilip kendileri için en karlı olacağını düşündükleri Almanya'nın yanında yer aldılar.¹⁹⁶

4.2. Rus Belgelerinde Ermeni Meselesi Bağlamında Kürtler

Ermeni meselesi ele alınırken Kürtlerden bahsetmek gerekmektedir. Eskiden beri Kürtler hakkında araştırmalar yapan Rusya, ilk kez II. Katerina'nın emriyle 1787 yılında Peterburg'ta çeşitli dilleri ihtiva eden bir sözlük yayınladı ve bu sözlüğe 276

¹⁹⁴ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:51.

¹⁹⁵ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:132.

¹⁹⁶ Andrey Mandelştam, "Mladoturetskaya Derjava", **Russkaya Mysl**, Moskva i Petrograd, İyun 1915, s. 28-29.

tane Kürtçe kelimeyi de ekledi. XIX. yüzyıl başlarından itibaren Rusya, Kafkasya, İran ve Anadolu coğrafyasıyla ilgilenmeye başladı ve emperyalist politikaları neticesinde Kürtlere olan ilgisi başladı. Bu sebeple Kürtlerin yaşadıkları coğrafyalarda görev yapan Rus Konsoloslar vasıtasıyla Kürtlerle irtibata geçildi. 1828 Rus-İran Savaşları sırasında Ruslar, Ardebil şehrindeki Safevi Kütüphanesi'ni Rusya'ya taşıdı ve Bitlisi'nin 1599 tarihli farsça Şerefname'sini kullanarak Kürtlerin tarihini yazmaya çalıştılar. 1840'lı yıllarda Dittel ve Berezine adlı Ruslar ile Çodzko ve Jaba¹⁹⁷ adlı Rus Konsoloslar Kürtçe ile ilgili çalışmalar yaptılar. 1853-1856 Kırım Savaşı ise Rusya'nın Kürtçü politikalarına ivme kazandırdı. Bu savaşla birlikte Ruslar, Anadolu'ya girmenin kapılarını zorladılar. Ardından yapılan 1877-1878 Türk-Rus Savaşı ile birlikte Erzurum'a kadar ilerleyerek 1877 Berlin Antlaşması sayesinde Kars, Ardahan ve Batum'u işgal ettiler. Böylelikle Ruslar, Anadolu'da Kürtlerle doğrudan irtibata geçme olanağı bularak kimi zaman Ermenilerden istifade etmeye yönelik politikalar uyguladığı gibi kimi zaman Kürtleri de politikalarına dahil etmeye çalıştılar.¹⁹⁸

I.Dünya Savaşı arifesinde Rusya'nın resmi belgeleri incelendiğinde Ermeni olaylarının anlatıldığı kısımlarda sık sık Kürtler'den de bahsedilmektedir. Kürtlerin, Ermenilerin yaşadığı bölgelerde karışıklık çıkararak köylerini bastığını, topraklarını zorla ellerinden aldığını, haraca bağladığını anlatan bu raporlarda, Kürtlerden kaynaklı olaylara müdahale etmeyen veya müdahalede yetersiz kaldığı iddia edilen Osmanlı Devleti suçlandı.

Bununla birlikte gerçek, Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'in 11 Mart 1913 tarihli Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'a gönderdiği raporda gizliydi. Bu raporda Giers, İstanbul Ermeni Patriği'nin verdiği bilgileri aktardı. Bu bilgilere göre, Kürtlerin Ermeniler üzerindeki şiddeti devam ediyordu; fakat Giers, “Bana gelen

¹⁹⁷ August Aleksandr Dementevič Jaba, Rus Dışişleri Bakanlığı görevlisi. 1836-1869 yılları arasında Erzurum ve İzmir Konsoloslugu görevinde bulunmuş, uzun süre Türkiye'de yaşamış ve Rusya Bilimler Akademisi adına Kürtler hakkında çalışmalar yapmıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz, Bilal N. Şimşir, **Kürtçülük 1787-1923**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2007.

¹⁹⁸ Bilal N. Şimşir, **Kürtçülük 1787-1923**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2007, s. 66-68.

şikayetler çoğaldı; fakat bende oluşan kanaate göre bu olaylar Türkiye'nin doğu vilayetlerindeki alışılmış olaylar ve bu olaylar sistematik bir Ermeni kıyımının karakterini taşıyor" ifadelerini kullanıyordu. Büyükelçi'ye göre bu sessizlik görece olabilirdi. Sert geçen kış yolları karla kapatmıştı; fakat durum her zaman tekrar şiddetlenebilir ve bunu önlemek için Türkiye Ermenilerinin reformları hayata geçirilmelidir şeklinde görüş bildiriyordu. Giers'e göre, Türk Hükümeti bu konuda beklenen ciddi girişimlerde tam olarak bulunmuyordu. Ne Ermeni Patrikliği ile ne de Ermenilerle reformlar hakkında görüşmeler yapılıyordu ve Jöntürk kabinesi tatsızlığa yer vermemek için Ermeni özerkliğinden kaçınıyordu. Hükümet, denenmiş yöntemlere başvurmak istemediği için ülkenin tamamında reform ilan etmeyi amaçlıyordu. Bu hedefle hükümet, vilayetlerin yönetimiyle ilgili yasa tasarısından faydalanmak istiyordu. 1911-1912 parlamento döneminde bir komisyon oluşturuldu; fakat yerel yönetimle ilgili pratik uygulamalar elde edilemedi. Yerel yönetimlerle ilgili valilerden ve mutasarrıflardan oluşan bir özel komisyon çoktan beri tartışılıyordu. Genel müfettişlerin yetkilerinin arttırılması da dile getirildi. Bakanlığa ademi merkeziyetçi yönetimin faydalarını görüşmek için teklif verildi. 23 Şubat'ta *Jeune Turk* adlı gazetede jandarma reformu konu edildi. Bu reformlarla ilgili Türkiye 5 bölgeye ayrılacak ve bu bölgeler özel müfettişlerden oluşan komisyonun egemenliği altında olacaktı. Yabancılar Türk hizmetine girecek, Ermeni eyaletleri Trabzon bölümüne dahil edilecek, bu özel komisyon dışında eyaletlere General Bauman başkanlığında jandarma genel müfettişi yollanacaktı. Genel reformlar hakkında Giers bir kaç gün önce Fransız uyruklu Graf Ostrorog'dan bilgi aldı. Ostrorog 1909-1911 arasında Adalet Bakanı idi. Ona göre reformları geçirmek imkansızdı. Türk Hükümeti'nin yeni önerisine göre, Osmanlı Devleti'nin tamamında adli müfettiş olacaktı. Eski sadrazam Hakkı Paşa, özel reformların istenmediğini bildirerek tüm ülkede yapılacak genel reformlar konusunda İngiliz Hükümeti'ni ikna etti.¹⁹⁹

Ermeni meselesinde Eçmiadzin Katogigosluğu ile iş birliği içinde olan Rusya'nın Kafkasya Genel Valisi Vorontsov Daşkov ise 7 Şubat 1913 tarihinde

¹⁹⁹ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:15.

Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a Tiflis'ten gönderdiği raporunda, Eçmiadzin Katogigos'u Kevork'un verdiği bilgileri aktardı. Bu raporunda Daşkov, Balkan Yarımadası'ndan gönderilen Müslüman göçmenlerin Anadolu'daki Hristiyan halk arasına yerleştirildiği bilgisini aktardı. Kürtlerin, Hristiyan halka karşı gelecekte bazı girişimlerde bulunacağına dair duyumlar aldığı bilgisini, Vorontsov Daşkov ile paylaşan Kevork'a göre Kürtler, Türkiye'nin bazı bölgelerinde hakimiyetlerini güçlendirmek için toplantılar tertip ediyordu. Rusya Hükümeti'nin İstanbul'daki Büyükelçisi'ne gerekli talimatları vereceği yönünde umutlu olduğunu ifade eden Kevork, nihai reformlar yapılana kadar Kürtlerin ve Türklerin suistimallerine karşı Rusya'nın, Ermenilere yardım etmesini istedi.²⁰⁰

Rusya'nın hazırladığı Ermeni reform projesinin mimarı olan Andrey Mandelştam ise Ermenilerin ağır durumunu Jöntürklerin de ortadan kaldıramadığını ifade ediyordu. Jöntürklerle aynı formasyona sahip olan Taşnaksutyun ile Jöntürklerin, Abdülhamit'i devirebilmek için vaktiyle ortak hareket ettiğini; fakat bu sırada Adana "kıyımının" gerçekleştiğini belirtiyordu. Adana olaylarından sonra tekrar kıyım olmadığını; fakat bu defa da Kürt Beylerinin ortaya çıkarak Ermeni yerleşim yerlerini işgale başladıklarını aktaran Mandelştam, bu konuda Patrikliğin tüm itirazlarının sonuçsuz kaldığı bilgisini veriyordu. Bununla birlikte Jöntürk liderleri aynı şekilde Müslüman Arap topluluklarıyla da uyuşamadılar. Yemen ve Asir'de Jöntürkler Abdülhamit'in kararsız politikalarını devam ettirdiler. Şeyh Yahya ve Şeyh İdris'in otonomi taleplerine karşı onlarla mücadele edip görüşmeler yaptılar. Arapların başka bölgelerdeki milliyetçi hareketlerini bastırmaya çalıştılar. Mandelştam'a göre bu örnekler, Jöntürklerin 1909-1912 yılları arasındaki Osmanlılık politikasını haklı çıkarıyordu.²⁰¹

Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'in Dışışleri Bakanı'na gönderdiği raporlarda da Rus aydınlarının ifade ettiği fikirlere benzer yorumlar vardı. 26 Kasım 1912'de Dışışleri Bakanlığı'na yazdığı raporda, Sultan Abdülhamit'in 20 Ekim

²⁰⁰ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:12.

²⁰¹ Andrey Mandelştam, " Mladoturetskaya Derjava", **Russkaya Mysl**, Moskva i Petrograd, May 1915, s. 99-101.

1896'da Rusya, Fransa ve İngiltere'nin baskısıyla Ermeni eyaletlerinde reformalarla ilgili ölü bir kararname yayınladığını, bu sebeple Ermenilerin yaşadığı bölgelerdeki tarım sorununun giderek kötüleştiğini ve Kürtlerin her geçen gün büyük toprakları işgal ettiğini aktardı. Devletin bu olaylara müdahalede bulunmadığını hatta bu istilaları desteklediğini iddia eden Büyükelçi, Kürtlerin ardı arkası kesilmeyen eşkiyalıklarına ve yağmacılıklarına Rus Konsoloslukları'nın tanıklık ettiğini bildirdi. Karışıklık çıkaran faillerin neredeyse hiçbir zaman cezalandırılmadığını söyleyen Giers, Ermeni uyrukluların Sultan tarafından fekalet ve baskıya maruz bırakıldığını raporuna ekledi.²⁰² Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov 30 Kasım 1912'de İstanbul Büyükelçisi Giers'e yazdığı cevapta ise Rusya'daki Türk Büyükelçi ile gizli görüşmelerin sürdüğünü ve dikkatini bu konuya çektiğini bildirdi. Sazonov, son zamanlarda Küçük Asya'daki Ermenilerin durumunun çok daha fazla kötüleştiği bilgisine Türk Büyükelçi'nin sahip olduğunu ve Kürtlerin baskısı, yokluk ve kişisel mülkiyetlerin korunması problemlerinin düzenlemelerden ve kötü yerli idari personelden kaynaklandığını aktardı.²⁰³ Rus Dışişleri Bakanı, Osmanlı Devleti'nin Doğu Vilayetleri'nde meydana gelen karışıklıkların, devlet tarafından özellikle kurgulanmadığını bu raporunda ifade etti.

Bununla birlikte Ruslar, Küçük Asya'da meydana getirilmek istenen otonomi için Ermeni örgütlerinin faaliyetleri hakkında "Örgütlü restorasyon hareketi" ifadesini kullanıyorlardı; fakat, Ruslara göre, bu restorasyon hareketinde Kürtler önleyici olarak kullanılıyordu. Eski rejimin ayrıcalıklarından bu Kürt grupların hala yararlandığını iddia eden Ruslar, Kürtlerin bu sayede Ermenileri talan etme özgürlüğüne kavuştuğunu ve asi Ermenilere karşı "özel hizmet" gerçekleştirdiklerini savundular.²⁰⁴

Rusya, Ermeni meselesinde bir yandan Kürtleri suçlayıcı ifadeler kullanırken diğer yandan kendileriyle iş birliği yapma potansiyeli olan Kürt aşiretleriyle irtibata geçti. Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov 23 Temmuz 1914 tarihinde Rusya Savaş

²⁰² Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:1.

²⁰³ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:2.

²⁰⁴ "İnostrannaya Politika", **Russkaya Misl**, Moskva, Kniga 8, 1908, s. 200.

Bakanı Suhomlinov'a gönderdiği mektupta, Kürt Beyleri Abdulrezak ve Şeyh Barzan'dan, Türkiye Kürtlerine etki etme konusunda istifade edilebileceği bilgisini verdi. Savaş Bakanlığı tarafından verilen cevapta ise bahsi geçen Kürt Beyleri tarafından yapılacak ajitasyon için erken olduğu vurgulanmakla birlikte, hazırlıklar yapılarak gerekli silah ve mühimmatın nasıl sağlanacağına dair planlamanın yapılması ve acil durumda bu silah ve mühimmatın sevki için çalışmalara başlanması ifade edildi. 10 Ağustos 1914 tarihli diğer bir raporda ise Kafkas Askeri Bölgesi Komutanı Yudenic, Türklere düşman olan unsurların örgütlenmesini ve bu unsurlardan Şeyh Barzan ve İran'daki Şeyh Taha'nın Türklerden intikam almak için hazır olduğunu ifade etti. Aynı raporda Ermeni ve Kürtlere verilmek üzere 25 bin silah ve 20 milyon mermi talep edildi. Kürt Şeyhlerinden Abdüsselam, Şeyh Taha'ya gönderdiği mektupta, Rusya'nın Kürtlerin kurtarıcısı olacağını, bu sebeple Ruslarla iyi ilişkiler kurulması gerektiğini telkin etti.²⁰⁵

Bununla birlikte Ruslar, Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde Ermenilerin içinde bulunduğu durum ile ilgili de çalışmalar yapıyordu. Buna, N.Ahumov'un paylaştığı eğitim ile ilgili şu bilgiler örnek verilebilir. Yazara göre Ermeniler, bu bölgelerde olağanüstü başarılarla ulaşmıştı. Ermenilerin daha önceki bölümlerde bahsettiğimiz ticari gelişmişliklerine eğitim alanındaki ilerlemelerini de ekleyen yazar, Türk Hükümeti'nin zorunlu tuttuğu eğitime karşı Ermenilerin kendi imkanlarıyla ve kendi ekonomik destekleriyle açtıkları okullardan bahsediyordu. Türkiye'deki Ermenilerin 438 okulu ve 36.840 öğrencisi vardı. Kilikya'da 90 okul ve 9108 öğrencisi vardı. İmparatorluğun diğer kısımlarında 275 okul ve 35.225 öğrenci vardı. Bu rakamlara katolik ve protestan kiliselerine ait yaklaşık 250 okul da dahil edilmeliydi. Kilise okullarının 3000 öğrencisi vardı. Bir kaç özel okulun ise 1200 öğrencisi mevcuttu. Ermenistan'daki Türk okullarının sayısı 150 idi. Kürtlere ait okul yoktu.²⁰⁶ Bu şekilde Ruslar, yaşadıkları bölgelerde Ermenilerin nüfus açısından çoğunluk oldukları iddialarının yanına, eğitim konusundaki gelişmişliklerini de ekliyordu. Reform projesi konusunda Avrupayı etkilemek için Ermenilerin içinde

²⁰⁵ Mehmet Perinçek, **Sovyet Devlet Kaynaklarında Kürt İsyanları**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2012, s. 24-27.

²⁰⁶ N.Ahumov, "Buduşaya Armeniya", **Severnıya Zapiski**, Peterburg, Oktyabr-Noyabr 1914, s. 108.

bulunduğu zor durumdan, Osmanlı Devleti'nin baskıcı yönetiminden ve Ermeni trajedisinden bahsederek propaganda yapan Ruslar, konu nüfus meselesine geldiğinde Ermenilerin hem nüfus hem de diğer yönlerden Müslümanlara göre çok daha üstün olduğu ve bu bölgelerde hakim unsurun Ermeniler olduğu savlarını desteklemek için eğitim ve ticaretle ilgili rakamları sürekli gündeme getiriyorlardı. Bu yönüyle Rusya, yaptığı propagandalarda daima kendisiyle çelişiyordu.

Ermeni okullarının ve eğitim hayatının gelişmişliği hakkında yukarıda verilen bilgilerin aksine Andrey Mandelştam ise 26 Ocak 1914 kararnamesinden bu yana Ermenilerin durumunda bir iyileşme olmadığını belirtti. Mandelştam, Ermenistan'ın yönetimi için 2 yabancı Genel Müfettiş'in görevlendirilmesi ve Ermeni nüfusunun üstün olduğu bölgelerde özerklik sağlanarak mahkeme, dil ve askerlik yükümlülüklerinin 26 Ocak kararnamesine göre yapılmadığını ifade etti. Mandelştam'a göre, Osmanlı Hükümeti reformları de facto uygulamaktaydı ve genel müfettişleri etkileme isteğindeydi.²⁰⁷

Ermenilerle ilgili çalışmalar yapan Rus makamları, Kürtler hakkında da araştırmalar yaparak bu araştırmaları kendi yayın organlarında yayınladılar. Rusya Genel Kurmay Başkanlığı'nın 1911'de *Sbornik Geografiçeskih Tipografiçeskih Statistiçeskih Materialov po Azii* adlı yayın organında "Zapiska o Kurdistane" başlığıyla yayınladığı makalede Rusya'nın Kürtlere nasıl baktığı görülebilmektedir. Rusya Genelkurmay Başkanlığı'na göre Kürtler birbirlerinden uzak bölgelerde yaşıyordu. Bu sebeple Kürdistan kavramının oluşması sağlanamadı. Bu bölgelere hakim olan devletlerin politik düzeni, aşiretlerin suni olarak parçalanmasına neden oldu. Bölgeler, Türkiye ve İran arasında bölüşülmüştü. Bu sebeple tüm coğrafik alana ait bir adlandırma yapılamadı. Tüm bu bölgeler geniş platolar, otlaklar, zengin vadiler, geçilmesi güç sıra dağlar, ormanlar, darboğazlar ve zengin sularla kaplıydı. Buralarda yerleşik ve göçebe Kürt aşiretler yaşıyordu. Bu bölgelerin birbirleriyle birleşmesi gerekiyordu. Aksi takdirde Kürtler, Bereketli Hilal düzlüklerinde

²⁰⁷ Andrey Mandelştam, " Mladoturetskaya Derjava", **Russkaya Misl**, Moskva i Petrograd, May 1915, s. 113-114.

Araplarla, Perslerle ve diğerleriyle devamlı etkileşime maruz kalıp yok olma tehlikesi yaşıyacaktı. Bu tehlikenin önüne geçilmesi için Kürtlerin ne yapması gerektiğini de açıklayan Ruslara göre, kabilelere bağlılık sayesinde yok olma tehlikesini bertaraf eden Kürtler, yurttaşlık ve kültürel bilinç anlayışını sürdürebilirse bağımsızlığa ulaşabilirdi. Kürtlerin tarihi beşiği olan büyük merkezler Süleymaniye, Senne, Bana ve Sakkız bölgelerinde aşiretler dokunulmazlıklarını koruyabilmişti. Bu bölgelerdeki "Kürt otonomisi" düzene girmişti. Bu bölgelerden devam ederek kuzeye ve güneye gidilmeliydi.²⁰⁸

Kürtlerle ilgilenmeye başladığı yıllarda Rusya, Ermeni meselesindeki sert tutumunu yumuşatma yoluna gitti. Reformlarla birlikte Ermenilerin durumunda belirli bir iyileşme olacağını; fakat nüfus oranları açısından bölgede azınlık durumunda olan Ermenilerin özerklik elde ettiği takdirde bölgede yaşayan diğer unsurlar açısından azınlık hegemonyası kurabileceği tehlikesine işaret edildi. Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'un, Rusya'nın Kafkasya Genel Valisi olarak görev yapan Nikolay Nikolaeviç'e 14 Haziran 1916 tarihinde Ermeni meselesi ile ilgili gönderdiği mektupta dile getirdiği ifadelerle göre, Rus askerleri tarafından Büyük Ermenistan'ın işgal edilmesi ve bu toprakların ileride Rus İmparatorluğu'na dâhil edilmesi, bu bölgenin geleceği ile ilgili sorunu da beraberinde getiriyordu. Savaş bitmeden, ele geçirilmiş bölgelerde Rusya'nın iç politikalarına göre oldukça belli ve doğru temelleri uygulamaya çalışmak için erkendi; fakat yine de Genel Vali bu konuyla ilgili taslağı çiziyordu. Sazonov'a göre bu durum, savaş hukukuyla işgal edilmiş Türkiye bölgelerinin yönetimi hakkındaki geçici hükümler projesi geliştirilmişken ve yakında yürürlüğe girecekken olumlu görülüyordu; fakat Rusya'nın önündeki görevin en büyük zorluğu ve karmaşıklığı, Ermeni sorununun formülasyon ve çözümündeydi. Bütünüyle ele alındığında bu sorun, Rus devlet hayatının dışına çıkıyordu. Hem Türkiye'de Ermeni reformlarını uygularken Rusya'nın üzerine düşen uluslararası rolden dolayı, hem de Ermenilerin bir kısmının başka bir devlet otoritesi altında Ermenistan'da kalmasından dolayı ortaya çıkan bir sorun bulunuyordu. İleride

²⁰⁸Generalnavo Ştaba Kapitana Benzengra, " Zapiska o Kurdistane", **Sbornik Geografičeskih, Topografičeskih i Statističeskih Materialov po Azii**, Peterburg, 1911, s. 1-4.

Rusya'nın eline geçecek olan Ermeni illerinin düzeni kurulurken, bu iki durum sorun teşkil edebilirdi. Bu sebeple Sazonov bazı fikirler öne sürdü. Ruslara göre Ermeni sorununun çözümünde, sınır olarak kabul edilen iki fikir vardı. Birincisi, Ermeni milliyetçilerinin Rus himayesi altında tam özerklik kazanma isteğiydi ki bu istek Rusya tarafından 1913'te teklif edilen reformlarla gerçekleşecekti. Diğeri ise, Ermenilerin siyasi olarak değerlerini sıfıra indirgeyen ve onların yerine Müslümanları getirme girişimleri idi ki bu, Ermeni özerkliğinin tam tersi bir durumdu. Sazonov'a göre bu sorunun her iki duruma göre çözümü, Rusya'nın hem iç hem dış siyasetteki devlet menfaatlerine uymuyordu. Ermenilere geniş özerklik verme konusunda Sazonov, Rusya tarafından fethedilmiş Büyük Ermenistan'da Ermenilerin hiçbir zaman çoğunluğu teşkil etmediğini ifade ediyordu. Üstelik savaş sırasında nüfus oranı Ermenilerin aleyhine daha da değişmişti. Nüfusun 1/4'nü bile ancak teşkil eder duruma gelmişlerdi. Bu koşullarda gerçekleşen Ermeni özerkliği, haksız şekilde çoğunluğun azınlık tarafından köleleştirilmesini getirecekti. Bununla birlikte, Ermeni nüfusunun Müslümanlara kurban edilmesi ve bu iki grup arasındaki mücadelede hükümetin Müslümanların tarafını tutması gerektiği fikri de kabul edilemezdi. Bu, Ermenileri Türk himayesi altında yaşadıkları durumla karşılaştırıldığında daha kötü bir hale sokma anlamına gelirdi. Bunlar hariç, sorunun bu şekilde çözülmesi Rusya'yı garip durumda bırakabilirdi. Çünkü bütün güçler arasında Türkiye Ermenistanı'nda geniş reformların geçmesini en çok Rusya savunmuştu. Bu nedenlerden dolayı Sazonov'a göre en iyi çıkış yolu, yeni fethedilmiş Türkiye bölgelerinde düzen kurarken kati bir şekilde yasallılık, adalet ve bölgedeki tüm heterojen unsurlara tamamen tarafsız davranmaya özen göstermek, onları birbirleriyle kıyaslamamak ve herhangi bir ulusu diğerlerinin aleyhine özel patronaj altına almamaktı. Böylece, belli çerçevede Ermenilere okul ve kilise bağımsızlığı, dil kullanma hakkı, ilave olarak seçimlerde yüzde oranına uyumlu şekilde kentsel ve kırsal özyönetim imkanlarını sağlamak mümkün olurdu. Hristiyan olmayan nüfusa karşı yerel şartlar ve bu nüfusun kültürel gelişme seviyesi izin verdiği ölçüde aynı prensipler kullanılabilirdi. Yukarıda adı geçen geçici durum hakkındaki proje kısmen bu nazara dayanıyordu ve belli derecede kırsal topluluklara ve kırsal bölgelere özyönetim hakkı veriyordu. Aynı yasallılık ve tarafsızlık prensibi, arazi mülkiyeti ve kolonizasyon sorunlarını çözerken de uygulanmalıydı. Bu açıdan,

geniş kapsamda yer alan, öldürülen ya da tahliye edilen Ermenilerin mallarının yetkisiz şekilde Müslümanlar tarafından ele geçirme olayları ile ilgili zorunlu soruşturmalar geçmeli ve o mallar asıl sahiplerine ve varislerine geri verilmeliydi. Sazonov'a göre, yukarıda geçenlerin gerçekleşmesi yerel nüfusta yerel otoritelere karşı saygı uyandıracak, sağlıksız iç ve dış ajitasyonlar için nedenleri ortadan kaldıracak ve yerel nüfus için öyle yaşam şartları oluşturacaktı ki, o nüfus, Türk egemenliği altında geçmiş günleri pişmanlık duymadan anacaktı.²⁰⁹ Böylelikle Rusya ilk kez 1878 tarihinde ortaya attığı, Ermenilerin Kürtler ve Çerkezler tarafından şiddete maruz kaldığı ve Türk Hükümeti'nin bu şiddeti engellemek için yeterli eylemlerde bulunmadığı iddiasından 1916 yılında vazgeçmiş bulunuyordu.

Giers'in 4 Aralık 1912 tarihinde Sazonov'a gönderdiği rapordan, Rusya'nın Ermeni meselesinde 4 yıl önce yürüttüğü politikalarında Ermeni nüfusu meselesinin ne derecede önem arz ettiği anlaşıyordu. Bu reform projesinin amacını önceden planlayan Rusya, taslağın kabulünden çok önce 1912 yılında nüfus oranları hakkında bazı durumları göz önünde tuttu. Bu plana göre Rus diplomatlar, Ermenilerin yaşadıkları bölgelerdeki nüfus oranlarının Müslümanların lehine değişmemesi için çaba sarf etti. 4 Aralık 1912 tarihinde Sazonov'a yolladığı raporda Giers, Ermeni vilayetlerinde kuşku durumlar gerçekleştiğini ve Müslüman göçmenlerin Ermeni savaş bölgelerine yönlendirilmemeleri için Gabriel Efendiye²¹⁰ tavsiyelerde bulunduğunu ifade etti. Ayrıca Giers bu meselenin önemini vurgulayarak "Dışişleri

²⁰⁹ Razdel Aziatskoy Turtsii po Sekretm Dokumentam, Ministerstva İnostrannih Del, Moskva, 1924, CXL, No:540, 14 İyunya 1916. No:1.

²¹⁰ Gabriel Noradunkyan 1852 yılında Üsküdar'da dünyaya gelmiştir. İyi bir eğitim aldıktan sonra 24 Nisan 1871 tarihinde Hariciye Nezareti Tahrirat-ı Hariciye Evrak Odası'na ve ardından Tahrirat-ı Hariciye Kalem-i'ne geçmiştir. Paris'te öğrenci iken Fahri ateşe ünvanı almış, 1875 yılında Hariciye Kitabeti Kalem-i'nde ve sonrasında Tahrirat-ı Ecnebiye kalemine geçmiştir. Hariciye Nezareti'nde birçok komisyonda görev yapmış ve Osmanlı Devleti'nin uluslararası sorunlarının çözümündeki başarılarından dolayı ödül ve nişan almaya layık görülmüştür. II. Abdülhamit tarafından 15 Aralık 1908 tarihinde Meclis-i Ayan üyeliğine getirilmiştir. Ayan üyesi iken 7 Ağustos 1908'de kurulan Kamil Paşa kabinesinde, 13 Şubat 1909'da kurulan Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinde, 14 Nisan 1909'da kurulan Ahmet Tevfik Paşa kabinesinde ve 6 Mayıs 1909'da kurulan ikinci Hüseyin Paşa kabinesinde Ticaret ve Nafia Nazırı olarak görev yapmıştır. 22 Temmuz 1912'de kurulan Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesinde ve 29 Ekim 1912'de kurulan Kamil Paşa hükümetinde Hariciye Nazırlığı görevinde bulunmuştur. Ayrıntılı Bilgi için Bkz., Ercan Karakoç, "Osmanlı Hariciyesinde Bir Ermeni Nazır: Gabriel Narodunkyan Efendi", **Uluslararası İlişkiler**, Ankara, Cilt 7, Sayı 25, Bahar 2010, s. 158-164.

Bakanlığı beni dikkate almalı ve açıklamalarımı hesaba katmalı" şeklinde uyarıda bulundu.²¹¹

17 Aralık 1912 tarihinde yine Gabriel Efendi ile yaptığı görüşme hakkında Sazonov'a yolladığı raporunda Giers, endişe verici olaylar hakkında ve Sasun ve Adana'daki olaylarla ilgili Gabriel Efendi'yi uyardığını aktardı. Aynı şekilde toprak ve dini meselelerde yeni karışıklıklara ve çekişmelere yer vermemek için Avrupalı Müslüman Türk göçmenlerin Ermenistan'da yerleşimine izin vermemek gerektiğini belirten Giers'in bu uyarılarını Gabriel Efendi dikkate aldı hatta Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi'nin bu sözlerini resmi olarak da işitmek istediğini belirtti.²¹²

Rusya'nın bölge üzerindeki çıkarları doğrultusunda gündemine aldığı ve Ermeni meselesinde en fazla önem verdiği husus olan, Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde Ermeni nüfus oranının yüksek gösterilme çabası hakkında, Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi'nin Gabriel Efendi ile irtibata geçmiş olması dikkat çekicidir. Hayatının büyük bir kısmını Osmanlı Devleti'nde bürokrat ve bakan olarak geçirmiş Gabriel Noradunkyan Efendi, Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını hedefleyen Paris Barış Konferansı'nda ve Lozan Antlaşması'nda Ermeni heyetinin üyeleri arasında yer aldı. Gabriel Efendi'nin yaşam hikayesi ile Ermeni meselesinin birbirine öz itibarıyla paralel olması, Ermeni özerkliğinin, Rus projesi için hayati önem arz eden nüfus meselesi bölümünde, Rus Büyükelçisi'nin Gabriel Efendi'ye bazı tavsiyelerde bulunması şaşırtıcı değildir. Ermeni meselesi ile ilgili Gabriel Efendi bürokrat ve bakan olduğu dönemde farklı, tüm görevlerinden istifa edip 26 Ocak 1913 tarihinde Avrupa'ya göç ettikten sonraki dönemde farklı bir tavır sergiledi. Osmanlı devlet kademelerinde görev yaptığı dönemlerde Ermenilerle devlet arasındaki sıkıntıların giderilmesine yönelik çalışmalar yapmış olmasına rağmen, Avrupa'ya yerleştikten sonra Osmanlı Devleti I.Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmasıyla birlikte, bağımsız Ermenistan kurma ideallerine yönelik faaliyetlere dahil oldu. Paris Barış Konferansı'nda Osmanlı Devleti'ni parçalamaya yönelik Ermeni devleti kurma fikrini

²¹¹ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:3.

²¹² Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:7.

savunan Bogos Nubar Paşa ile birlikte Ermeni heyetine başkanlık yaptı. Bu heyet, Anadolu'nun doğusunda Ermeni devleti kurmak için yoğun faaliyetlerde bulundu ve bu istekleri Sevr Antlaşması'na konuldu.²¹³

Rusya'nın özellikle 1915 ile birlikte Ermeni meselesindeki politikalarında değişikliğe gitmiş olması ve tam da bu tarihlerde Kürtlerle ilgilenmeye başlaması tesadüf değildi. Yukarıda sözü geçen raporda, Rusya Dışişleri Bakanı'nın savaş ve göç sebebiyle Ermeni nüfusunda ciddi bir azalma olduğunu belirtmesi, Rusya'nın Ermeni özerkliği meselesinde en önemli argümanı olan nüfus kozunu kaybetmiş olmasıyla açıklanabilir. Yaşadıkları bölgelerde 1/4 orana düşen Ermeniler, Rusya'nın bölge üzerindeki planları açısından yeterli görülüyordu. Bu sebeple Rusya, bölgedeki diğer halklarla ilgilenmeye başladı; ancak, 1917 Ekim devrimiyle birlikte bu politikalarını rafa kaldırdı.

Rusya ve İngiltere'nin Kürtler üzerindeki politikaları sebebiyle, Kürtler hakkında araştırmalar yapıp onlarla diyalog kurma yoluna gitmesi siyasal Kürtçülüğün de başlamasına neden oldu. XIX. yüzyılda Anadolu'da bazı olaylar meydana gelmiş olmasına rağmen bu olaylar siyasi içerikli sayılamayacak olaylardı; ancak, II. Meşrutiyet ile birlikte Kürtçü dernekler kurulmaya başlandı. Kürt Teali ve Terakki Cemiyeti ile Kürt Neşr-i Maarif Cemiyeti adlı derneklerin yöneticileri, Osmanlı Devleti'ne sadık olduklarını beyan ederek amaçlarının sadece Kürtlerin yaşadıkları bölgelerde ıslahat yapmak olduğunu öne sürdüler. İstanbul'da kurulan bu derneklerin yöneticilerinin Osmanlı Devleti'nin bütünlüğüne sadık olup hizmet edecekleri şeklinde ifadelerinin gerçeği yansıtmadığı, 1916 yılında Rusların Bitlis'e yaklaştıkları sırada anlaşıldı. Kendilerine istiklal verileceği şeklindeki Rus vaadine inanan Dersim Kürtleri silahlanarak Garnizon'u işgal etti. Hükümet Konağı ve Telgrafhane yakıldı. Yine Kürtlerden Abdürrezzak, Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Kürtleri isyana teşvik ettiğinde Ruslardan destek gördü; fakat isyan

²¹³Ercan Karakoç, "Osmanlı Hariciyesinde Bir Ermeni Nazır: Gabriyel Noradunkyan Efendi", **Uluslararası İlişkiler**, Cilt 7, Sayı 25, Bahar 2010, Ankara, s. 167-169.

gerçekleşmeden engellendi. Ayrıca Molla Selim İsyanı'nda da isyancı Kürtler yine Rusya ile iş birliği içine girerek bu isyana kalkışabildiler.²¹⁴

I.Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde ve savaş sırasında Kürtler, İngiliz ve Ruslar arasında, tıpkı Ermeni meselesindeki gibi rekabete neden oldu. İngilizler başlarda Kürtleri çok fazla dikkate almazken Rusların Kürtlerle ilgilendiğini fark ettikten sonra, kendileri de Kürtlerin istifade edilebilir potansiyele sahip olduklarını düşünmeye başladı. Bu düşüncenin askeri ya da diplomatik bir tarz alması İngilizler açısından zaman aldı. İngilizlerin Ermeni kartı, onları Kürt tarafgirliğinden uzaklaştırdı. Londra'daki karar vericiler, Kürt aşiretlerin birbirleriyle olan mücadelelerinden dolayı birlik kuramayacaklarına inandılar. İngiltere'nin Hindistan Genel Valisi'nin, Osmanlı Devleti hakkındaki görüşlerini içeren ve Londra Hükümeti'ne sunulan mektubunda Vali, Kürt meselesinin Asya Türkiye'si'nin yeni yerleşiminde en hayati konuyu teşkil edeceğini belirtti. Aksi takdirde bölge Rusya'ya bırakılacaktı.²¹⁵

Kafkasya Genel Valisi Nikolay Nikolaeviç, Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'un 14 Haziran 1916 tarihinde gönderdiği telgrafa cevaben gönderdiği telgrafında, Sazonov'un öne sürdüğü görüşlere tamamen katıldığını belirtti. Savaş bitene kadar sorun üzerinde planlama yapmak ve sorunu yönetmek son derece arzu ediliyordu. Ermeni sorunu üzerindeki karmaşıklık ve güçlükleri çözmek için Rus sınırında kapanma ve Türkiye bölgelerini işgal etmenin bilincinde olduğunu belirtti. Sınırdaki var olan Ermeni sorunu halen devam ediyordu. Rus uyruklu Ermeniler ile Müslümanlar, Gürcüler ve Ruslar, herhangi biri tard edilmeksizin eşit haklara sahip olmalı ve Ruslarla aynı haklara sahip olmalıydılar. Kafkasya eyaletinde tüm halkların hak eşitliği için hızlı adımlar atılmalıydı. Eyaletlerde ciddi boyutlara ulaşan milli sürtüşmeleri engellemek için bu adımlar gizli tutulmalıydı. Bu sürtüşmeler yüzyıllardır süregelen çekişmelerdi ve yönetimden kaynaklıydı. Kafkasya bölgesinde meskun tüm halklar tek bir hukuk kullanmalıydı ki bu da Rus uyrukluların tabi

²¹⁴ Mim Kemal Öke, **Musul-Kürdistan Sorunu 1918-1926**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 22-24.

²¹⁵ A.e., s. 24-25.

olduğu hukuk olmalıydı. Genel Vali'nin ifadesine göre, savaşın başlangıcından bu yana Rusya halen Türk bölgelerini işgal ediyordu. Sazonov'un belirttiği fikirlere tamamen katıldığını belirten Nikolaeviç, Rusya'nın şüphesiz ki Türkiye'de geniş bir Ermeni reformu yapılmasını savunmakta olduğunu ifade etti. Bu sebeple Türkiye'deki bölgeler ciddi biçimde tekrar iskan edilmeliydi. Bunu yaparken tüm halklara yasal, meşru, adaletli ve tarafsız davranmak gerekiyordu. Ayrıca, Rusya himayesi altındaki Ermeni özerkliği konusuna kesinlikle değinilmemeliydi. Ermeni okul ve kiliselerinin ve bu kiliselerin sermaye ve varlıklarının kullanımı hakkında bağımsız yönetime sahip olması konusunda da Sazonov ile aynı fikirdeydi. Tüm resmi konularda Rus dili kullanılmalıydı. Kentsel ve kırsal yönetimler seçim yoluyla belirlenmeli ve Hristiyanlar yerel koşullara ve bölgenin kültürüne uymalıydı. Toprak mülkiyeti ve kolonizasyon konusunda yasal ve tarafsız olma fikrinde de Sazonov ile aynı fikirdeydi. Sazonov'un belirttiği gibi Türk bölgelerini keyfi zaptetme ve gasp olaylarının yasaklanmış olmasına da destek veriyordu.²¹⁶

Rusya'nın Beyazıt Konsolos Yardımcısı Akimoviç'in 20 Aralık 1912'de Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporda ise bazı duyumlara göre gelecekte yapılması planlanan Ermeni reformları hakkında Kürtler arasında bazı çalkantılar olduğu bilgisi veriliyordu. Şeyh İbrahim kendi Kürtlerine Ermeni kıyımı için hazırlık emri vermişti ve bu sebeple Ermeniler panikleydiler. İstanbul Ermeni Patriği'nin verdiği bilgiye göre, Kürtlerin Ermeniler üzerindeki şiddeti devam ediyordu. Akimoviç'e gelen şikayetler çoğalmıştı; ancak, kendisinde oluşan kanaate göre bu olaylar Türkiye'nin doğu vilayetlerindeki alışılmış olaylardı ve bu olaylar sistematik bir Ermeni kıyımının karakterini taşımıyordu. Buna rağmen bu sessizlik görece olabilirdi; fakat, Konsolos Yardımcısı'na göre durum her zaman tekrar şiddetlenebilirdi ve bunu önlemek için Türkiye Ermenilerinin reformları hayata geçirilmeliydi.²¹⁷

²¹⁶ Razdel Aziatskoy Turtsii po Sekretnim Dokumentam, Ministerstva İnostrannih Del, Moskva, 1924, CXLIV, No:21083, 3 Temmuz 1916. No:5.

²¹⁷ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No: 9.

Ruslar Ermeni meselesi bağlamında Jöntürklerin, Kürtler ve Araplarla olan ilişkilerini de irdeliyorlardı. Andrey Mandelştam'a göre, Jöntürklerin Arap coğrafyasındaki ilk ilerleyişleri Ocak 1913'te Beyrut'ta başladı; fakat bu ilerleme bir süre sonra durdu. Bu sebeple Mandelştam, Jöntürkler'in İttihat Terakki Genel Sekreteri Mithat Şükrü Bey aracılığıyla Paris'te Araplarla bol tavizli gizli antlaşmalar yaptıklarını iddia ediyordu. Mandelştam'a göre, verilen tavizler Arapları yeterince memnun etmedi. Bu sebeple Araplar, yönetimde de ana dilin kullanılmasını istedi; fakat bu istek kabul görmedi ve kısa bir süre sonra antlaşmalar reddedilerek tavizler büyük ölçüde daraltıldı. Araplar arasında muazzam bir hoşnutsuzluk oluştu. Bu sebeplerden dolayı Mandelştam, Jöntürkleri Abdülhamit'in izinden gitmekle suçluyordu. Söz konusu reformlar bölgesel yapılmaktan ziyade genel olarak ülkenin her yerinde yapılmalıydı. Mandelştam'a göre, 15 Mart 1913'te vilayetlerin yönetimiyle ilgili yapılan kanun, halkın ihtiyaçlarına cevap veremedi. Ermeni reform projesi için "özerklik" ifadesini kullanan Mandelştam, özerkliğe karşı Osmanlı Hükümeti tarafından ülkenin tümünü kapsayan yeni bir reform projesi oluşturulduğunu ve büyük devletlere sunulduğunu ifade ediyordu. Mandelştam'a göre bu proje o kadar saçmaydı ki, Alman Büyükelçi bile şaşkınlığını gizleyememişti.²¹⁸

Rusya'nın Bitlis Konsolos Yardımcısı Şirkov'un, Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'e 31 Mart 1913'te yazdığı raporda ise Kürt Mukta'dın ölümcül bir şekilde yaralandığı ve mahalli karakola götürüldükten sonra burada öldüğü bilgisi verildi. Kürtler cesedi hükümete getirdi ve burada katil Ermeniler şeklinde bağrışmalar başladı. Suçluların asılması talep edildi. Ermenileri linç etmekle tehdit ederek yöneticileri korkuttular. Polisler 7 Ermeniye katil zanlısı olarak tutukladı. Öfkeli Kürtler, Komsa mahallesindeki 4 Ermeniye vurarak yaraladı; fakat bu Kürtlerden hiçbirisi tutuklanmadı. Ermeniler arasında linç edilme korkusu hüküm sürüyordu. Bitlis'te sadece 120 Türk askeri vardı ve karışıklıklara müdahale için yetersizdi.²¹⁹

²¹⁸ Andrey Mandelştam, " Mladoturetskaya Derjava", **Russkaya Mısl**, Moskva i Petrograd, May 1915, s.114-115.

²¹⁹ Sbornik Diplomatıçeskıh Dokumentov Reformı Armenii, No:17.

Ermenilerle Kürtler arasındaki toprak anlaşmazlıklarına da değinen Ruslara göre Ermeniler, yaşadıkları bölgelerde sadece çiftçilik değil ticaretle de aktiflerdi. Beylerin girişimi ve Kürt ağaların el koymaları sebebiyle topraklarını kaybettiler. Feodal beyler memurlarla iş birliği yaparak Ermenileri, topraklarını terk ederek göç etmeye zorladı. Çeşitli gerekçelerle Ermeni toprakları müsadere edildi ve mal varlıklarını zorla devrettiler. Patrikliğe göre tüm kötülüklerin kaynağı toprak meselesiydi. Toprak köleliğine dayalı feodalizm "devlet içinde devlet" şeklinde ifade ediliyordu. Bitlis, Van, Diyarbakır ve Muş vilayetlerindeki başıboş Kürt aşiretler Ermeni köylüsünden haraç alıyor, bu sebeple Ermeni köylüler topraklarını terk etmek zorunda kalıyordu.²²⁰

Ruslara göre Kürtler Jöntürklerle muhalifti. Kimi aşiretler Jöntürk yönetiminden memnun değildi. Bitlis Kürtleri, hükümeti ciddi şekilde meşgul ediyordu. Her yerde kargaşa hakimdi. Ülkedeki kargaşa ve anarşi Jöntürk iktidarını çok yıprattı. Bu sebeple Jöntürkler ya Panislamizmi ya da Pantürkizmi tercih edecekti. Osmanlı halkı ise politik psikoz içindeydi. Onlar, Makedonya ve Arnavutluk'un bir kısmının kaybını unutmuştu bile; fakat Edirne'nin bir anda tekrar ele geçirilmesiyle Müslüman fanatizmi ve Türk şovenizmi halkın gözünü bürüdü. İstanbul'da Müslüman toplum birliği ve Panislamist toplum eğitimi diriltildi. Hatta tıp üniversitesinde Hindistan ve Mısır'dan gizli görevli kimselerin getirilmesi tartışıldı. Bununla birlikte Pantürkistler İstanbul'da üç ayrı kulüp kurdu. Türk milletinin birleştirilmesindeki faydalarla ilgili propaganda yapıldı. Ruslara göre Enver, Talat ve Cemal'in yönetimi giderek Abdülhamit'e benzemeye başladı. Dış politikada Panislamizm dötrnala koşuyordu. Hristiyanlara baskı hat safhadaydı. Osmanlı Devleti'nin verdiği vaatleri yerine getirmesi için Avrupalı devletler baskı kurdu. 26 Ocak 1914 tarihinde Sait Halim Paşa ve Gulkeviç arasında imzalanan antlaşmayla Türkiye, Ermeni meselesi ile ilgili bazı taahhütlerde bulundu; fakat tüm baskılara rağmen bu taahhütler yerine getirilemedi. Jöntürk iktidarı, sonunda tamamen Abdülhamit çizgisine geldi ve "Talat-Hamit" devleti 29 Temmuz 1914

²²⁰ Maksim Kovalevskiy, "Armyanskiy Vopros", *Vestnik Evrope*, Peterburg, May 1915, s. 261.

tarihinde Alman gemileri Goben ve Breslau'ya izin verdi. Mandelştam'a göre Sultan bu tabloyu, Beylerbeyi Sarayı'nın camından "Allah Velik" diyerek izledi.²²¹

Rusya'nın Erzurum Başkonsolosu Adamov'un 6 Nisan 1913'te Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'e yazdığı raporda ise Redvan, Midyat, Cezire ve Hasankeyf'te Kürtler, Bedirhan Bey'in oğlu önderliğinde Diyarbakır'da sözü geçen yerellerle olan tüm iletişimi kesti. İsyancılar Yakovitskiy Manastırını, Dar-Mahor yerleşim yerini, Hasankeyf'teki Ermeni kiliselerini yağmaladı. Mardin Mutasarrıfı isyancılara karşı çıktı.²²²

1910 yılında Beyazıt, Diyarbakır, Van, Bitlis, Muş ve Çarşamba'daki olaylarda ve Adana ve Halep'te meydana gelen olaylardan sonra bu bölgelerdeki Kürtlerin silahsızlandırılması hakkında Patriklik müracaatta bulundu. Müslümanlığa geçen kadınların tekrar özgürce babalarının dinine geçmesi ile ilgili uygulama ise kadınların Kürt ağalardan korkmaları nedeniyle yapılamadı. Kadınların can ve mal güvenliklerinin korunması için müracatta bulunuldu. Nisan-Mayıs 1911'de Ermeni kadınların ve din adamlarının Kürtler tarafından öldürüldükleri hakkında şikayetler gelmeye başladı.²²³

Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'in Dışişleri Bakanlığı'na 1 Nisan 1913'te yazdığı raporda yine Ermeni-Kürt çatışmaları hakkında bilgiler vardı. Buradaki Ermeni Patrikliği ve Ermeni cemiyeti, zulümlere karşı şiddetle karşı çıktı. Bitlis ve Erzincan'da olup bitenler yerli Ermeni nüfusu tehdit ediyordu. 31 Mart'ta Bitlis Konsolosu'ndan gelen gizli telgrafta verilen bilgiye göre, bu şehirdeki karışıklıkların esas sebebi Kürtlerdi. Ermenilerin nedensiz suçlanması sonlandırılması ve yerli Müslüman ahalinin uyarılması istendi. Ertesi gün gazetelerde çıkan haberlerde Osmanlı Basın Bürosu, Bitlis'teki olayları ele aldı ve öldürülen Ermenilerin Ermeniler tarafından öldürüldüğü iddia edildi. İçişleri Bakanlığı'nın Bitlis Valisi'ne

²²¹ Andrey Mandelştam, " Mladoturetskaya Derjava", **Russkaya Mısl**, Moskva i Petrograd, May 1915, s. 114.

²²² Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:18.

²²³ Maksim Kovalovski, "Armyanskiy Vopros", **Vestnik Evropı**, Peterburg, May 1915, s. 264.

verdiği emirde, soruşturmanın eksiksiz yapılması ve suçluların mahkemeye verilerek düzeni sağlamak için tüm tedbirlerin alınması istendi. 5 Nisan'da gazeteler yeni hükümet bildirisini yayınladı. Erzincan'da patlayan bomba hakkındaki haberde ise Ermenilere ait evlerdeki bombalar konusunda inceleme yapıldığı söylendi. Bu haberi yorumlayan yarı resmi yayın organı *Tanin*'de yapılan haberde, patlamanın hükümet eylemi olmadığı yazıldı. Böylece dikkatler, Anadolu'nun doğusundaki hayret verici olaylara çevrildi. Hükümetin reformlara arka çıkması ve iki halk arasındaki karşılıklı güveni tesis ederek bu tür olayların kesilmesi için çaba sarfedeceğini ümit ettikleri bildirildi. Büyükelçi'ye gelen gizli bilgiye göre İçişleri Bakanı, Ermeni Patrikliği ile görüştü. Ermeni Patrikliği, Erzincan'da hiçbir karışıklık meydana gelmeyeceği konusunda temin edildi ve hükümetin hiçbir halktan kimseyi suçlamayacağı söylendi. Ermeni gazetelerinde yer alan, 2 jandarmanın Ermeni kadınlara saldırması ile Ermeni nüfus arasında baş gösteren panik hakkında yapılan haberde, bu saldırı sebebiyle Hristiyanların kendi jandarmalarını nöbete koyduğunu ve hükümetin karşılık vermediği yazıldı. Suçlular subaya, olay anında sarhoş olduklarını ve kadınlara saldırdıklarını itiraf ettiler ve buraya sığınmak için müracaat ettiklerini bildirdiler. Karakol, meydan okurcasına askerlere refakat etti. İçişleri Bakanlığı Ermenilere, suçluların mahkemede yargılanıp en ağır cezaya çarptılacağını bildirdi. Giers'e göre, Küçük Asya'daki Müslüman ve Hristiyan nüfus arasındaki ilişkiler çok gergin bir hal aldı ve en küçük olayda patlama noktasına geldi.²²⁴

Bitlis'in diğer vilayetlerle bağlantısını sağlayan tüm yollar Kürtler tarafından tutuldu. Yer değiştirmek Ermeniler için çok tehlikeliydi. Rusya'nın reform projesi ile ilgili tartışmalarda Almanya, Avusturya ve İtalya Türkiye'nin egemenliğini devam ettirmek ve Avrupayı Türkiye'nin iç işlerine karıştırmamak için iş birliği içindeydi. İngiltere ve Fransa ise Berlin Antlaşması'ndaki vaatleri ve 61. maddeyi eksiksiz gerçekleştirmek için Rusya'yı destekledi. Avrupalı devletlerin bu çekişmesi devam ederken Ermenilerin Kürtler karşısındaki savunmasız durumu sürdü. Ermeniler açıkça otonomi istediler. Altı Vilayet Anadolu'nun kuzeyi ile birleşecek, sınır Erzurum'dan Trabzon'a kadar esnetilecekti. Yönetim tek genel müfettiş ya da valinin

²²⁴ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:19.

iktidarı altında olacaktı. Vali, prens olarak da adlandırılabilirdi. Ruslara göre bu proje ile "Kuzey Anadolu Tampon Devleti" kurulabilirdi. Bu devlet Rusya'nın himayesi altında olacaktı. Vali'nin ya da diğeri adıyla Knez'in seçimini devletler kongrede toplanarak yapacak ve bu süreç Rusya tarafından yönetilecekti; fakat Rusya için buradaki esas sorun "Türkiye Kürdistanı'nın" ikiye bölünmesinde yaşanacaktı. Ermeniler ve Kürtler arasındaki nüfus oranı, yapılacak sayım ile belirlenecekti. Nüfus sayımının sonucu ne şekilde çıkarsa çıkarsın taraflar itiraz edecek ve sorun gordium düğümüne dönecekti.²²⁵ Rusya, İngiltere ve Almanya'nın Yakın Doğu politikasında Erzurum'un özel bir önemi vardı. Almanların 1916 yılında Balkanlar'da başlattığı operasyon, İngiltere'nin Asya ve Mısır'daki varlığına karşı tehdit oluştuyordu. Bu sebeple Rusya, Yakın Doğu'daki hedefleri için, her iki devlete karşı stratejik avantaj sağlamak maksadıyla Erzurum'un Rus kontrolünde olmasına gayret etti.²²⁶

Rusya'nın Paris Büyükelçisi İzvolskiy 14 Haziran 1915 tarihinde Dışişleri Bakanı Sazonov'a gönderdiği telgrafta ise Kürtlerin yaşadığı bölgeler hakkında Avrupalı devletlerin gelecekteki planlarından bahsetti. Paris'te bulunan Doktor Zavriyev ve Nubar Paşa Fransız hükümet çevreleriyle, politik eylemcilerle ve Ermeni taraftarı gazetecilerle yaptıkları görüşmelere İzvolskiy'i de davet ettiler. Görüşmelerdeki başlıca sorun Kilikya idi. Fransız Dışişleri Bakanlığı sadece Suriye değil bütün Kilikya'dan Tavra'ya kadar olan bölgede nüfuz sahibi olmak istiyordu. Ermeni özerkliği konusunda Rusya, Fransa ve İngiltere'nin himayesi altında üçlü himaye fikri konuşuluyordu. Bu özerkliğe Kilikya, Adana, Mersin de dahil edilecekti. Büyükelçi'nin raporda belirttiğine göre, Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'nin, Kürdistan'a da özerklik verme önerisi vardı. Bu özerklik ya tek bir devletin himayesi altında olacak ya da üçlü bir himaye olacaktı.²²⁷

²²⁵ Maksim Kovalovskiy, "Armyanskiy Vopros", **Vestnik Evropı**, Peterburg, May, 1915, s. 268-269.

²²⁶ K.Şumskiy, "Pyatidnevny Şturm Erzeruma", **Nıva**, Peterburg, No:7, 1916, s.118.

²²⁷ Razdel Aziatskoy Turtsii po Sekretmı Dokumntam, Ministerstva İnosrannı Del, Moskva, 1924, XLIII, 14 Haziran 1915, No:377, No: 9.

Ruslar tıpkı Ermeniler gibi Rumların da zor durumda olduğundan bahsetti. Ülkedeki Ortodoks nüfus baskı altındaydı. Bu baskı o bölgelerdeki yerleşik nüfusu özellikle Rumları tehciye zorladı. Ruslara göre, Rumlara uygulanan baskı çok geçmeden Küçük Asya'da da başladı. Türk Hükümeti açık bir şekilde buradaki Hristiyan halkı göç ettirip yerlerine Makedonya'dan gelen Müslüman göçmenleri yerleştirmeyi planlıyordu. Küçük Asya'daki Rum nüfusa baskı, Haziran 1914'te başladı. Nihayet büyük devletler Osmanlı Hükümeti'ne tepki gösterdiler ve altı Büyükelçi'den oluşan bir komisyon Talat Paşa eşliğinde Küçük Asya'yı dolaştı. Komisyon, Osmanlı Hükümeti'ni ve diğer devletleri bu bölgelerdeki olaylar ve düzeni sağlama konusunda ikna etti.²²⁸

Ermenilerle ilgilendiği gibi Kürtlerle de ilgilenen Ruslar, özellikle Kürt-Ermeni ilişkilerine yönelik araştırmalar yaptı. Rusya Dışişleri Bakanlığı yayınlarından olan *İzvestiya Ministra İnostrannih Del* adlı yayında 1913 yılında "Bitlisskiy Vilayet" başlıklı araştırmada bu durum görülebiliyordu. Çalışmanın ortaya koyduğu bilgilere göre, Bitlis vilayetindeki başlıca kitle Kürtlerdi. Kürtler şehir ve köylerde yaşıyordu. Bazı köylerde Ermenilerle bir aradaydılar. Kürtler arasında haydutluk yapan başıboş aşiretler çok fazlaydı. Bunların haricinde yerleşik olanlar hayvancılık, çiftçilik, arıcılık, üzüm yetiştiriciliği ve yük taşımacılığı yapıyorlardı. Vilayette kalabalık Kürt aşiretleri vardı. Ermeni-Kürt çatışması 1890'lı yıllarda başlamıştı. Bu çatışmayı sonlandırmak için yasa yapılması istendi. Bitlis Vilayeti'nde Kürtlerden sonra gelen ikinci en kalabalık millet Ermenilerdi. Bunların çoğunluğu Gregoryen'di. Tüm vilayetteki Protestan ve Katolik Ermenilerin oranı %7-8'di. Bununla birlikte Bitlis'teki Amerikan Misyonu'nun 1853'ten beri gerçekleştirdiği faaliyetlerle Protestanlık artış gösterdi. Ermeniler kültürel ve ekonomik hayatta başlıca rol oynadı. Kültürel açıdan gelişmiş Ermeniler daha çok Erzurum gibi Rus vilayetlerine yakın olan yerlerdeydi. Ermeni ve Kürt kadınlar arasında çok fazla benzerlik vardı. Bitlis Vilayeti'ndeki Ermeniler arasında zengin bir tüccar sınıf vardı. Bu tüccarlara vilayette sıkça rastlanabiliyordu. Ermeniler kendi özgünlüklerini

²²⁸ Andrey Mandelştam, "Mladoturetskaya Derjava", **Russkaya Mysl**, Petrograd, May 1915, s. 112-113.

kaybetmedi. Bununla birlikte, hatırı sayılır derecede Kürt gelenek ve törelerine adapte oldular. Yüzyıllardan beri süre gelen Ermeni-Kürt sınırdaşlığı onların yaşayışında ve özellikle kadınların durumunda benzerliklere neden oldu. Her iki kesimde de kadın erkeğe bağımlıydı ve ataerkil yaşam tarzı hakimdi. Doğudaki köylerde ve kırsalda Ermeni ve Kürtleri ayıran tek olgu kiliselerdi.²²⁹

Rusya'nın Kürtlere olan ilgisi İngilizler tarafından da dile getirildi. Rusya, Osmanlı Devleti'ni parçalama konusunda Ermenilerle iş birliği yaptığı gibi bazı Kürt aşiretleriyle de ortaklık kurma arayışlarına girdi. Doğu Anadolu'daki Ermenilerle ilgili olaylarda Kürtlerden şikayet eden ve Rusya'nın Dışişleri Bakanlığı'na bu doğrultta raporlar gönderen Rus görevliler, Kürtleri yedek güç olarak tutmaya da özen gösterdiler.

Van'daki İngiliz Konsolos Yardımcısı Molyneux-Seel, İngiltere'nin İstanbul'daki maslahatgüzarı Charles M. Marlin'e 9 Temmuz 1913'te, Kürt liderlerden Abdul Razak'ın Kürtlere özerklik sağlamak için Rusya tarafında olmak gerektiği fikrini Kürtler arasında yaymaya çalıştığını bildirdi. Bu propagandayı yaparken Abdul Razak'ın, Rus görevlilerden destek aldığı da raporda ifade edildi.²³⁰

Rusya'nın ayrılıkçı faaliyetler için Kürtleri desteklediğine örnek bir olay da Bitlis'te 1914 Mart ayında meydana gelen Molla Selim İsyanı idi. Bitlis'teki Rus Konsolos'un desteğiyle örgütlenen Molla Selim, isyanda başarısız olunca Konsololuğa sığındı. Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers, bu olay sonrasında İngiliz meslektaşları Louis Mallet'e, Kürtlerin Rus Konsololuğu'na sığınmasından dolayı özürlerini bildirdi. Aksi takdirde Kürt hareketini Rusların başlattığı algısı oluşacaktı. Bu sebeple Konsololuğa sığınan Kürt isyancılar, Ruslar tarafından Türk

²²⁹ Zapiska Sekretarya Konsulstva v Bitlis, "Bitlissskiy Vilayet", *İzvestiya Ministerstvo İnostrannih Del*, Peterburg, Kniga 1, 1913, s. 115-121.

²³⁰ Salahi R. Sonyel, *Osmanlı Ermenileri, Büyük Güçler Diplomasinin Kurbanları*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 355-356.

yetkililere teslim edilmek istenmedi. Giers, İngiliz meslektaşına aktardığı bilgilere Kürtlerin Konsolosluk'tan kaçması için hazırlık yapıldığını da ekledi.²³¹

Molla Selim olayı Rus kamuoyunda da etkisini gösterdi. Rus diplomatik belgelerinde Kürtlerin Ermenilere karşı kıyım hareketine giriştiğini rapor eden Rus memurların aksine, Novoe Vremya gazetesinde kaleme alınan makalede, reformların sadece Ermenilere değil Kürtlere de yapılması gerektiği ifade edildi. Gazeteye göre Molla Selim, Kürtlere yapılan haksızlıklar karşısında kendi ordusunu kurarak mücadeleye girişti ve Bitlis'te üstünlük kurdu. Bu isyana Ermeniler de destek verdi. Molla Selim 1913 yılında Ermeni hareketinin ileri gelenleriyle görüşmeler gerçekleştirerek isyanın sadece Jöntürklerle karşı olduğunu bildirdi ve Ermeni Patriği'ne müracaat ederek isyana destek olmalarını istedi. Gazeteye göre bu çatışma, Kürtlerin haklı mücadelesiydi ve Kürtler de Ermenilerle aynı mücadeleyi veriyordu.²³²

Bununla birlikte Kürt İsyanı'nın Türk ve Dünya kamuoyuna yansımaları Ermeniler bir fırsat olarak değerlendirerek isyandan kısa bir süre sonra tekrar Kürt zulmüne maruz kaldıkları yönündeki şikayetlerine devam ettiler. Kürt kartında bekledikleri sonucu elde edemeyen Rusya ise Molla Selim olayındaki tutumunun tersi bir tutum sergiledi.

Bu duruma örnek bir bilgi de Rusya'nın Bitlis Konsolosu Şirkov'un 13 Mayıs 1913'te İstanbul Büyükelçisi Giers'e yazdığı raporda mevcuttu. 8 Mayıs'ta Kürt Mehmet Emin'in şiddetinden kaçmak isteyen Ermeniler, Saruan, Hındzu ve Avina Bölgesi'nden kaçtılar. Yerleşim yeri Hındzu'da Suriyeli bir Papaz öldürüldü ve Avin'de eski köyleri yağmalamak için insanlar gönderildi. Bu durum Bitlis Valisi'ne şikayet edildi. Suriyeli halk, yerleşim yeri Hındzu ve Avina'da dağlara ve yerleşim yeri Kyultik'in bir bölümüne kaçıştı. 15 Suriyeli, Kürtlerden ve öldürülmekten kurtulamayacaklarını anladıkları için yerleşim yeri Hındzu'dan Rus Konsololuğu'na

²³¹ A.e., s. 359-360.

²³² "Armyanskiy Vopros", **Novoe Vremya**, Peterburg, 24 Mart 1914, No:13662.

sığındı; ancak, şimdilik çekilmediklerini bildirdiler. Konsolos'a göre, Türk iktidarı halen ülkeyi yönetir durumdaydı. Hristiyanların durumu çaresiz bir hal almıştı. Hizan'daki Kürt haydutlar Şeyh Seyit Ali ve Kabanlı Mamme, Erun'da Mehmet Emin ve Serde'de Çato Beşar ve onun kardeşi Cemil'in idamı zorunlu ve gerekliydi. Vilayetlerde sessizlik hakimdi ve Türk yöneticileri tümüyle çaresizlik içindeydi.²³³

Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'in 14 Mayıs 1913'te Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı raporda ise Bitlis Konsolosluğu'ndan gelen haberde Kürtler ceza görmeksizin Ermenileri öldürmeye ve yağmalamaya devam ediyordu. Bitlis Konsolosu Şirkov, öldürülen 7 Suriyeli Ermeniden ve hayvan kaçırmalardan bahsediyordu. Şirkov'a göre Ermenilerin durumu dayanılmaz bir hal almıştı. Hizan ve Erun civarlarında ve Tatika'da bulunan Ermeniler tarlalarını işlemek için evlerinden ayrılmaya korkuyorlardı. Türk yetkililer çaresizdi. Ermeni köyleri ve Saruan, Kürt tehdidi altındaydı. 72 ev Rusya'ya sığınmak için bölgeden ayrıldı; fakat kaymakam onları alıkoydu.²³⁴

Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers 14 Mayıs 1913'te Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı raporda "Kürt kepazeleğinin" durdurulması için Dışişleri Bakanlığının dikkatini konuya çekmek istediğini bildirdi. Plan ivedilikle uygulamaya konularak, Ermeni ve Kürt sorununa çözüm getirilmeliydi.²³⁵

Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov 16 Mayıs 1913'te İstanbul Büyükelçisi Giers'e yazdığı raporda, Kürt hudutlarındaki karışıklıkların ve tehlikeli olayların önüne geçmek için Türk Konsolosu üzerindeki baskıyı devam ettirme talimatı verdi. Ayrıca Türk Hükümeti'ne de ağır baskı gerekiyordu.²³⁶ Giers 20 Mayıs 1913'te Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı cevap niteliğindeki raporda ise Dışişleri Bakanı'nı ve Sadrazamı ziyaret ettiğini bildirdi. Bu ziyaretinde Giers, Kürtler ile ilgili

²³³ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:24.

²³⁴ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:25.

²³⁵ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:26.

²³⁶ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:27.

karışıklıkları anlattı. Sadrazam, Kürtler arasında karışıklık olduğunu ve kendilerinin Ermenilerle olan ilişkilerini etkilediğini onaylıyordu.²³⁷

Kürtlerle Ermeniler arasındaki sürtüşme Ruslar tarafından daima gündeme getirildi. Kürt-Ermeni çekişmesinden bahseden Ruslara göre Abdülhamit, Ermenilerin yaşadıkları bölgede Ermeni nüfusu seyreltmek istiyordu ve bunun için Kürtler'den ve Çerkezler'den istifade ediyordu. Ermeniler'den ele geçirilen topraklara Kürtler ve Çerkezler yerleştirildi. Ruslara göre bu sayede toprak kastı devam ettirildi. Ermeniler, Kürt ağaların topraklarında köle durumuna getirildi. Kürtlere ağır vergiler ödemek ve onların topraklarında çalışmak zorunda bırakıldılar. Bununla birlikte Ruslar, Rusya'daki Ermenilerin de zorluk içinde olduğunu belirterek Rusya'nın aslında Ermenisiz bir Ermenistan yaratmak amacıyla olduğunu itiraf ettiler. Rus Hükümeti'nin Kafkasya'da doğan Ermeni devrimcilerinin çoğalmasını engellemek için onları Kafkas ötesine göç etmeye zorladığını belirttiler. Bu bağlamda Jöntürklerle de değinen Ruslar, Jöntürklerin Ermenilere karşı eskiye nazaran daha ılımlı davrandıklarını ifade ettiler; fakat Ruslara göre Jöntürkler yine de dar milliyetçilerdi ve Ermenilere karşı düşmanlıklarını koruyorlardı. Berlin Antlaşması'ndaki vaatlerini bu sebeple yerine getirmediler. Avrupa ise Türkiye'de liberal rejim yerleştirme gerekçesiyle olaylara kayıtsız kalmayı kesti. Tam da bu sırada Rusya, Ermeni kiliseleriyle çatışmayı bırakarak, kiliselerin mülklerini ve okulların kullanım haklarını Ermenilere geri verdi. Böylece Rusya, Ermenileri koruyucu rolüne geri döndü. Bu koruyucu rol Giers ve Sazonov ile başladı.²³⁸

Bitlis Konsolos Yardımcısı Akimoviç'in 1 Eylül 1913'te Giers'e yolladığı raporda yine olaylardan bahsediliyordu. 31 Ağustos gecesi Türk devriyesi ana cadde üzerinde elinde fenerlerle evine dönen ikisi kadın üç Ermeniyle karşılaştı ve birdenbire onlara ateş açıldı. Sonuç olarak dış hekimi Melkon öldü ve diğerleri korkmuş bir vaziyette en yakın eve kaçarak saklandılar. Ahali, hükümetten adaletin tecelli etmesini istedi; fakat böyle bir ihtimalin olmayacağını düşündükleri bir

²³⁷ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:29.

²³⁸ Maksim Kovalovski, "Armyanskiy Vopros", **Vestnik Evrope**, Peterburg, May 1915, s. 259.

vaziyette canezeyi kaldırdılar. Vali, cenaze için yaklaşık 60 jandarmayı, komiserleriyle birlikte görevlendirdi. Vali, cenazeye akraba ve hısımların refakat etmesine izin verdi; fakat Ermeniler 5000 kişi kadar toplandılar. Jandarma tabuta yaklaşımlarına izin vermeyerek dağılmalarını istedi. Komutan, jandarmalara tüfeklerini doldurma emri verdiği sırada Ermeniler de kendi silahlarını çıkardı. Bu durumu öğrenen Vali, geri çekilme emri verdi. Hükümet karşıtlığı yapıldı ve hükümetin Adana'da olduğu gibi Van'da da kıyım gerçekleştirmek istediği söylenerek Ermeni vilayetlerinin kuvvetten düşürüleceği dedikodusu yayıldı. Ermeniler, hükümete telgraf göndererek jandarmanın uzaklaştırılmasını talep etti. Ahalinin yaşam ve güvenliğinin temin edilmesi hakkında güvence istendi. Şehirdeki dükkanlar kapalıydı ve cevap alınıncaya kadar açılmayacağı beyan edildi. Bitlis Konsolosu'nun ifade ettiğine göre durum endişe vericiydi.²³⁹

Bununla birlikte Rus yazarlar, bu bölgelerdeki en kalabalık halkın Ermeniler olduğunu savunmaya devam ediyordu. Bu sebeple gelecekte kurulması planlanan özerk Ermenistan için bu oran düşürülmemeliydi. Hatta Ermenilerin nüfus oranları yararına göçmenler gecikmeden ana yurda dönmeliydi. Rusya'nın himayesinde, Türkiye'nin bir kısmında kurulacak özerk Ermenistan'da sekiz vilayet birbiri ile kucaklaşacaktı. Kendi idaresini kurup kendi ordusuna sahip olacaktı. Dışarıdan müdahalelere karşı Ermenistan'ı Rusya koruyacaktı.²⁴⁰ Kurulması planlanan otonom Ermenistan'da idari ve adli işlerde Ermenice ve Türkçe kullanılacaktı; fakat eğer genel müfettiş ya da vali isterse diğer dillerin kullanımına da izin verebilecekti. Bu düzenlemeler yarı bağımsız ya da bağımsız "Ermeni -Kürt Prensiliğinin" meydana gelmeye başladığını açıkça gösteriyordu. Geriye bir tek sorun kalıyordu. Otonom devletin askeri güçleri nasıl düzenlenecekti? Ruslara göre alaylar, Müslüman ve Hristiyanlardan karma bir şekilde oluşturulacaktı. Rus tecrübesi bunun uygulanabilir olduğunu gösteriyordu. Ermeni, Çerkez ve Kürtlerden oluşacak orduda ilk zamanlarda çekişmeler baş gösterebilirdi. O yüzden Çerkez ve Kürtlerin olduğu ordu ayrı, Ermenilerin olduğu ordu ayrı bir şekilde kurulacaktı. Ordular sadece savaş

²³⁹ Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı Armenii, No:70.

²⁴⁰N. Ahumov, "Buduşaya Armeniya", **Severnıya Zapiski**, Peterburg, Oktyabr-Noyabr 1914, s. 107-109.

zamanında değil barış zamanında da kendi silahlarına sahip olmalıydı. Ruslara göre, Anadolu'daki olayların önüne sadece bu şekilde geçilebilirdi. Abdülhamit'in kurduğu Hamidiye Alayları varlığını yedek süvari gücü olarak koruyacak ve silahları sadece seferberlik zamanında verilecekti. Özgür Ermenistan ile ilgili bu ve bunun gibi düzenlemeler, ilerde Rusya'nın ve müttefiklerinin yararına olacaktı.²⁴¹

Bitlis'te meydana gelen olayların devamı hakkında Bitlis Konsolos Yardımcısı Akimoviç, Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'e yolladığı raporda, Fransız ve Alman Konsoloslukları'ndan ve Ermenilerden kendisi ile görüşmeye giden yetkililerden bahsetti. Bu yetkililer, öldürülen Melkon hakkında komiser Asım'ın görevden alınması ve jandarmanın devriye gezmesinin sonlandırılması hakkında validen gelen telgrafın kopyasını sundular. Delegeler, Ermenilerin içinde bulundukları duruma Büyükelçi'nin dikkatini çekmek istedi. Akimoviç'e göre, Alman Konsolos Ermenilere sempati besliyor ve Rus tarafını tutuyordu. Bununla birlikte Alman Konsolos, Melkon'un öldürülmesi hadisesinin aydınlatılması konusunda hükümeti destekliyor ve Melkon'u devriyelerin öldürdüğüne dair şüphe ediyordu. Alman Konsolos, Jöntürklerle birlikte çalışmaya ve Avrupa kontrolü ve Rusya konusunda ümit etmemeleri hususunda Ermenileri ikna etmeye çalışıyordu.²⁴²

Rusya'nın bölgedeki hedeflerini bilen Osmanlı Devleti Rusya ile iş birliğine girip yakın ilişkiler kurabilmenin yollarını aradı. Bu sebeple 1914 yılında Osmanlı-Rus Cemiyeti kuruldu. Cemiyetin amacı Ruslarla birlikte fikri, iktisadi ve siyasi ortaklık kurmaktı. Bu çerçevede Dahiliye Nazırı Talat Paşa 9 Mayıs 1914'te Rus Çarı'nı ziyaret etti; ancak, bu girişimler Rusya'ya bölge üzerindeki politikalarında geri adım attırmadı ve Osmanlı Devleti bu sebeple Almanya ile yakınlık kurmanın yollarını aradı. Rusların yayılcı politikaları için hayati öneme sahip olan Doğu vilayetlerinin askeri ve iktisadi özellikleri Rus işgali için anahtar konumundaydı. Erzurum'un ele geçirilmesiyle Ruslar güneye daha rahat ulaşabilecekti. Bu

²⁴¹ Maksim Kovalovski, "Armyanskiy Vopros", **Vestnik Evrope**, Peterburg, May, 1915, s. 272-273.

²⁴² Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformy Armenii, No:71.

sebeplerden dolayı Rusya, Doğu Anadolu'da Ermenilerden ve Kürtlerden istifade etme yollarını aradı.²⁴³

Bundan dolayı Rusya, Kürtleri Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmak için çeşitli cemiyetlerin kurulmasını teşvik etti. Rusya'nın güdümünde sürdürülen bu faaliyetler neticesinde İrşad adlı etkili bir Kürt cemiyeti kuruldu. Rusya'nın desteğinde isyan hareketine kalkışmayı planlayan Kürt aşiretler, İrşad Cemiyeti çatısı altında organize oldu. Bu organizasyonu sağlaması için Rusya, Abdürrezzak Bedirhan'ı görevlendirdi. Bedirhan 1912 yılında Erzurum'da Rusların himayesinde bir toplantı düzenledi. Bazı Kürt aşiretleri, İrşad örgütü etrafında toplanarak Rusya yanlısı politika takip etme kararı aldılar. İrşad Cemiyeti'nden başka Rus yanlısı diğer bir cemiyet Cihandani Cemiyeti idi. Eğitim ağırlıklı çalışıyordu. Rusya'ya öğrenci gönderiyordu. Cemiyet, Rus Konsolos Yardımcısı Şirkov ile sıkı ilişki içindeydi. Bitlis'te başlayan Rus destekli Molla Selim isyanı, İrşad ve Cihandani Cemiyetleri aracılığıyla çıkarıldı.²⁴⁴

²⁴³ Erdal Aydoğan, **İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908-1918**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2005, s. 27-31.

²⁴⁴ Suat Akgül, "Rusya'nın Yürüttüğü Doğu Anadolu Politikası İçinde İrşad ve Cihandani Cemiyetleri'nin Rolü", **Prof.Dr. Abdurrahman Çaycı'ya Armağan**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1995, s. 25-32.

5. SONUÇ

XVIII. ve XIX. yüzyıllarda dünyada meydana gelen köklü değişiklikler Osmanlı Devleti'ni de etkiledi. 1789 Fransız İhtilali ile ortaya çıkan milliyetçi akımlar, çok uluslu Osmanlı Devleti çatısı altında barış içinde yaşayan azınlıkları ayrılığa götüren nedenlerin başında geliyordu.

Sanayileşmenin hız kazanması ile birlikte büyük güçler arasında başlayan ham madde ve yeni pazar edinme mücadelesi neticesinde uluslararası siyasette Doğu Sorunu denilen olgu ortaya çıktı ve olgunun mimarları tarafından Osmanlı Devleti bu sorunun baş aktörü ilan edildi. Bu mesele çerçevesinde İngiltere, Rusya, Fransa, Almanya, İtalya, Avusturya-Macaristan devletleri birbirleriyle kıyasıya bir mücadeleye giriştiler. Bu mücadele aynı zamanda I.Dünya Savaşı'nın da sebebiydi.

Savaşın hemen öncesinde Osmanlı Devleti'nden farklı yöntemlerle istifade etmeyi planlayan bu devletler, Fransız İhtilali'nin de etkisiyle uyandırılan milliyetçi refleksleri harekete geçirerek Osmanlı Devleti'ni yıpratmayı başardı. Batılı devletlerin bu politikalarında istifade ettikleri en uygun unsur, Osmanlı toplumu içinde yer edinmiş Ermenilerdi. Kilise vasıtasıyla ulusal benliklerini ve millet olma duygularını hiçbir zaman yitirmeyen Ermeniler kimi zaman İngiltere kimi zaman Rusya ile birlikte hareket etti. Rusya'nın Ermeni devleti kurma vaadi ile birlikte kültürel, ekonomik, sosyal ve siyasi olarak Türk toplumundan kopma noktasına geldiler. Ermeni komitelerinin yanı sıra Patrikhane ve kiliseler aracılığıyla gerçekleşen ayrılıkçı faaliyetler, Türk-Ermeni ilişkilerine indirilen en ağır darbe oldu.

Rusya'nın Ermeni kartını oynarken kullandığı en etkili dayanağı ise reform meseleseydi; fakat Rusya için önemli olan, Ermeniler için reform gerçekleştirmek ya da onlara yeni bir ülke vermek değildi. Rusya için öncelik sıcak denizlere inebilmek için Osmanlı Devleti topraklarını Ermeniler aracılığıyla kendi menfaatine göre şekillendirmektir. Ermeni örgütleri, önderleri, kiliseleri ve Patrikhane Rusya tarafından bu dönemde bu amaçlar için dizayn edildi. Ermeniler için ise reform,

bağımsızlık ya da otonomi anlamına geliyordu. Bu sebeple Ermeniler, Rusya'nın 1912 yılında ortaya attığı projeyi desteklediler. Bu tarihten sonra Rusya ile Ermeniler arasında uzun yıllar sürecek iş birliği de başlamış oldu.

Reform projesinin görüşüldüğü yıllarda Rusya için pürüz teşkil edecek bir durum ortaya çıktı ve Rusya'nın reform projesine ilk ciddi tepki Almanya tarafından geldi. Birliğini tamamladıktan sonra hızla sanayileşen Almanya, Bismark dönemindeki, Avrupa ile sınırlı kalma politikasını terk etti. Sanayileşmeyle ortaya çıkan hammadde ve pazar ihtiyacı Almanya'yı bu sebeple diğer sömürgeci ülkelerle karşı karşıya getirdi çünkü Almanya, başta İngiltere ve Fransa olmak üzere, pay alma hakkı sadece kendilerinde olduğunu düşündükleri Osmanlı Devleti ile yakın ilişkiler kurmaya başlamıştı. Almanya bu projeyle yapılmak istenenin aslında Ermeni devleti yaratmak olduğunu farkındaydı. Osmanlı Devleti ile Almanya arasında gerçekleşen yakınlaşma, Rusya'nın yeni pazarlar edinmek amacıyla yürüttüğü politikaları için risk yarattı. Bu sebeple Rusya ve Almanya arasındaki emperyalist rekabet, Ermeniler üzerinden yürütüldü. Almanya'nın Osmanlı Devleti ile gerçekleştirdiği demiryolu sözleşmesi, Osmanlı ordusunun Almanlar tarafından yeniden düzenlenmesi, Almanya'nın Jöntürk Hükümeti'ne çeşitli konularda tek tavsiye verici olması gibi nedenlerle Rusya, Anadolu üzerinden Bereketli Hilal'e ve Hindistan'a ulaşma planları hakkında endişeye kapıldı. Almanya'nın bu projeye karşı gerçekleştirdiği itirazında özellikle üzerinde durduğu; Anadolu'nun yarısının Ermenistan olacağı ve Türkiye ile sadece zayıf bir ilişkisinin kalacağı, Sultan'ın egemenliğinin zayıflayacağı ve Türkiye'nin diğer bölümlerinin Ermenistanla bir bağı kalmayacağı iddiaları, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin de görüşünü yansıtıyordu. Böyle bir durum Türkiye'nin fiilen parçalanmasını getirebilirdi. Parçalanmış bir Osmanlı ülkesi ise konjonktürü değiştireceği için Almanya'nın mevcut durumunu tehlikeye atacaktı. Almanya'ya göre Osmanlı Devleti'nin bütünlüğü korunmalı, Boğazların emniyeti sağlanmalı ve Avrupa barışı devam ettirilmeliydi; fakat ilerleyen zamanlarda bu politikasını İngiltere ve Rusya'nın yayılmacı etkilerine karşı değiştirdi. Alman politikalarının ikinci evresi olarak tanımlayabileceğimiz bu dönemde Almanya'nın Doğu politikasının ana hedefi Alman kolonizasyonuydu. Tıpkı İngiltere ve Rusya gibi Almanya da yayılmacılığa yönelmişti; fakat bunu yaparken Osmanlı Devleti ile

çatışmak yerine uzlaşmayı tercih etti; çünkü İngiltere ve Rusya Osmanlı Devleti ile uzlaşmacı politikadan uzaktı. Bu boşluk Almanya tarafından dolduruldu. Gerçekte her üç devletin de esas amacı sömürge elde etmekte.

Rusya'nın Ermenilere yönelmesindeki bir diğer sebep ise Boğazlar konusunda aradığını bulamamasıydı. Tıpkı Almanya gibi Rusya da Osmanlı Devleti üzerinde elde etmek istediği ayrıcalıkları çatışmadan çok uzlaşma ile gerçekleştirmek taraftarıydı. Boğazlar meselesinde Osmanlı Devleti'ne çok defa müracaat eden Rusya, Boğazlar ile ilgili düzenlemelerin kendi hedeflerine uygun olarak yapılmasını istedi; fakat Reval görüşmelerinde ortaya çıkan İngiliz-Rus sözleşmesine dair tablo, Osmanlı Devlet adamlarının Rusya'yı tercih etmemesindeki önemli nedenlerden biri oldu. Bu durumun ortaya çıkardığı olumsuzlukları bertaraf etmek isteyen Rus siyasetçileri ise Türk devlet adamları ile bir dizi görüşmeler tertip ederek Alman nüfuzunun Türkiye'den uzaklaştırılması için gayret sarf etti. Rusya'nın Osmanlı Hükümeti üzerindeki etkisini artırmaya yönelik başlattığı, Enver Paşa ile Rus General Leontev arasında gerçekleştirilen görüşmelerle Rusya, Enver Paşa'ya ittifak teklifinde bulunarak bu ittifak karşılığında Rusya'nın Kafkasya'daki ordularını tarafsızlaştırabileceğini ve Rusya, Avusturya'ya karşı Balkanlar'da başarılı olursa Balkan devletleri ile Osmanlı Devleti arasında karşılıklı tavizlere dayanan bir barış antlaşması sağlanabileceğini ifade etti. Bu şekilde Rusya, Almanya'nın Osmanlı topraklarındaki hedeflerine karşı Türkiye'yi kendi yörüngesine çekmek niyetindeydi.

Osmanlı Devleti ile anlaşma yoluna giderek Türkleri savaş dışında tutmaya çalışan Rusya'nın, bu mücadeledeki esas amacı, İstanbul ve Boğazlara sahip olmaktı. Rusya'nın hedefine uygun olarak Boğazlar, Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin savaş gemilerine açık, diğer devletlerin savaş gemilerine kapalı olmalıydı. Böylesi bir düzenleme Karadeniz ve Marmara'da tam bir Rus hakimiyeti sağlayacak ve Osmanlı Devleti'nin egemenliği zayıflayacaktı. Çok büyük bir donanmaya sahip olan Rusya'dan başka hiçbir devlet Karadeniz ve Boğazlar'da tek bir gemi bulunduramayacaktı. İleride gerçekleşecek bir savaşta Osmanlı Devleti, büyük Rus donanması karşısında hiçbir devletten destek alamayacaktı. Rusya'nın Boğazlar meselesindeki tavrının gerçek nedeni bu idi. Rusya'nın bu isteğine karşı çıkan

Almanya'ya göre ise Rus donanmalarının Boğazlar'dan serbestçe geçişi hangi şart altında gerçekleşirse gerçekleşsin Rusları İstanbul'un hakimi ve efendisi yapacaktı.

Boğazlar ve Karadeniz'de umduğunu bulamayan Rusya bu tarihten sonra artık tamamen Ermeni meselesini yükseltme politikasına yöneldi. Elde etmeye çalıştığı ayrıcalıklar ve Osmanlı Devleti üzerinde diğer devletlere karşı üstünlük kurabilmek için Ermeni sorununu bir baskı aracı olarak kullandı. Boğazlar yolu ile Akdeniz'e inemeyeceğine kanaat getiren Rusya, hedeflerine uygun olarak Doğu Anadolu'da kendi uydusu konumunda bir Ermeni devleti yaratarak, buradan Akdeniz'e doğru açtığı koridor yoluyla, Hindistan'a kadar giden tüm yollarda varlık sağlamak şeklinde özetlenebilecek bir strateji belirledi. 1912 yılında gündeme getirdiği Ermeni reform projesi bu stratejinin lokomotifiydi. Diğer yandan olası bir savaş durumunda Osmanlı Devleti, Ermeni meselesi vasıtasıyla güçten düşürülecek ve bununla birlikte Osmanlı Ermenileri Anadolu'da Rusya'nın öncü kuvvetleri rolünü üstlenecekti.

Bununla birlikte Berlin Kongresi'nden sonra Rusya Balkanlar'ın hemen hemen tamamında söz sahibi oldu. Rusya için buradaki paradoks, sıcak denizlere inmek için Balkanlar'ın yeterli olmayacağıydı. Rusya'nın desteğiyle bağımsızlıklarını kazanan bu devletler buna rağmen Rusya hakkında olumlu hisler beslememekteydiler. Reform meselesinin ortaya atılmasındaki nedenlerden biri de bu paradoksa karşı Rusya'nın, Anadolu Ermenilerini yedek güç olarak tutmak istemesiydi. Bu amaçla Rusya, tıpkı Balkanlar'da yaptığı gibi Ermenistan'da da olaylar çıkarıp buraya müdahale etme imkanı yaratmaya çalıştı. Reform projesi ile birlikte Ermenileri kendi tarafına çekmeyi başaran Rusya, bahsedilen bu amaç doğrultusunda Ermeni kiliselerini ve ihtilal komitelerini destekleyerek Osmanlı Devleti'nin bütünlüğüne karşı Rusya yanlısı bir tavır sergilemelerini sağladı.

Sonuç olarak Rusya'nın baskısıyla gündeme getirilen Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde reform gerçekleştirme projesi 26 Ocak 1914 (8 Şubat 1914) tarihinde Osmanlı Sadrazamı Said Halim Paşa ve Rusya'nın temsilcisi Gulkeviç arasında imzalandı. Antlaşma sonrasında Eçmiadzin Katogigosu Kevork Çar'a gönderdiği mektupta, Rus Çarı'nı Ermeni halkının koruyucusu ve hamisi olarak nitelendirdi ve

ve "Çok cefa çekmiş Ermeni halkına yardımları için yüce ekselanslarına minnettarım" ifadelerini kullandı. Mektubunun sonunda Kevork, Ermeni halkına karşı yüzyıllardan beri süre gelen yok etme hareketının büyük kurtarıcı Çar sayesinde durdurulduğunu belirterek Çar'a teşekkürlerini sundu.

Эрзерумъ. Базаръ на главной улицѣ. Мечеть, освѣщаемая по пятницамъ, во время богослуженія, электрическими лампочками.

Ana caddeki pazar ve elektrikli lamba. Erzurum.

Kaynak: **Niva**, Peterburg, 1915.

Утромъ послѣ ночного боя. Нѣмецкіе трупы.

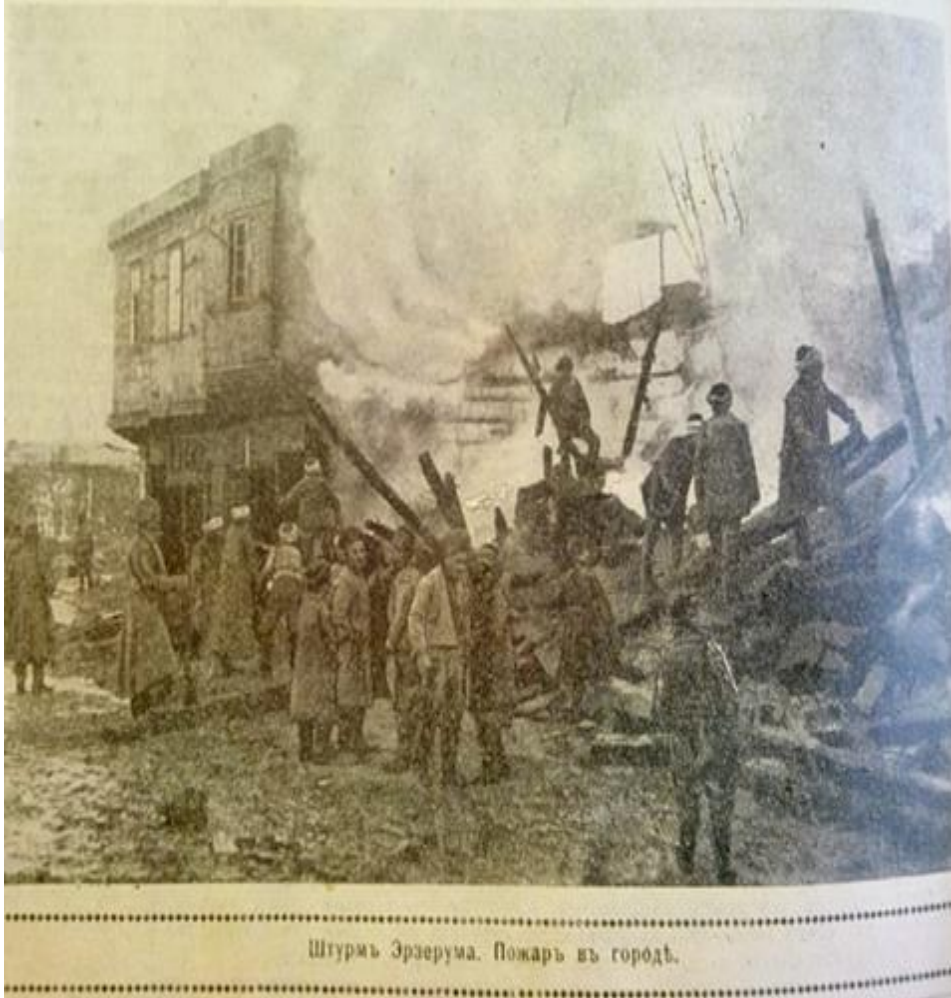
Gece yapılan savaşın sabahı ve ölen Alman askerleri. Kafkasya Cephesi.

Kaynak: **Niva**, Peterburg, 1916.

Rus Kolordu Komutanı Kırgız çadırında. Erzurum.

Kaynak: Niva, Peterburg, 1916.

Erzurum harekatı ve şehirdeki yangın.

Kaynak: **Niva**, Peterburg, 1916.

Взятіе Эрзерума.
Августѣйшій Главнокомандующій кавказской арміей Великій Князь Николай Николаевичъ среди войскъ.

Kafkasya Orduları Başkumandanı Nikolay Nikolaeviç'in Erzurum ziyareti ve Rus askerleri. Kaynak: **Niva**, Peterburg, 1916.

Rus komutan ve kurmayları Palandöken Dağı'nda 3.197 metredeyken.

Kaynak: Niva, Peterburg, 1916.

General N.N.Yudenich Kafkasya Cephesi'nde 1180 metredeki gözlemci noktasında.
Kaynak: **Niva**, Peterburg, 1916.

Fırat Vadisi'nde Ruslar tarafından esir alınan Muş Jandarma Taburu askerleri ve komutanı.

Kaynak: **Niva**, Peterburg, 1916.

Kafkasya Cephesi. Esir alınmış Türk subaylar.

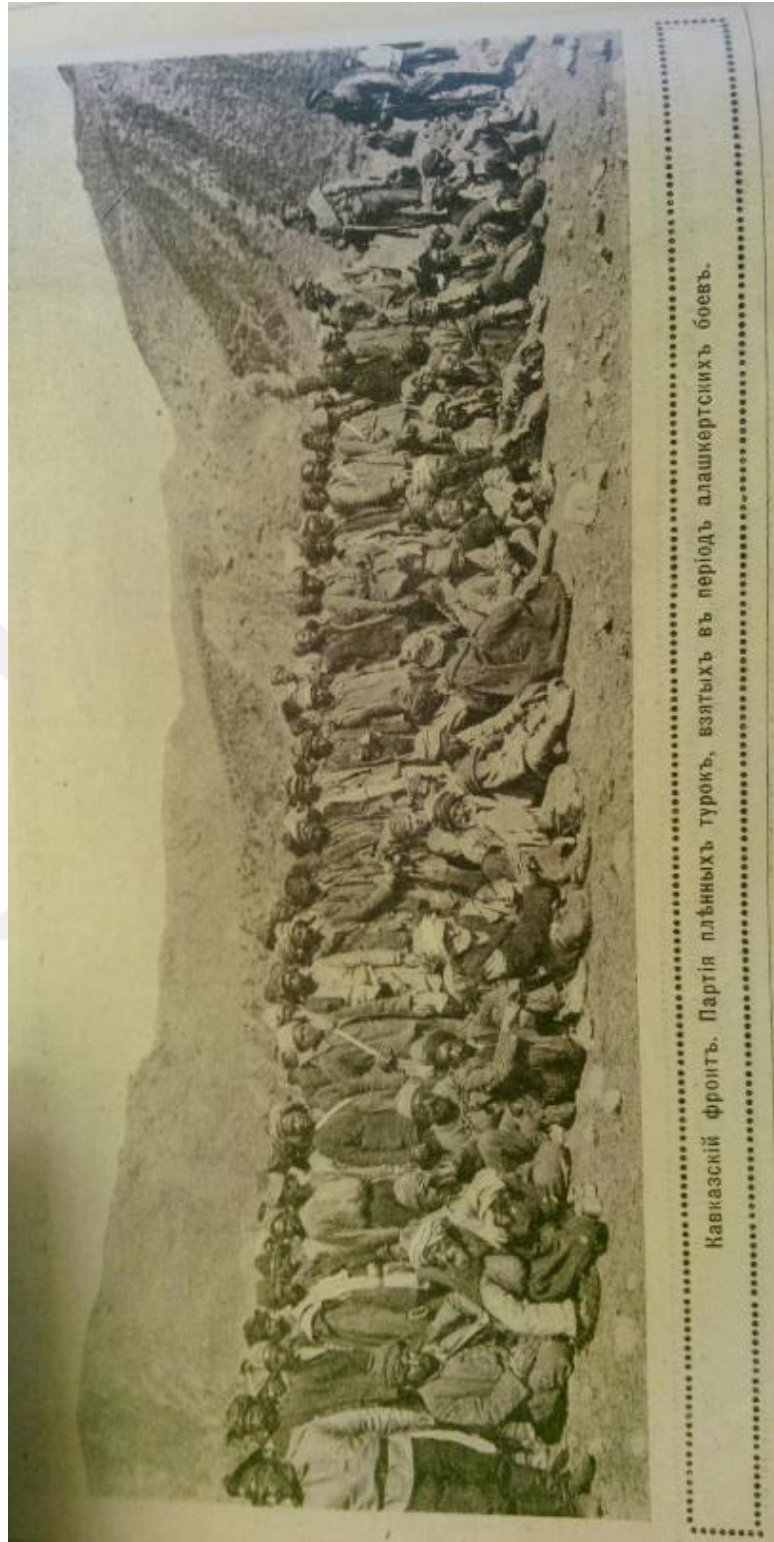
Kaynak: **Niva**, Peterburg, 1916.

На кавказскомъ фронтѣ. „Горные орлы“—наши летчики на земномъ пути.

Kafkasya Cephesi. Rusların "Dağ Kartalı" adını verdikleri hava aracı ve pilotlar.

Kaynak: Niva, Peterburg, 1916.

Кавказскій фронтъ. Партія плѣнныхъ турокъ, взятыхъ въ періодъ алашкертскихъ боевъ.

Kafkasya Cephesi'nde esir alınmış Türkler.

Kaynak: **Niva**, Peterburg, 1916

7. KAYNAKLAR

Çarlık Dönemine Ait Rus Raporları

Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı v Armenii 26 Noyabrya 1912 goda-10 Maya 1914 goda, Ministerstvo İnostrannıh Del, 1915.

Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voiny, Tsentr Arhiv, Leningrad, 1923.

Razdel Aziatskoy Turtsii po Sekretnım Dokumentam, Ministerstvo İnostrannıh Del, Moskva, 1924.

Çalışmada kullanılan Çarlık Rusyası'na ait raporlar:

Sbornik Diplomaticheskikh Dokumentov Reformı v Armenii 26 Noyabrya 1912 goda-10 Maya 1914 goda.

1- Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers tarafından Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 26 Kasım 1912 tarihinde gönderilen rapor. No 1

2- Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov tarafından Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'e 30 Kasım 1912 tarihinde gönderilen rapor. No 2

3- Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers tarafından Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 4 Aralık 1912 tarihinde gönderilen rapor. No 3

4- Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers tarafından Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 11 Aralık 1912 tarihinde gönderilen rapor. No 4

5- Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov tarafından Rusya'nın İngiltere Büyükelçisi ve Fransa Büyükelçisi İzvolskiy'e 13 Aralık 1912 tarihinde gönderilen rapor. No 5

6- Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers tarafından Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 14 Aralık 1912 tarihinde gönderilen rapor. No 7

7- Rusya'nın Beyazıt Konsolos Yardımcısı Akimoviç tarafından Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 20 Aralık 1912 tarihinde gönderilen rapor. No 9

8- Rusya'nın Fransa Büyükelçisi İzvolskiy tarafından Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 24 Aralık 1912 tarihinde gönderilen rapor. No 10

- 9- Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers tarafından Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 27 Aralık 1912 tarihinde gönderilen rapor. No 11
- 10- Rusya'nın Kafkasya Genel Valisi Vorontsov Daşkov tarafından Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 7 Şubat 1913 tarihinde gönderilen rapor. No 12
- 11- Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers tarafından Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 28 Şubat 1912 tarihinde gönderilen rapor. No 13.
- 12- Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers tarafından Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 11 Mart 1913 tarihinde gönderilen rapor. No 15
- 13- Rusya'nın Almanya Büyükelçisi Sverbeyev tarafından Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 13 Mart 1913 tarihinde gönderilen rapor. No 16
- 14- Rusya'nın Bitlis Konsolosu Şirkov tarafından Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'e 31 Mart 1913 tarihinde gönderilen rapor. No 17
- 15- Rusya'nın Erzurum Konsolosu Adamov tarafından Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'e 6 Nisan 1913 tarihinde gönderilen rapor. No 18
- 16- Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers tarafından Rusya Dışışleri bakanı Sazonov'a 7 Nisan 1913 tarihinde gönderilen rapor. No 19
- 17- Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers tarafından Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 23 Nisan 1913 tarihinde gönderilen rapor. No 20
- 18- Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers tarafından Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 6 Mayıs 1913 tarihinde gönderilen rapor. No 22
- 19- Rusya'nın Bitlis Konsolosu Şirkov tarafından Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'e 13 Mayıs 1913 tarihinde gönderilen rapor. No 24
- 20- Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers tarafından Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 14 Mayıs 1913 tarihinde gönderilen rapor. (No 25)
- 21- Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers tarafından Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 14 Mayıs 1913 tarihinde gönderilen rapor. No 26.

- 22- Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov tarafından Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'e 16 Mayıs 1913 tarihinde gönderilen rapor. No 27
- 23- Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers tarafından Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 20 Mayıs 1913 tarihinde gönderilen rapor. No 29
- 24- Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers tarafından Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 20 Mayıs 1913 tarihinde gönderilen rapor. No 30
- 25- Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov tarafından Rusya'nın Almanya Büyükelçisi Sverbeev'e 22 Mayıs 1913 tarihinde gönderilen rapor. No 31
- 26- Rusya Dışışleri Bakan Vekili Neratov tarafından Rusya'nın Paris, Londra, Berlin, Viyana ve Roma Büyükelçileri'ne 24 Mayıs 1913 tarihinde gönderdiği rapor. No 32
- 27- Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'in 25 Mayıs 1913 tarihinde Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a gönderdiği rapor. No 33
- 28- Rusya'nın Fransa Büyükelçisi İzvolskiy'nin Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 26 Mayıs 1913 tarihinde gönderdiği rapor. No 34
- 29- Rusya'nın Almanya Büyükelçisi Sverbeev'in Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 28 Mayıs 1913 tarihinde gönderdiği rapor. No 35
- 30- Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'in Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 27 Mayıs 1913 tarihinde gönderdiği rapor. No 36
- 31- Rusya'nın Avusturya-Macaristan Büyükelçisi tarafından Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 28 Mayıs 1913 tarihinde gönderilen rapor. No 37
- 32- Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers tarafından Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 30 Mayıs 1913 tarihinde gönderilen rapor. No 43
- 33- Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov tarafından Rusya'nın Fransa, İngiltere, Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya ve Türkiye Büyükelçileri'ne 30 Mayıs 1913 tarihinde gönderilen rapor. No 44

- 34- Rusya'nın İtalya Büyükelçisi Krupenskiy tarafından Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 30 Mayıs 1913 tarihinde gönderilen rapor. No 45
- 35- Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers tarafından Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 1 Haziran 1913 tarihinde gönderilen rapor. No 46
- 36- Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers tarafından Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 3 Haziran 1913 tarihinde gönderilen rapor. No 47
- 37- Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers tarafından Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 4 Haziran 1913 tarihinde gönderilen rapor. No 48
- 38- Rusya'nın Almanya Büyükelçisi Büyükelçisi Sverbeev tarafından Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 6 Haziran 1913 tarihinde gönderilen rapor. No 49
- 39- Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers tarafından Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 8 Haziran 1913 tarihinde gönderilen rapor. No 50
- 40- Rusya'nın Almanya Büyükelçisi Sverbeev tarafından Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 8 Haziran 1913 tarihinde gönderilen rapor. No 51
- 41- Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers tarafından Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 19 Haziran 1913 tarihinde gönderilen rapor. No 54
- 42- Rusya Dışışleri Bakanlığı Temsilcisi Neratov tarafından Rusya'nın dış temsilciliklerine 25 Haziran 1913 tarihinde gönderilen rapor. No 57
- 43- Almanya'nın Rusya Büyükelçisi tarafından 26 Haziran 1913 tarihinde Rusya Dışışleri Bakanlığı'na verdiği muhtıra. No 58
- 44- Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov tarafından Rusya'nın Almanya Maslahatgüzarı'na 25 Temmuz 1913 tarihinde gönderilen rapor. No 59
- 45- Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers tarafından Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 3 Ağustos 1913 tarihinde gönderilen rapor. No 61
- 46- Rusya'nın Almanya Maslahatgüzarı Bronevskiy tarafından Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 9 Ağustos 1913 tarihinde gönderilen rapor. No 63

47- Rusya'nın Van Konsolos Yardımcısı Akimoviç tarafından Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'e 1 Eylül 1913 tarihinde gönderilen rapor. No 70

48- Rusya'nın Van Konsolos Yardımcısı Akimoviç tarafından Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'e 1 Eylül 1913 tarihinde gönderilen rapor. No 71

49- Rusya'nın Erzurum Başkonsolosu Adamov tarafından Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'e 7 Aralık 1913 tarihinde gönderilen rapor. No 111

50- Rusya'nın Erzurum Başkonsolosu Adamov tarafından Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'e 29 Aralık 1913 tarihinde gönderilen rapor. No 120

51- Rusya'nın Erzurum Başkonsolosu Adamov tarafından Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'e 6 Ocak 1914 tarihinde gönderilen rapor. No 128

52- Rusya'nın İstanbul Maslahatgüzarı Gulkeviç tarafından Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'a 7 Ocak 1914 tarihinde gönderilen rapor. No 131

53- Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov tarafından Rusya'nın İstanbul Maslahatgüzarı Gulkeviç'e 8 Ocak 1914 tarihinde gönderilen rapor. No 132

54- Eçmiyazin Katolikosu Kevork tarafından Rus Çarı II. Nikolay'a 16 Nisan 1914 tarihinde gönderilen teşekkür mektubu. No 158

Tsarskaya Rossiya v Mirovoy Voyne:

55- Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers tarafından Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'a 21 Temmuz 1914 tarihinde gönderilen rapor. No 7

56- Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers tarafından Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'a 22 Temmuz 1914 tarihinde gönderilen rapor. No 8

57- Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers tarafından Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'a 23 Temmuz 1914 tarihinde gönderilen rapor. No 9

58- Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers tarafından Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'a 23 Temmuz 1914 tarihinde gönderilen rapor. No 10

59- Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers tarafından Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 23 Temmuz 1914 tarihinde gönderilen rapor. No 12

60- Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov tarafından Rusya'nın Londra ve Paris Büyükelçileri'ne 24 Temmuz 1914 tarihinde gönderilen rapor. No 15

61- Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers tarafından Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 27 Temmuz 1914 tarihinde gönderilen rapor. No 20

62- Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov tarafından Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'e 27 Temmuz 1914 tarihinde gönderilen rapor. No 21

63- Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov tarafından Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'e 28 Temmuz 1914 tarihinde gönderilen rapor. No 24

64- Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov tarafından Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers'e 1 Ağustos 1914 tarihinde gönderilen rapor. No 34

65- Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers tarafından Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 1 Ağustos 1914 tarihinde gönderilen rapor. No 35

66- Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Giers tarafından Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 5 Ağustos 1914 tarihinde gönderilen rapor. No 47

Razdel Aziatskoy Turtsii po Sekretnım Dokumentam:

67- Rusya'nın Paris Büyükelçisi İzvol'skiy tarafından Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 4 Mayıs 1915 tarihinde gönderilen rapor. No XL

68- Rusya'nın Paris Büyükelçisi İzvol'skiy tarafından Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 1 Haziran 1915 tarihinde gönderilen rapor. No XLIII

69- Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov tarafından Rusya'nın Kafkasya Genel Valisi Nikolay Nikolayeviç'e 14 Haziran 1916 tarihinde gönderdiği rapor. No CXL

70- Rusya'nın Kafkasya Genel Valisi Nikolay Nikolayeviç tarafından Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a 3 Temmuz 1916 tarihinde gönderilen rapor. No CXLIV

Çarlık Dönemine Ait Yayınlar

AHUMOV, N. (1914), "Buduşaya Armeniya", **Severniya Zapiski**, Peterburg, Oktyabr-Noyabr: 103-109.

ATRPET (1908), "Mladoturetskoe Dvijeniye i Vzniknoveniye Konstitutsii Ottomanskoy İmperii", **Russkaya Misl**, Moskva, Kniga 8, 178-179.

BENZENGRA (1911), " Zapiska o Kurdistane", **Sbornik Geografiçeskih, Topografiçeskih i Statistiçeskih Materialov po Azii**, Peterburg, 1-4. (Generalnavo Ştaba Kapitana)

BRUSİLOVSKİY, İ. (1914), "Novoe Napravlenie Angliyskoy Politiki v Oblasti Vostoçnavo Voprosa" **Severniya Zapiski**, Peterburg, Oktyabr-Noyabr: 115-117.

BRUSİLOVSKİY, İ. (1914), "Vopros o Prolivah", **Severniya Zapiski**, Peterburg, Oktyabr-Noyabr: 113-115.

BRUSİLOVSKİY, İ. (1915), " Germaniya i Blijniy Vostok", **Severniya Zapiski**, Peterburg, Oktyabr: 195-202.

DERENTAL, A. (1911), "Pismo iz Konstantinapolya", **Vestnik Evropı**, Peterburg, Kniga 12, Dekabr: 406-420.

GALBERŞTADT, L. (1910), "İnostrannaya Politika", **Russkaya Misl**, Moskva, May: 201-205.

GALBERŞTADT, L. (1911) "Balkanskaya Smuta", **Russkaya Misl**, Moskva, Kniga 5, 12-14.

GALBERŞTADT, L. (1911), "Vneşnyaya Politika Mladoturok", **Ruskaya Misl**, Moskva, Aprel: 7-10.

GORTSEV (1912), "Gosudarstvenniy Krizis v Turtsii", **Sovremennik**, Peterburg, Avgust: 286-287.

KOVALEVSKİY, Maksim (1915), "Armyanskiy Vopros", **Vestnik Evropı**, Peterburg, May: 256-261, 264, 268-269, 272-273.

LEVİN, İ. O. (1912), "Turetskiy Krizis", **Russkaya Misl**, Moskva, Sentyabr: 8-11.

MANDELŞTAM, Andrey (1915), "Mladoturetskaya Derjava", **Russkaya Misl**, Moskva i Petrograd, May: 82, 99-101, 112-115.

MANDELŞTAM, Andrey (1915), "Mladoturetskaya Derjava", **Russkaya Misl**, Moskva i Petrograd, İyun: 13-46.

MOVIÇ, Lev (1908), "Vostoçniya Marselezi", **Obrazovaniye**, Peterburg, İyul: 56.

MÜSLİM, M. (1908), "Na Blijem Vostoke", **Moskovskiy Ejenedelnik**, Moskva, 9, Fevral: 36.

ŞUMSKIY, K. (1916), "Pyatidnevny Şurm Erzeruma", **Niva**, Peterburg, No7: 118.

TATETOV (1909), "Staraya i Molodaya Turtsiya", **Slevaiskiya İzvestia**, Peterburg, 4, 583-587.

TOTOMİANTS, V. (1908), "Ekonomiçeskaya Poçva Turetskoy Revolyutsii", **Sovremenniy Mir**, Oktyabr: 15-16.

VEYDEMOLLER, K. (1909), "Konets Aldul-Gamida", **Sovremenniy Mir**, Peterburg, May: 105-117.

VEYDEMOLLER, K. (1909), " Vtoroy Akt", **Sovremenniy Mir**, Peterburg, 8: 267-268.

VOSTOKA, Letopis (1914), " Ottomanskaya Liga Edinenie i Progress", **Morskoy Sbornik**, Peterburg, 3, Mart: 121-132.

YAZAR ADI BELİRTİLMEMİŞ (1895), "İnostrannoe Obozrenie", **Vestnik Evropı**, Peterburg, Kniga 9, Sentyabr: 393-397.

YAZAR ADI BELİRTİLMEMİŞ (1895), "İnostrannoe Obozrenie", **Vestnik Evropı**, Peterburg, Kniga 11, Noyabr: 398-408.

YAZAR ADI BELİRTİLMEMİŞ (1896), "İnostrannoe Obozrenie", **Vestnik Evropı**, Peterburg, Kniga 3, Mart: 407-418.

YAZAR ADI BELİRTİLMEMİŞ (1896), "İnostrannoe Obozrenie", **Vestnik Evropı**, Peterburg, Kniga 1, Yanvar: 406.

YAZAR ADI BELİRTİLMEMİŞ (1896), "İnostrannoe Obezrenie", **Vestnik Evropı**, Peterburg, Kniga 9, Sentyabr: 355-358.

YAZAR ADI BELİRTİLMEMİŞ (1908), "İnostrannaya Politika", **Russkaya Misl**, Moskva, Kniga 8, 200.

YAZAR ADI BELİRTİLMEMİŞ (1914), "Armyanskiy Vopros", **Novoe Vremya**, Peterburg, 13662, Mart:

ZAPISKA SEKRETARYA KONSULSTVA V BİTLİS (1913), "Bitlisskiy Vilayet", **İzvestiya Ministerstvo İnostrannih Del**, Peterburg, Kniga 1, 115-121.

Diğer Kaynaklar

AHMAD, Feroz (1996), **İttihatçılıktan Kemalizme**, Kaynak Yayınları, İstanbul.

AKGÜL, Suat (1995), " Rusya'nın Yürüttüğü Doğu Anadolu Politikası İçinde İrşad ve Cihandani Cemiyetleri'nin Rolü", **Prof. Dr. Abdurrahman Çaycı'ya Armağan**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara.

AKŞİN, Sina (1987), **Jöntürkler ve İttihat Terakki**, Remzi Kitabevi, İstanbul.

ARMAOĞLU, Fahir (1997), **XIX. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

ARSLAN, Ali (2005), **Kutsal Ermeni Papalığı**, Truva Yayınları, İstanbul.

AYDOĞAN, Erdal (2005), **İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908-1918**, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

BASHANOV, Mihail (2013), **Türkiye'de Ermeni Meselesi**, Türk Tarih Kurumu, Haz: İlyas Kemaloğlu, Ankara.

BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılabı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Cilt:3, Kısım:1, Ankara.

BEYDİLLİ, Kemal (1988), **1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

ÇALIK, Ramazan (2000), **Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamit Döneminde Ermeni Politikaları**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

ÇOLAK, Mustafa (2000), **Kaynak Kritiği ve Tehcir Olayında Belge Kritiği**, Belleten, LXVI, 247, Ankara.

ÇOLAK, Mustafa (2006), **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

DEMİR, Fevzi (2007), **Osmanlı Devleti'nde İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914**, İmge Kitabevi, İstanbul.

DEMİREL, Muammer (1996), I.Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri 1914-1918, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara

ENGİN, Vahdettin (2005), **II. Abdülhamit ve Dış Politika**, Yeditepe, İstanbul.

GÜRÜN, Kamuran (1983), **Ermeni Dosyası**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

İLTER, Erdal (1993), "Ramgavar Partisi Tarafından II. Meşrutiyet (1908) Meclis-i Mebusan'ına Sunulan Beyanname ve Program", **OTAM, A.Ü Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı 4, Ankara: 517-519.

İLTER, Erdal (1995), **Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri**, Turan Yayıncılık, İstanbul.

İNALCIK, Halil (1964), "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", **Belleten**, XVIII/112, Ekim: 649.

İNALCIK, Halil (1992), **Tanzimat ve Bulgar Meselesi**, Eren Yayıncılık, İstanbul.

KANTARCI, Şenol (2014), **Tarihte Türkler ve Ermeniler, Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, Kilise ve Misyonerlik**, Türk Tarih Kurumu, Cilt 9, Ankara.

KARACA, Ali (1993), **Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa 1838-1899**, Eren Yayıncılık, İstanbul.

KARACA, Taha Niyazi (2011), **Büyük Oyun, Timaş Yayınları**, İstanbul.

KARACAKAYA, Recep (2003), "Seçim İttifakları", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Yıl 2, Sayı 3, 127-142.

KARACAKAYA, Recep (2005), **Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi 1908-1923**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul.

KARAKOÇ, Ercan (2009), **Geçmişten Günümüze Ermeni Komiteleri ve Terörü**, IQ Yayınları, İstanbul.

KARAKOÇ, Ercan (2010), "Osmanlı Hariciyesinde Bir Ermeni Nazır: Gabriyel Noradunkyan Efendi", **Uluslararası İlişkiler**, Cilt 7, Sayı 25, Ankara: 167-169.

KARAL, Enver Ziya (1988), **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, VIII. cilt, Ankara.

KILIÇ, Selami (2003), **Ermeni sorunu ve Almanya: Türk-Alman arşiv belgeleriyle**, Kaynak Yayınları, İstanbul.

KODAMAN, Bayram (1987), **Sultan II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Seri IV, Sayı A.21, Ankara.

KURAT, Akdes Nimet (2011), **Türkiye ve Rusya (1798-1919)**, TTK, Ankara.

KÜÇÜK, Cevdet (1986), **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

LEWIS, Bernard (1991), **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu, Çev: Metin Kırıtlı, Ankara.

ORTAYLI, İlber (2002), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, İletişim Yayınları, İstanbul.

ÖKE, Mim Kemal (1995), **Musul-Kürdistan Sorunu 1918-1926**, İz Yayıncılık, İstanbul.

ÖZDEMİR, Hikmet vd. (2004), **Ermeniler Sürgün ve Göç**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

PERİNÇEK, Mehmet (2012), **Sovyet Devlet Kaynaklarında Kürt İsyanları**, Kaynak Yayınları, İstanbul.

SARAY, Mehmet (1990), **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, Damla Neşriyat, İstanbul, 1990.

SARINAY, Yusuf (2012), **24 Nisan 1915'te Ne oldu?**, İdeal Yayıncılık, Ankara.

SERTÇELİK, Seyit (2009), **Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914**, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, No:131, Ankara.

SHAW, Stanford J. – SHAW, Ezel Kural (1983), **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Cilt: II, E Yayınları, İstanbul.

SONYEL, Salahi R. (2009), **Osmanlı Ermenileri, Büyük Güçler Diplomasisinin Kurbanları**, Remzi Kitabevi, 2009.

SONYEL, Salahi R. (2014), **İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk Ermeni Olayları, Temmuz 1908-Aralık 1909**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

SONYEL, Salahi R. (2014), **Osmanlı Devleti'nin Yıkılmasında Azınlıkların Rolü**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

SÜSLÜ, Azmi (1990), **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, No:5, Ankara.

SÜSLÜ, Azmi vd. (1995), **Türk Tarihinde Ermeniler**, Kars Kafkas Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, No: 2, Ankara.

SÜSLÜ, Azmi (2009), **Ermeniler Tehcir ve Sonrası**, Berikan Yayınevi, Ankara.

ŞAŞMAZ, Musa (2000), "Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması 1895-1897", **Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Editör Hasan Celal Güzel, Ankara.

ŞİMŞİR, Bilal N. (2007), **Kürtçülük 1787-1923**, Bilgi Yayınevi, Ankara.

TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasi Partiler**, Cilt III, Ankara.

TURAN, Mustafa (2014), **Tarihte Türkler ve Ermeniler, Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Yabancı Devletler**, Türk Tarih Kurumu, Cilt X, Ankara.

TEZEL, Yahya Sezai (1982), **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923-1950**, Yurt Yayınları, Ankara.

URAS, Esat (1987), **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, İstanbul.

(2006), **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907- 1921)**, cilt II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara.

YILDIRIM, Hüsamettin (1990), **Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri 1914-1918**, Kök Yayınları, Ankara.

WALKER, Christopher J. (1980), **Armenia: The survival of a Nation**, St. Martin Press, New York.

Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi İkinci Meşrutiyet Olayları (1908-1909), Haz: Bayram Kodaman, Yusuf Sarımay, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996, s.94.

8. ÖZGEÇMİŞ

1980 yılında doğdu. 2005 yılında Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği Bölümü'nden mezun oldu. Mezuniyetin ardından Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nde Yüksek Lisans eğitimine başladı. 2006 yılında Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından Rusya Federasyonu/Tataristan Özek Cumhuriyeti'nde bulunan Kazan Federal Üniversitesi'ne gönderildi. Burada bulunduğu 1 yıl boyunca Rusça öğrendi ve Kazan Federal Üniversitesi Türkoloji Bölümü'nde Türk Tarihi ve Türkçe dersleri verdi. Tezi ile ilgili çalışmalarını tamamladıktan sonra 2007 yılında Türkiye'ye döndü ve 2009 yılında Yüksek Lisans eğitimini tamamladı. Vatani görevini yerine getirdikten sonra İngiltere'ye gitti. 2011 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'nde Doktora eğitimine başladı. 2013 yılında Doktora tez konusu ile ilgili çalışmalar yapmak için tekrar Kazan Federal Üniversitesi'ne gitti. 2014 yılında Türkiye'ye dönerek tez çalışmasını devam ettirdi.

Yayınları

Kitap: "Rus Kaynaklarında Ermeni Sorunu 1914-1915" Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2013.

Makale: "Atatürk'ün Sovyet Coğrafyasındaki Türkler ile İlgili Politikaları", Türk Dünyası Araştırmaları, No: 197, Mart-Nisan 2012, İstanbul.

Katıldığı Sempozyum ve Konferanslar

Türk Tarih Kurumu, "I.Dünya Savaşı'nda Ermeniler Uluslararası Sempozyumu", Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 24-25 Nisan 2014. Van.

Türk Tarih Kurumu-Dicle Üniversitesi, "Tehecirin 100. Yılında Osmanlı'nın Son Dönemindeki İsyanlar Uluslararası Sempozyumu", Dicle Üniversitesi, Aralık 2014.

İstanbul Üniversitesi-Türk Ocakları, "19-20. Yüzyıllarda Türk Ermeni İlişkileri, Kaynaşma-Kırgınlık-Ayrılık-Yeni Arayışlar Uluslararası Sempozyumu", İstanbul Üniversitesi, 5-7 Ocak 2015, İstanbul.

Akdeniz Üniversitesi, "Kadim Dostluğun Yüzyıllık Açmazında Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu", Akdeniz Üniversitesi, 8-11 Nisan 2015, Antalya.

Atatürk Üniversitesi, "II. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu", Atatürk Üniversitesi, 6-8 Mayıs 2015, Erzurum.

Tataristan Bilimler Akademisi-Kazan Federal Üniversitesi, "The Experience of Ethno-Religious Cooperation in The Area of Historical Memory", Kazan Federal Üniversitesi, Rusya Federasyonu/Tataristan Özerk Cumhuriyeti, 29-30 Mayıs 2015, Kazan.